

Regionális tudomány

Területfejlesztés

Társadalomföldrajz

TÁRSADALOMFÖLDRAJZ TERÜLETFEJLESZTÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNY

Szerkesztette:

Bottlik Zsolt,
Czirfusz Márton,
Gyapay Borbála,
Kőszegi Margit,
Pfening Viola

Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány

Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány

Szerkesztette: Bottlik Zsolt, Czirfusz Márton, Gyapay Borbála,
Kőszegi Margit, Pfening Viola

ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola
Budapest, 2012

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Földtudományi Doktori Iskola
Felelős kiadó: Nemes Nagy József

Nyomdai munkák: Komáromi Nyomda Kiadó Kft.

Készült 300 példányban.

ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott)

ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

Budapest, 2012

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 3.0
Unported Licenc feltételeinek megfelelően szabadon felhasználható.

A kötet a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 „Önálló lépések a tudomány területén” projekt keretében készült.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Tartalomjegyzék

Az olvasóhoz <i>Bottlik Zsolt</i>	7
Társadalomföldrajz	
Asszimiláció vagy kirekesztettség? - A bevándorlók beilleszkedését magyarázó modellek <i>Pfening Viola</i>	11
Az előregedés Bulgária muszlim vallású közösségeiben az ezredfordulón <i>Kőszegi Margit</i>	29
A roma lakosság térbeli megoszlása és demográfiai tendenciái Északkelet-Magyarországon <i>Pásztor István Zoltán, Pénzes János</i>	49
Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig <i>Czirfusz Márton</i>	65
Területfejlesztés	
Szemponatok a kelet-közép-európai területfejlesztés megújításához az uniós változások tükrében <i>Horváth Gyula</i>	85
Gazdaságalapú településfejlesztési stratégia és módszertana <i>Pásztói-Tóth Erzsébet</i>	101

Regionális tudomány

Paradigmaváltás a tudományokban: a redukcionizmus és komplexitás esete <i>Benedek József</i>	121
Az evolúciós gazdaságföldrajz irányzatai és hazai alkalmazási lehetőségei <i>Lengyel Balázs</i>	129
A jövedelmi szegénység térökonometriai elemzése az Észak-magyarországi régióban <i>Siposné Nándori Eszter</i>	145
A földrajzilag súlyozott regresszió <i>Fábián Zsófia</i>	159
Térkapcsolati modellek a társadalmi térben értelmezett fekvés vizsgálatában <i>Tagai Gergely</i>	177
Regionalista körök <i>Nemes Nagy József</i>	193

Az olvasóhoz

Kötetünk egy válogatást kíván átnyújtani a társadalmi és gazdasági jelenségek területiségével foglalkozó fiatal doktorjelöltek, geográfus szakemberek jelenkori kutatási kérdéseiből, illetve eredményeiből. Nagy örömünkre szolgált, hogy a koncepció alappilléreként megjelenő nagyobb témablokkokhoz neves kárpát-medencei professzorokat is sikerült megnyerni.

A témák – ahogy látható – igen sokrétűek, ami nemcsak azt jelzi, hogy a körülöttünk levő globalizálódó világ egyre több kihívás elé állítja a ma emberét és tudományos kutatóját, hanem diszciplínánk differenciálódását, átalakulását is jól sejteti.

A társadalom etnikai dimenziója mentén kialakuló törésvonalak nemcsak térségünkben okoznak jelentős társadalmi problémákat, hanem Nyugat-Európában, elsősorban a globális migráció következményeként multietnikussá, multikulturálissá vált nagyvárosokban is konfliktusforrást jelentenek. Ehhez szorosán kapcsolódnak az asszimiláció és/vagy integráció elméleti kérdései, így ezt a gondolatkört feldolgozó tanulmányok sem hiányozhatnak az összeállításból.

Az etnikai kérdések mellett az ifjú kollégák kutatási témái között megjelenik egyrészt a korábbi időszakban végbement gazdaságföldrajzi szemléletváltások, másrészt az új gazdaságföldrajzi irányzatok vizsgálata, ami annál is inkább üdvözlendő, mert a gazdaság területi különbségeinek tanulmányozása szintén az egyik fontos irányzat kell legyen a jövő geográfusainak kutatásában.

Kötetünk külön blokkot szentel a kutatási eredmények alkalmazott, gyakorlati felhasználását bemutató témáknak, valamint ezek elméleti problémáinak. A tudományos kérdések statisztikai módszerekkel és folyamatábrákkal való elemzése jól mutatja a fent említett megközelítések sokszínűségét.

A kötet így reményeink szerint izgalmas, továbbgondolásra alkalmas olvasmány lesz nemcsak a geográfus társadalom, hanem a társadalmi és gazdasági kérdésekre érzékeny érdeklődők számára is.

Bottlik Zsolt
a kötet szerkesztőinek nevében

Társadalomföldrajz

Asszimiláció vagy kirekesztettség? – A bevándorlók beilleszkedését magyarázó modellek

Pfening Viola

Bevezetés

A társadalomtudományok a 19. század óta foglalkoznak a migráció témájával, a kapcsolódó elméleti kutatásokban alapvetően két megközelítés különíthető el: a migrációs, illetve az integrációs és asszimilációs elméletek.

A migrációs elméletek a vándorlási áramlások, a térbeli mobilitás rendszerezésére és a kiváltó okok modellszerű osztályozására törekednek. A témával elsőként a 19. század közepén Ravenstein angol demográfus foglalkozott, az azóta eltelt több mint másfél évszázad során a kutatók számos különböző modellt dolgoztak ki a jelenség jobb megértése céljából (távolságmodellek, push-pull modellek, a vándorlást kiváltó strukturális jegyekre koncentrááló modellek, döntéseméleti megközelítések, információ-hipotézis stb.) (KÜRŞAT-AHLERS, WALDHOFF 2001).

Az integrációs és asszimilációs elméletek már nem magával a vándorlás eseményével, hanem inkább annak következményeivel foglalkoznak. A befogadó társadalom magatartását, a bevándorlók beilleszkedésének folyamatát, valamint az ezeket meghatározó tényezőket vizsgálják. Az irányzat alapját az 1920-as években kibontakozó chicagói iskola munkássága jelentette. Elméleteik és modelljeik hosszú időn keresztül meghatározó szerepre tettek szert mind a társadalomtudományi kutatásokban, mind a politika és a közvélemény formálásában, hatásuk mind a mai napig érzékelhető.

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 11–27. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

Véleményem szerint ezen elméletek ismerete a földrajztudomány számára nélkülözhetetlen, hiszen a földrajz is foglalkozik mind a migrációs mozgalmak, mind a már letelepedett bevándorlók helyzetével, elsősorban lakóhelyi szegregációjával. Az asszimilációs modellek tudományos jelentősége mellett a bevándorlók integrációjával kapcsolatos politikai diskurzusban betöltött szerepe sem hanyagolható el, hiszen a 2001-es terrortámadások óta egyre gyakoribbá váló etnikai konfliktusok következtében még az olyan hagyományosan multikulturális szellemiségű államokban is, mint Nagy-Britannia és Hollandia, erősödtek a politika asszimilációs törekvései.

Hosszú időn keresztül a földrajzi kutatások kvantitatív, illetve leíró jellege volt meghatározó: a migrációs folyamatok vizsgálatánál a honnan-hova-mennyien kérdés állt a középpontban, míg a klasszikus szegregációkutatás az egyes etnikai csoportok területi eloszlásának különbségeit és azok időbeli változásait vizsgálta. Az új irányzatok ezzel szemben a jelenségek hátterében álló tényezők és az azokat kialakító folyamatok feltárására, illetve az összefüggések megértésére törekednek. Olyan kérdésekre keresik a választ, mint hogy milyen negatív (és pozitív) következményekkel jár a szegregáció, kiket és hogyan érint, a szegregáció milyen mértékétől, szintjétől lépnek fel a lakosságra ható negatív következmények, vagy milyen társadalmi folyamatok alakítják ki a szegregációt (MEYER 2007). Az ilyen témájú vizsgálatokhoz azonban szükséges azon elméleti modellek ismerete is, melyek kísérletet tettek a beilleszkedés leírására, mert ezekből és kritikáikból továbbépítkezve lehet a fenti kérdésekre választ keresni. E tanulmány célja, hogy áttekintést adjon a legfontosabb asszimilációs elméletekről, azok fejlődéséről, illetve kritikáikról, ezzel hozzájárulva a magyar szegregációkutatások elméleti hátterének erősítéséhez.

A klasszikus asszimilációs elméletek

Az asszimilációs elméletek első nagy csoportját az 1920-as és 1960-as évek közötti időszakban született klasszikus modellek alkotják, melyek között sok hasonlóság megfigyelhető, de szignifikáns, főként a módszertani megközelítést érintő különbségek is kirajzolódnak. Elsősorban az USA-ban, kisebb részben Ausztráliában, valamint Izraelben dolgozó kutatók tollából született elméletek olyan országokban láttak napvilágot, melyek a 19-20. század során a tömeges bevándorlás célpontjai voltak, így az ott dolgozó társadalomtudósok számára aktuális, kézzel fogható problémát jelentett a migránsok beilleszkedése. Mindegyikük törekvése olyan átfogó modell megalkotása volt, melyet a társadalom egészére hosszú távon alkalmazni lehetett. A vizsgálatok során elsősorban a beilleszkedési folyamat szabályszerűségeire koncentráltak, és végső célként, az elérendő ideális állapot-

ként minden esetben a társadalom homogenizálódása jelent meg, ami a kisebbség és a többség kulturális, illetve szociális összeolvadása révén valósulhatott meg (AUMÜLLER 2009).

A társadalomtudományi evolúciós elméleteken alapuló klasszikus asszimilációs modellekben a második világháborút követő modern jövőoptimizmus tükröződik vissza. Közös feltevésük, mely egészen az 1970-es évekig uralta az amerikai politikai és közgondolkodást, hogy az asszimiláció és a társadalmi modernizáció szorosan összekapcsolódnak, vagyis az etnikai, illetve rasszalapú különbségek a modernizáció, urbanizáció és indusztralizáció révén idővel eltűnnek, de legalábbis jelentőségük elhalványul (TREIBEL 1999; KÜRŞAT-AHLERS, WALDHOFF 2001).

A klasszikus asszimilációs modellekkel szemben megfogalmazott kritikák sok szempontból megegyeznek az evolúciós elméletek bírálataival. Ezek a megközelítések az emberi társadalom egyenes vonalú fejlődéséből indulnak ki, és arra törekednek, hogy a folyamat általános érvényű fokozatait határozzák meg, miközben a konkrét történelmi folyamatok valódi lefutása általában nem felel meg ezeknek a modelleknek. A kritikák egy másik fontos pontja, hogy a klasszikus asszimilációs elméletek nem fektetnek elegendő hangsúlyt a beilleszkedési folyamatok és mechanizmusok magyarázatára, az azokat kiváltó, illetve befolyásoló tényezők és a közöttük lévő összefüggések feltárására. Emiatt a klasszikus megközelítések nem képesek az általános modelltől való eltéréseket sem előre jelezni, sem magyarázni. Nem tudják megválaszolni például azokat a kérdéseket, hogy miért zajlik eltérő módon az azonos jogi státusszal rendelkező különböző bevándorló csoportok beilleszkedése, mennyire megbízhatóan megy végbe az asszimilációs folyamat, mennyire láthatók előre az egyes szakaszai, és hogyan lehet azokat különböző beavatkozások révén pozitív módon befolyásolni (AUMÜLLER 2009). Azok a kutatási kérdések, melyeket a klasszikus elméletek megalkotói fogalmaztak meg, az asszimilációs folyamatok hosszú távú statisztikai megfigyelésére korlátozódtak, de kiegészítő kvalitatív vizsgálatok nélkül ezek nem tudták a beilleszkedést ténylegesen magyarázni és alig nyújtottak támpontot az integrációt segítő programok és politikai intézkedések megalkotásához (FASSMANN 2007).

Chicagói iskola – a teljes és elkerülhetetlen asszimiláció

Az Egyesült Államok városai a 19. század második felében az Európából érkező bevándorlók révén rohamos növekedésnek indultak, ami a városok drámai változását eredményezte. Ennek következtében a városszerkezetre, az egyes negyedek etnikai összetételére, valamint a bevándorlók alkalmazkodási folyamataira vonatkozó kutatások a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek. Amerikában az első szociológiai tanszéket 1892-ben a rohamosan növekvő Chicagóban hozták létre, ahol az 1920-as években Robert Ezra Park és William Thomas, valamint tanítványaik, Burgess, Znaniecki és Wirth munkássága nyomán alakult ki a chicagói

iskola, mely hosszú évtizedeken keresztül meghatározta többek között az asszimilációs kutatásokat is. Az iskola alap gondolata, mely a klasszikus asszimilációs modellek mindegyikében felbukkan, hogy a kulturális, etnikai különbségek olyan „zavaró tényezők”, melyek a modernizáció, urbanizáció és indusztralizáció révén maguktól eltűnnek. Az asszimilációt mint egy lezárható, befejezhető folyamatot képzelték el, mivel feltételezésük szerint az etnikai csoportok térbeli elkülönülése, szegregációja idővel automatikusan felszámolódik (TREIBEL 1999).

A bevándorlók asszimilációjának folyamatát Park és Burgess először az interakció-modellben foglalták össze, mely 1921-es munkájukban, az „Introduction to the Science of Sociology”-ban jelent meg. Az eredeti modellt később Park többször módosította, átdolgozta, míg végül megszületett a race-relations-cycle modell:

1. A bevándorlók és a befogadó társadalom közötti első érintkezésekre közvetlenül a bevándorlást követő időszakban kerül sor, ezek békések és elsősorban információszerzésre törekednek. A kezdeti időszakban a bevándorlók az idegen környezetben biztonságot nyújtó etnikai negyedekben koncentráltan élnek, itt találnak először munkát, társadalmi kapcsolataik is saját etnikumuk tagjaira korlátozódnak.
2. A verseny, illetve konfliktus szakaszában a bevándorlók mindinkább kilépnek a szűk etnikai közösségükből, és kapcsolatokat építenek ki a többségi társadalommal. Egyre intenzívebben vesznek részt a lakás- és munkaerőpiacon folyó versenyben, melyben addig nem lehetnek sikeresek, amíg nem sajátítják el a befogadó társadalom nyelvét és viselkedési normáit. Amíg ez nem történik meg, a bevándorlók a foglalkozási szerkezet hézagait töltik ki, szegregált lakónegyedekbe húzódnak vissza és az alacsonyabb társadalmi pozíciókat töltik be.
3. Az alkalmazkodási, tanulási folyamat, az akkomodáció, melynek során a bevándorló csoport átveszi a befogadó társadalom magatartásmintáit, alkalmazkodik annak szerkezetéhez. Ez a konfliktust követő hosszú folyamat, mely tudatosan, a másodlagos kapcsolatokon keresztül megy végbe. Azok, akik sikeresen be tudnak illeszkedni, magasabb státuszt érnek el (felfelé irányuló társadalmi mobilitás) és elhagyják az etnikai negyedet. Bár Park szerint a folyamat automatikusan megy végbe, később más kutatók felhívták a figyelmet arra, hogy a beilleszkedési, tanulási folyamat sok esetben nem jár sikerrel. Ilyenkor marginalizálódás következik be, vagyis az egyén a társadalom peremére kerül, mert a kibocsátó társadalomhoz fűződő kapcsolatai már meggyengültek, a befogadó társadalomhoz kötődők pedig nem tudtak eléggé megerősödni (FASSMANN 2007).
4. Az utolsó fázisban, az asszimiláció szakaszában az etnikai különbségek mint a társadalmat alapvetően formáló jellemzők eltűnnek, megszűnnek

az etnikai negyedek, és az etnikai kisebbség tagjai ott választanak lakóhelyet, ahol jövedelmi lehetőségeik és egyéb társadalmi jellemzőik lehetővé teszik. Az asszimiláció során a kulturális hagyományokkal való azonosulás is végbemegy, mely a parki értelmezésben kizárólag az etnikai csoport megváltozását, végül teljes eltűnését jelenti. Park és Burgess szerint ennek a szintnek az elérése csak a második és harmadik generációnál lehetséges, de itt akkor is megvalósul, ha maguk a bevándorlók ennek elkerülésére törekednek (TREIBEL 1999; FARWICK 2009).

Park szerint tehát az asszimiláció egy automatikusan és elkerülhetetlenül végbemenő folyamat, melynek végén a bevándorlók a közös kulturális élet részévé válnak, és két-három generáció alatt az etnicitás jellemzője irreleváns lesz. Bár a modell egyik fontos eleméről, az asszimiláció elkerülhetetlenségéről hamar kiderült, hogy nem tartható, a race-relations-cycle modell az 1970-es évekig meghatározó szereppel bírt mind a bevándorlók helyzetét elemző társadalomtudományi kutatásokban, mind az USA politikájában, melyet ebben az időszakban a „melting pot”, azaz az „olvasztótégely”-szemlélet uralt.

A chicagói iskola megközelítésével szembeni legfontosabb kifogások már korán megfogalmazódtak, például hogy a modell túlságosan leegyszerűsíti a bevándorló társadalomban zajló folyamatok komplexitását, valamint kizárólag a bevándorló befogadó kultúrához való alkalmazkodásából indul ki, és elhanyagolja a befogadó társadalom beilleszkedésben betöltött szerepét. Mindezek ellenére csak az 1970-es években vetették el alkalmazását a társadalomtudományi kutatásokban, és a politikai életben is csak ekkor váltotta fel az etnikai pluralizmus irányzata.

A teljes és elkerülhetetlen asszimiláció megkérdőjelezése

A chicagói iskola tagjai Park race-relations-cycle modelljéből kiindulva több asszimilációs modellt is kidolgoztak, melyek legtöbbször azonban már elvetette az asszimiláció elkerülhetetlen és teljes bekövetkezésének tényét, valamint sokan felismerték, hogy a folyamatban nem kizárólag a migráns oldalán mennek végbe változások, hanem a befogadó társadalomban is (KÜRŞAT-AHLERS, WALDHOFF 2001).

Elsőként Louis Wirth jutott 1928-as munkájában arra a következtetésre, hogy a race-relations-cycle modell akkomodációs fázisa valójában a folyamat végső stádiumát jelenti, mert a teljes asszimiláció általában nem következik be. Wirth munkássága több szempontból is előremutatónak tekinthető, ő fogalmazta meg, hogy a többségi társadalom és a gettók vagy etnikai kolóniák kisebbségei nem együtt, hanem saját identitásukat őrizve, egymás mellett élnek (TREIBEL 1999). Ez a gondolat a napjainkban igen gyakran előkerülő „párhuzamos társadalmak”-probléma első megfogalmazásának is tekinthető. Szintén

előremutató Wirth azon felismerése, hogy a gettóknak nemcsak negatív, hanem pozitív funkciói is vannak, mint a csoport összetartása és a lakók védelme a külvilággal való konfliktusokkal szemben.

Szintén a chicagói iskola tagja volt Bogardus, aki egy 1930-as tanulmányában Park négylépcsős modelljét hét szakaszból állóvá bővítette, melyben a korábbiakhoz képest már nagyobb hangsúlyt helyezett a befogadó társadalom szerepére (BOGARDUS 1930). Alain Richardson, Bogardushoz hasonlóan az asszimilációt nem kizárólag a bevándorlóktól tette függővé, bár az elsődleges szerepet továbbra is nekik tulajdonította, viszont hangsúlyozta, hogy bizonyos változások a befogadó társadalom részéről is szükségesek a folyamat sikeréhez. 1957-es tanulmányában a második világháborút követően Ausztráliába érkezett brit bevándorlók asszimilációját vizsgálta, melyben három szakaszt, az izolációt (származási kultúrához való ragaszkodás), az akkomodációt (külső alkalmazkodás) és végül az identifikációt (növekvő társadalmi részvétel és az odatartozás, a mi-érzés kialakulása) különített el, melyek a tartózkodási idő növekedésével elkerülhetetlenül végbemennek (RICHARDSON 1957). Richardson eredményeinek értelmezése során természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy itt alapvetően nyelvükben és kultúrájukban egymáshoz nagyon közel álló csoportokról van szó, ami nagyban megkönnyíti a beilleszkedési folyamatot.

RONALD TAFT (1957), ellentétben más kutatókkal, akik a kulturális különbségek szerepét hangsúlyozták, a csoportváltás általános problémáját dolgozta fel. Azt vizsgálta, hogy hogyan megy végbe az a folyamat (asszimiláció), melynek eredményeként az egyén az egyik csoport helyett egy másik, az előzőtől eltérő normákkal rendelkező csoport tagjává válik (TAFT 1957; TREIBEL 1999). Taft az asszimiláció három típusát különböztette meg: az interakción alapuló asszimiláció során a két csoport úgy hasonul egymáshoz, hogy a bevándorlók részben meg tudják tartani eredeti identitásukat. A második típus, a pluralisztikus asszimiláció esetében többes identitás alakul ki, az egyének egyszerre tartoznak a befogadó és a kibocsátó csoporthoz, ami a kulturális pluralizmus (politikai) koncepciójának alap gondolata is. A harmadik kategória, a monisztikus asszimiláció gyakorlatilag Park koncepciójának felel meg, melynek során az egyén teljesen feladja a származási csoporthoz való tartozását és az új csoport tagjává válik. Taft ebben a folyamatban hét szakaszt különített el:

1. A kulturális tanulás során történik meg a befogadó csoporttal kapcsolatos ismeretek és a nyelv elsajátítása.
2. Kialakul a befogadó csoporthoz való pozitív hozzáállás, és létrejönnek az első közvetlen kapcsolatok is.
3. A kibocsátó csoporthoz való egyre elutasítóbb hozzáállás jellemző, ami a közösségi élettől való visszavonulásban és a befogadó csoporthoz való közeledésben nyilvánul meg.
4. Az akkomodáció során már megfigyelhető a befogadó csoportban való szerepvállalás, de még az azonosulás nélkül.

5. A befogadó csoporton belüli társadalmi elfogadás, ami már bizonyos fokú bizalom meglétét jelzi.
6. Identifikáció.
7. A normák azonossá válása (TAFT 1957; TREIBEL 1999).

Véleményem szerint Taft megközelítésében a csoportváltás idealizáltan, konfliktusmentesen jelenik meg, csak utalások vannak bizonyos veszélyekre (pl. a félreértés lehetőségére), így az előzőekben bemutatott modellek mindegyikében jelenlevő konfliktusok uralta szakasz hiányzik. Bár rávilágít a befogadó társadalom szerepére (társadalmi elfogadottság szakasza), a csoportváltást mégis inkább egyoldalú folyamatként mutatja be, mely a bevándorlótól függ. Mindemellett nyilvánvaló, hogy a sikeres csoportváltáshoz a befogadó társadalom nyitottsága is nélkülözhetetlen.

Eisenstadt – a befogadó társadalom szerepe

A későbbi kutatók, a chicagói iskola képviselőihez hasonlóan, továbbra is kíváncsún tartották mind politikai, mind társadalmi szempontból a bevándorlók teljes asszimilációját, de annak biztos bekövetkezését már egyértelműen elvetették. Az asszimilációs megközelítések fejlődésében fontos szerepet játszott az izraeli szociológus, Samuel N. Eisenstadt munkássága, aki az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a Palesztinába, illetve Izraelbe irányuló zsidó bevándorlást vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az asszimiláció egyértelműen egy kétoldalú folyamat, melyben a befogadó társadalom is aktív szerepet tölt be. Munkáiban az asszimiláció fogalma helyett az abszorpció kifejezést használta, melynek során egyrészt átalakul a bevándorló értékrendje és feladja etnikai identitását, másrészt megváltozik a befogadó társadalom szociális struktúrája is, mert anélkül nem valósulhat meg a bevándorló teljes beilleszkedése és részvétele a befogadó társadalom rendszerében, szervezetében (KÜRŞAT-AHLERS, WALDHÖFF 2001; AUMÜLLER 2009).

A bevándorló beilleszkedése szempontjából Eisenstadt két tényező döntő jelentőségét emelte ki: a befogadó társadalom pluralisztikus potenciálját (menyire képes, illetve hajlandó elfogadni az etnikai, kulturális sokféleséget), valamint a migráns transzformációs potenciálját (a bevándorló milyen mértékben képes és hajlandó a befogadó társadalom elvárásainak megfelelően átalakulni). Ezek együttesen egy hosszan tartó folyamatot eredményeznek, melynek során a bevándorló keresztülmegy a deszocializáción, azaz eltávolodik a korábbi vonatkoztatási csoport értékeitől, amit a reszocializáció követ, amikor az értékek és elvárások az új vonatkoztatási csoportéhoz igazodnak. A teljes abszorpció csak kivételes esetben valósul meg, általában egy pluralisztikus struktúra alakul ki, melyben a bevándorló bizonyos szempontokat tekintve beilleszkedett a befogadó társadalomba, bizonyos tekintetben viszont megőrizte etnikai különállását (TREIBEL 1999).

Gordon – az elsődleges kapcsolatok központi szerepe

Milton M. Gordon amerikai szociológus meghatározó jelentőségű munkája, az 1964-ben megjelent „Assimilation in American Life” az amerikai társadalom asszimilációs teljesítményének kritikus mérlegeként értelmezhető, melyben a szerző az amerikai társadalom önmagáról alkotott képét (pl. „olvasztótégely”) szembesítette a fekete népesség és más etnikai kisebbségek tényleges helyzetével.

Eisenstadthoz hasonlóan felismerte, hogy az integráció nemcsak a bevándorlók elszántságán múlik, hanem sokkal inkább azon, hogy a befogadó társadalom biztosítja-e az intézményekhez való hozzáférést, megnyitja-e a migránsok számára is a társadalmi, gazdasági felemelkedés lehetőségét. Továbbá rámutatott arra, hogy az asszimilációs folyamatban az interetnikus elsődleges (primer) kapcsolatoknak (barátság, párkapcsolat, rokon kapcsolatok) döntő szerepe van (KÜRŞAT-AHLERS, WALDHOFF 2001). Gordon az asszimiláció hét stádiumát különböztette meg (TREIBEL 1999; BINDORFFER 2002):

1. Kulturális és viselkedésbeli asszimiláció, azaz akkulturáció, melynek során a kulturális magatartásminták a befogadó társadaloméihez hasonlóvá válnak.
2. A strukturális asszimiláció folyamán a bevándorló bekapcsolódik a befogadó társadalomhoz tartozó intézményekbe, egyesületekbe és baráti körökbe, ami az interetnikus elsődleges kapcsolatok révén válik lehetővé.
3. Maritális, házassági asszimiláció, azaz amalgamáció, amikor kialakul és általánossá válik az interetnikus házassági minta.
4. Az identifikációs asszimiláció során létrejön és kizárólagossá válik a befogadó társadalomhoz való tartozás érzése.
5. Az attitűdasszimiláció az előítéletek lebontását jelenti.
6. A viselkedéselfogadási asszimilációnál már nincs etnikai diszkrimináció a befogadó társadalom részéről.
7. A civil asszimilációt az értékkonfliktusok és hatalmi harcok hiánya jellemzi.

Gordon vizsgálataiban a kulturális asszimiláció az első és elengedhetetlen lépést jelenti a beilleszkedésben, de nem vonja feltétlenül maga után a folyamat további szakaszait, az asszimiláció gyakran megáll ezen a szinten. Tehát a bevándorló alkalmazkodik a befogadó társadalom viselkedésmintáihoz, anélkül, hogy elsődleges kapcsolatok jönnének létre a befogadó társadalom tagjaival és szervesen részt tudna venni annak életében, működésében. Gordon értelmezésében pont ez a strukturális asszimiláció az egész folyamat kulcseleme, melynek elérése már magával vonja a további szakaszok bekövetkeztét. Gyakran azonban ez nem történik meg és az asszimiláció csak az első szakaszig jut el, ami a párhuzamos társadalmak kialakulását eredményezi (TREIBEL 1999).

A modell legnagyobb erősségének azt tartják, hogy a bevándorló csoport és a befogadó társadalom magja (WASPM – White-Anglo-Saxon-Protestant-Male)

közötti hatalmi erőviszonyban fennálló különbséget és az asszimilációs folyamat előrehaladását befolyásoló diszkriminációt helyezte a középpontba.

Asszimilációs megközelítések Németországban

A bevándorlók beilleszkedését vizsgáló kutatások kezdetben szinte kizárólag az USA-ra koncentráálódtak, majd az 1960-70-es évek óta a nyugat-európai országokban is egyre több hasonló témában folytatott vizsgálat jelent meg. Ezek elsősorban a mindennapi problémákkal foglalkozó, empirikus jellegű esettanulmányok voltak: kezdetben a vendégmunkások kapcsán csak makroökonómiai kutatások láttak napvilágot, majd az 1970-es évektől a növekvő munkanélküliség hatására a külföldi munkavállalók foglalkoztatásának hatásai kerültek a középpontba. Ekkor kezdett fokozódni a társadalomtudományi érdeklődés is, elsősorban a külföldi lakosság lakásviszonyai, infrastrukturális ellátottsága és iskolai integrációja iránt. Viszont csak kevesen foglalkoztak a külföldiek beilleszkedését magyarázó elméleti háttér megteremtésével, német nyelvterületen Hoffmann-Nowotny, Esser és Heckmann munkái emelhetők ki, melyek az amerikai szociológiai elméleteken alapultak, de kritikusan, továbbfejlesztve, módosítva alkalmazták azokat.

Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny

A német politika és közélet az integráció fogalmát még ma is szinte kizárólag mint a bevándorló alkalmazkodását, beilleszkedési képességét értelmezi. Az integráció e felfogás szerint egy kötelesség az „idegen” számára, melynek során annyira hasonlónak kell válni a befogadó társadalomhoz, hogy annak gyakran képzelt fenyegetettségérzése megszűnjön (KÜRŞAT-AHLERS, WALDHOFF 2001). Ezzel az uralkodó felfogással szemben foglalt állást Hoffmann-Nowotny, aki az első európai kutatók között mutatott rá, hogy a sikeres integráció nem kizárólag a bevándorlókon múlik, hanem abban a befogadó társadalomnak is fontos szerepe van: „Ha a vendégmunkások a befogadó ország társadalmának pereméhez tartoznak, akkor nem várható el, hogy különösebben megerőltessék magukat a befogadó ország kultúrájában való részvétel érdekében.” (HOFFMANN-NOWOTNY 1987, 61.) A svájci kutató egyértelmű különbséget tett az integráció és az asszimiláció fogalma között, melyeket a politikai és a mindennapi nyelvhasználatban még ma is gyakran keverve, egymást átfedő, nem tisztázott jelentéstartalommal használnak. Az előbbi fogalmat a bevándorló státuszstruktúrában (foglalkozási helyzet, jövedelem, képzés, jogi státusz, lakhatás) való részvételeként, míg az utóbbit a befogadó társadalom kultúrájához való hasonulásként értelmezte (nyelv és értékek), mely azonban a sikeres integráció nélkül nem mehet végbe (HOFFMANN-NOWOTNY 1987).

Hoffmann-Nowotny írta le a bevándorlók társadalmi beilleszkedése során gyakran megfigyelhető jelenséget, amikor a külföldiek a befogadó társadalomban egy új, alsó társadalmi osztályt képeznek (vagy már létező, korábban a helyiek által betöltött pozíciók átvétele, vagy újak kialakítása révén). Ha a bevándorlók túlnyomó többsége a társadalmi rendszer alsó pozícióiba kerül, az „*Unterschichtung*” („társadalmi aláregteződés”) folyamatáról beszélhetünk. A befogadó társadalom gyakorlatilag elzárja a bevándorlók előtt a felemelkedés lehetőségét, mert saját tagjainak nagyobb értéket tulajdonít, így az etnikai hovatartozás meghatározza, korlátozza a jövedelmi és munkalehetőségeket, amit a bevándorlók többsége, a helyieket erősebbnek ítélve, inkább elfogad. Így a befogadó társadalom osztályainak relatív pozíciója javul, kivéve azokat a hátrányos helyzetben lévő tagjaikat, akik nem voltak képesek lépést tartani a szakmai és anyagi felemelkedésért folytatott versenyben. Számukra a bevándorlók fenyegetést, konkurenciát jelentenek, ami védekező reakciókat vált ki, konfliktusokhoz vezet (TREIBEL 1999).

Hoffmann-Nowotny-nál tehát az a kérdés kapja a kulcsszerepet, hogy a befogadó társadalom a bevándorlók számára is megnyitja-e a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A hatalom, az egyenlőtlenség és a társadalmi rétegződés kérdéseit középpontba állító megközelítésével már korán sikeresen tudta magyarázni az idegenellenesség és a külföldi munkavállalókkal szembeni elutasító, védekező magatartás kialakulását.

Hartmut Esser

A német migrációval és integrációval foglalkozó kutatások számára alapvető jelentőségű Hartmut Esser 1980-as munkája, az „*Aspekte der Wanderungssoziologie*”, mely egy olyan átfogó elmélet megalkotására törekszik, amellyel minden migrációban résztvevőnél magyarázható az új társadalmi környezetbe való beilleszkedés folyamata. A különböző kontextusoknak megfelelően évtizedeken keresztül módosított elmélet jelenleg is meghatározó szereppel rendelkezik a német állami integrációs politikában.

Esser az integráció alatt általánosságban véve a részek rendszerszerű egészébe való összeállását érti, melyen belül elkülöníti a rendszerintegrációt, mint a rendszer részei közötti kapcsolatok szerveződését (pl. piac, média, politikai szervezetek) és a társadalmi integrációt, mint a rendszer szereplői közötti kapcsolatok szerveződését. Ez utóbbit további négy típusra bontja a befogadó, illetve a származási társadalomhoz való kötődés erőssége alapján (1. táblázat).

Az integráció fogalmától egyértelműen megkülönbözteti az asszimilációt, mely alatt bizonyos társadalmi normákkal való azonosulást, a befogadó társadalomhoz való hasonulást ért. Ezt a folyamatot négy dimenzióra bontja fel, melyek nem egymást követve futnak le, hanem egymással párhuzamosan zajlanak, és együttesen határozzák meg a társadalmi integráció szintjét (ESSER 1980, 2000) (2. táblázat).

1. táblázat: A bevándorlók társadalmi integrációjának típusai

		Integráció a befogadó társadalomba	
		Igen	Nem
Integráció a kibocsátó társadalomba (pl. etnikai közösségek)	Igen	Többszörös integráció (magasan képzett migránsok esetében fordul elő)	Szegmentáció (párhuzamos társadalom)
	Nem	Asszimiláció	Marginalitás (peremhelyzet, gyakori az első generációnál)

Forrás: Esser 2000, 287.

2. táblázat: Az asszimiláció dimenziói

Az asszimiláció dimenziói	Speciális jellemzők
1. kognitív asszimiláció, kulturáció	nyelv, készségek, biztos viselkedés, a gesztikulálás és szokások szabályainak ismerete, normák ismerete, helyzETFelismerés
2. strukturális asszimiláció	jövedelem, foglalkozási helyzet, szakmai presztízs, vertikális mobilitás, deszegregáció
3. szociális, kapcsolati asszimiláció	formális és informális interetnikus kapcsolatok, részvétel a befogadó társadalom intézményeiben, különböző társadalmi és politikai pozíciók betöltése
4. identifikáció	visszatérési szándék, az állampolgárság megszerzésének szándéka, etnikai hovatartozás meghatározása, politikai viselkedés, etnikai szokások megőrzése, értékek hasonlósága

Forrás: Esser 2000, 289.

Esser cselekvéseméleti koncepciója szerint a migráció és az ahhoz kapcsolódó társadalmi folyamatok (pl. integráció) az érintett szereplők egy társadalmi szituációra reakcióként adott, racionális cselekvési döntéseinek következményei. Így a középpontban az egyén és környezete közötti kapcsolat áll. Az egyén racionális cselekedeteit egyrészt a saját motivációi, elvárásai és a döntés lehetséges költségei, másrészt a környezet oldalán szereplő cselekvési alternatívák, esélyek és korlátok határozzák meg. Például az integráció irányába ható cselekvési döntések egyrészt a pozitív személyes jellemzőktől (pl. képzettség), másrészt a környezet által támasztott akadályok mértékétől függnék (ESSER 1980; TREIBEL 1999).

Esser modellje egy átfogó, komplex elmélet, mely kísérletet tesz a beilleszkedési folyamat egyes tényezőinek azonosítására és ok-okozati összefüggésbe helyezésére, de kritikáit sem szabad figyelmen kívül hagyni. Esser kifejezetten arra törekedett, hogy ne csak egy speciális területen, bizonyos esetekben alkalmazható elméletet alkosson (ESSER 1980), amiből azonnal következik az egyik leggyakrabban vele szemben megfogalmazott kifogás, hogy a kijelentései túl általánosak, fogalmai absztraktak, ami megnehezíti az elmélet empirikus kutatásokban való közvetlen alkalmazását. Sok kutató megkérdőjelezi az egyénnek tulajdonított racionalitást is, mely a modell alapját jelenti, mivel az individuum gyakran nem e szerint hozza meg döntéseit (AUMÜLLER 2009). Továbbá Esser elhanyagolja a befogadó társadalom integrációban betöltött szerepét, mivel a hangsúlyt az egyén befogadó társadalomba való beilleszkedésére helyezi és a velük szemben támasztott akadályok csak mint zavaró tényezők jelennek meg a modelljében (TREIBEL 1999).

Friedrich Heckmann

Friedrich Heckmann elméleti munkássága elsősorban az etnikai kolóniák vizsgálatához kapcsolódott, melyek integrációt támogató, illetve gátló funkciójáról napjainkban is megoszlanak a vélemények. Heckmann etnikai kolóniának egy bevándorló kisebbség befogadó országbeli olyan közösségét nevezte, mely megőrizte identitását, és saját szociokulturális szerveződést alakított ki (HECKMANN 1981). A kolónia nem egyszerűen a kibocsátó és befogadó társadalom kultúrájából álló keverék, hanem sajátos, a kisebbségi lét által meghatározott elemeket is tartalmaz. A bevándorlók első generációja számára még a származási ország társadalma jelenti a legfontosabb viszonyítási alapot, melynek jelentősége a későbbi generációk számára elhalványul, és szerepét mindaddig az etnikai kolónia veszi át, amíg a bevándorlók beilleszkedési folyamata végbe nem megy, és a befogadó ország társadalma nem válik a viszonyítási alappá, ami egyben a kolónia megszűnését is jelenti.

Esserrel ellentétben Heckmann pozitívan értékelte az etnikai kolóniák szerepét a társadalomban és a bevándorlók integrációjában, mert segítik az új környe-

zetben a bevándorlókat, ismereteket, információkat továbbítanak nekik a befogadó társadalomról, stabilitást és identitást biztosítanak számukra (KAPPAN 2001).

Az asszimiláció új modelljei

Az 1960-as évek vége óta az asszimilációparadigma – a *melting pot* (olvasztótégely) politikai irányzattal együtt – a „fehér” többségi kultúra átvételére való nyomásgyakorlása miatt elveszítette tudományos és társadalmi hitelét, az etnikai pluralizmus modelljei váltották fel. Mintegy két évtized múlva, az 1980-90-es évek fordulóján, először az USA-ban, később Európában is megjelent egy új kutatógeneráció, mely visszatért az asszimilációs megközelítéshez, és ismét elkezdte a régi elméleteket kritikával kezelve, az aktuális körülmények közötti alkalmazhatóságukat felülvizsgálva a kutatásokban használni, illetve azokból kiindulva új elméleteket alkotni.

Általuk (is) megfogalmazott kritika, hogy az asszimilációs paradigma túlságosan leegyszerűsítő, nem veszi figyelembe a történelmi folyamatok komplexitását és az alkalmazkodást lineárisan értelmezi. A korábbiaktól eltérően az új kutatógeneráció az asszimilációt nem mint a migráns egyéni jellemzőjét, hanem mint szocializációs folyamatot értelmezte, valamint a kulturális hasonulás kérdése helyett a társadalmi, gazdasági beilleszkedés problémáit állította a középpontba (AUMÜLLER 2009). A 20. század első felében, amikor a klasszikus asszimilációs elméletek fénykorukat élték, a gazdasági növekedés miatt a viszonylag homogén, főként Európából érkező bevándorlóknak nem okozott problémát a munkaerőpiaci, gazdasági integráció, így elsősorban a kulturális azonosuláson volt a hangsúly. Napjainkban viszont az egyre sokszínűbbé váló bevándorlók beilleszkedése során éppen a gazdaságban való boldogulás nehézségei okozzák a legtöbb konfliktust. A hangsúlyeltolódás révén az asszimiláció ma már nem a kulturális különbségek vagy az etnicitás ellen szóló elmélet, melyek a korábbi megközelítések szerint az integráció útjában álltak, hanem egy elemzési eszköz, ami a gettósodás, a szegregáció és a marginalizálódás megragadására irányul.

Szintén fontos különbség a „rég” és „új” elméletek között, hogy megváltozott az asszimiláció viszonyítási alapja. Mivel a kutatók a társadalmat már nem homogén egységként kezelik, az asszimilációt sem egy homogén többségi társadalomba (vagy magkultúrába), hanem annak részeibe, pl. szubkultúrába irányuló folyamatként értelmezik. Az „új” asszimilációs megközelítéseknek nem volt célja a kizárólagossá válás, egy olyan értelmezési keretnek tekintették, amely mások mellett alkalmas a bevándorlók beilleszkedésének magyarázatára, a társadalmi csoportok közötti különbségek és hasonlóságok kutatására. Ennek létjogosultságát azok az esetek is igazolják, amikor a bevándorló kisebbség és

a többség hasonlóná válása többé-kevésbé spontán módon, külső beavatkozások nélkül ment végbe. Az új megközelítések kritikusai szerint azonban ezek a modellek, éppúgy mint a klasszikusak, nem tudják átfogóan magyarázni, hogy milyen körülmények között és hogyan valósul meg az asszimiláció, továbbra sem tárják fel kellő mélységben a folyamat mechanizmusait, így nem alkalmazhatók a jövőre vonatkozó előrejelzések készítésére sem, ami a beavatkozó politikai stratégiák számára lenne fontos (AUMÜLLER 2009).

Richard Alba és Victor Nee

Alba és Nee úgy véli, hogy az asszimiláció folyamata figyelhető meg az USA-ba bevándorlók második generációjánál a képzési és foglalkozási folyamatokban, a lakáshelyzetben és az interetnikus házasságok tekintetében. 2003-ban megjelent monográfiájukban („Remaking the American Mainstream”) egy olyan új asszimilációs elmélet megalkotására tesznek kísérletet, mely részletesen feltárja a folyamat mechanizmusait.

Értelmezésük szerint az asszimiláció nem jár az etnikai identitás feladásával, de az etnicitás mint az egyén társadalmi helyzetének fontos meghatározó tényezője egyre inkább elveszíti jelentőségét, helyzetfüggővé és szimbolikussá válik, mindjobban a magán- és családi eseményekre koncentrálódik. Kiemelik, hogy az egyén cselekedetei általában nem magát a beilleszkedést célozzák, hanem más, kézzel foghatóbb eredmények elérésére (pl. jobb iskolai oktatás, magasabb jövedelmet biztosító munkahely, szebb lakás) irányulnak, de mindezen döntések összessége az asszimilációt eredményezi (AUMÜLLER 2009).

Alba és Nee bírálói szerint a szerzők azonban nem teljesítik vállalásukat, nem tárják fel kellő részletességgel az asszimiláció mechanizmusait és befolyásoló tényezőit, feltételeit, így az is kétséges, hogy az asszimiláció a jelenleg érkező bevándorlónál a korábbiakhoz hasonlóan fog-e végbemenni, ha egyáltalán bekövetkezik. Szintén kifogásolják, hogy a szerzők nem szentelnek kellő figyelmet az állam szerepének elemzésére, habár a bevándorlók egyenjogú részvételének biztosításához szükség van az állami beavatkozásra és az aktív diszkriminációellenes politikára. Szintén megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy más országokban hogyan, illetve egyáltalán alkalmazható-e az asszimilációs megközelítés. Ennek ellenére Alba és Nee munkája nagy visszhangot és pozitív reakciókat váltott ki a nyugat-európai országokban, mivel elméletük jól illeszkedik az itteni integrációs politikák célkitűzéseihez, így felhasználhatták azt az integrációpolitikában erősebben érvényesülő asszimilációs paradigma tudományos alátámasztására (AUMÜLLER 2009).

Alejandro Portes – szegmentált asszimiláció

Portes empirikus kutatásai alapján felismerte, hogy a befogadó társadalomba való beilleszkedés nem minden esetben jelenti ugyanazt a folyamatot, mert va-

lójában az asszimiláció nem egy homogén egységbe, „a befogadó társadalomba”, hanem annak bizonyos csoportjaiba valósul meg. A klasszikus értelmezésben az asszimiláció a fehér középosztály normáinak átvételét jelentette, de ennek épp az ellenkezője is megvalósulhat, vagyis az alkalmazkodás a tartós szegénységhez, asszimiláció a városi társadalom hátrányos helyzetű, alsó osztályának életviteléhez (PORTES, ZHOU 1993). A bevándorlók beilleszkedésében e két lehetőség mellett egy harmadik út is kirajzolódik, melynek során a származási közösséggel való erős kapcsolatok gazdasági felemelkedést eredményeznek. Így a kutatások kérdésfeltevésének azon tényezőkre és sajátosságokra kell irányulnia, amelyek befolyásolják, hogy az egyes bevándorló közösségek melyik asszimilációs úton indulnak el (AUMÜLLER 2009).

Portes arra a következtetésre jut, hogy nem lehet az asszimiláció egy ideális stratégiáját meghatározni. Ha a befogadó társadalomban a diszkrimináció miatt erős bejutási, hozzáférési korlátok működnek, akkor a bevándorlóknak gyakorlatilag nincs esélye a középosztályba való felemelkedésre (pl. az USA-ban a színes bőrű bevándorlók). Ha pedig az alacsony társadalmi státuszú szomszédság szubkultúrájához való alkalmazkodás következik be, az tartós marginalizálódáshoz vezethet. Így sok esetben az erős szociális támaszt nyújtó etnikai közösség kínálja a legjobb lehetőséget a kulturális tőke gazdasági sikerré alakításához, azonban ez a stratégia sem vezet mindig eredményre, mert az is elképzelhető, hogy az etnikai közösség gátolja a felfelé irányuló társadalmi mobilitást (etnikai csapda) (FARWICK 2009).

Portes szegmentált asszimilációs elmélete jól alkalmazható a második generációt érintő integrációs folyamatok leírására. Felmerül azonban a kérdés, hogy ebben a kontextusban mit is jelent az asszimiláció fogalma, mert az asszimilációs paradigma tényleges kiterjesztése helyett ez már akár az etnikai pluralizmus modelljeként is értelmezhető. Az etnicitás szerepe is ambivalensnek tűnik, az etnikai közösséghez való kötődés segítheti, de akadályozhatja is a gazdasági és szociális beilleszkedést, emiatt nehéz, illetve egyre nehezebb az etnikai pluralizmus elméletei és az asszimilációs koncepciók között egy egyértelmű választóvonalat húzni.

Összefoglalás

Már több mint 120 éve törekednek a társadalomtudományok általános érvényű választ adni arra a kérdésre, hogy kik és milyen okból vándorolnak, illetve annak milyen következményei vannak. Számatalan elmélet született, melyek a migráció különböző aspektusait, a kiváltó társadalmi és gazdasági okokat igyekeztek magyarázni, modellezni. Ezzel összehasonlítva jóval kevesebb, de még így is jelentős számú, elsősorban Amerikában született modell és elmélet látott napvilágot, melyek a

bevándorlás következményeivel, a bevándorlók beilleszkedésével foglalkoztak. Európában az Egyesült Államokhoz képest évtizedekkel később kezdődő migrációkutatásban a hangsúly is sokkal inkább az empirikus vizsgálatokra helyeződött, így általában jellemző az átfogó magyarázó elméletek hiánya, illetve ritkasága.

A bevándorlók befogadó társadalomba való beilleszkedését magyarázó modellek csak egy irányzatát jelentik – a kulturális pluralizmus és transznacionalizmus mellett – az asszimilációs megközelítések, melyek önmagukban is nagyon különbözők pl. módszertani megközelítésükben, vagy az egyes magyarázó tényezőknek tulajdonított jelentőség szerint. Ezek az elméletek jellemzően inkább a hasonlóná válás, az alkalmazkodás folyamatára koncentrálnak, míg az ezeket hátráltató tényezőket, a társadalmi kirekesztés és diszkrimináció témáját rendszeresen elhanyagolják.

Irodalomjegyzék

- AUMÜLLER, J. (2009): *Assimilation. Kontroversen um ein migrationspolitisches Konzept*. transcript Verlag, Bielefeld
- BINDORFFER GY. (2002): Asszimiláció és túlélés. In: KOVÁCS N., SZARKA L. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–31.
- BOGARDUS, E. (1930): A race relations cycle. *American Journal of Sociology*, 4., 612–617.
- ESSER, H. (1980): *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine handlungstheoretische Analyse*. Luchterhand, Darmstadt, Neuwied (Soziologische Texte, 119.)
- ESSER, H. (2000): *Soziologie. Spezielle Grundlagen. 2. Band. Die Konstruktion der Gesellschaft*. Campus Verlag, Frankfurt a. M., New York
- FARWICK, A. (2009): *Segregation und Eingliederung. Zum Einfluss der räumlichen Konzentration von Zuwanderern auf den Eingliederungsprozess*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- FASSMANN, H. (2007): Integration und Segregation. Eine Erläuterung. In: MEYER, F. (Hrsg.): *Wohnen – Arbeit – Zuwanderung. Stand und Perspektiven der Segregationsforschung*. LIT Verlag, Berlin, 1–15. (Beiträge zur europäischen Stadt- und Regionalforschung, 2.)
- HECKMANN, F. (1981): *Die Bundesrepublik: Ein Einwanderungsland? Zur Soziologie der Gastarbeiterbevölkerung als Einwandererminorität*. Klett-Cotta, Stuttgart
- HOFFMANN-NOWOTNY, H.-J. (1987): Gastarbeiterwanderungen und soziale Spannungen. In: REIMANN, H., REIMANN, H. (Hrsg.): *Gastarbeiter. Analysen und Perspektiven eines sozialen Problems*, Opladen, 46–66. (VW-Studium, 132.)

- KAPPHAN, A. (2001): Migration und Stadtentwicklung. Die Entstehung ethnischen Konzentrationen und ihre Auswirkungen. In: GESEMANN, F. (Hrsg.): *Migration und Integration in Berlin. Wissenschaftliche Analysen und politische Perspektiven*. Leske+Budrich, Opladen, 87–108.
- KÜRŞAT-AHLERS, E., WALDHOFF, H-P. (2001): Die langsame Wanderung. Wie Migrationstheoretiker der Vielfalt gelebter Migration nachwandern. In: GESEMANN, F. (Hrsg.): *Migration und Integration in Berlin. Wissenschaftliche Analysen und politische Perspektiven*. Leske+Budrich, Opladen, 31–62.
- MEYER, F. (2007): Identität, Kultur und Raum – konzeptionelle Bausteine zur Analyse von Segregation und Integration. In: MEYER, F. (Hrsg.): *Wohnen – Arbeit – Zuwanderung. Stand und Perspektiven der Segregationsforschung*. LIT Verlag, Berlin, 17–41. (Beiträge zur europäischen Stadt- und Regionalforschung, 2.)
- PORTES, A., ZHOU, M. (1993): The new second generation. Segmented assimilation and its variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 530., 74–96.
- RICHARDSON, A. (1957): The assimilation of British immigrants in Australia. *Human Relations*, 10., 157–166.
- TREIBEL, A. (1999): *Migration in modernen Gesellschaften. Soziale Folgen von Einwanderung, Gastarbeit und Flucht*. Juventa, Weinheim, München
- TAFT, R. (1957): A psychological model for the study of social assimilation. *Human Relations*, 10., 141–156.

Pfening Viola, doktorandusz, ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, pfeningviola@gmail.com

Az előregedés Bulgária muszlim vallású közösségeiben az ezredfordulón

Kőszegi Margit

Bevezetés

Az európai népek életében és gondolkodásában markánsan jelen van a muszlimokkal szembeni önmeghatározás. Fontos momentumai ennek a keresztes háborúk (10–13. század), az Ibériai-félszigeten az arab hódítás megállítása, majd fokozatos visszaszorítása, valamint az utóbbival egy időben a kontinens délkeleti szegletében előrenyomuló oszmán törökkel szembeni folyamatos küzdelem (14. századtól). Ez utóbbi inkább Európa keleti fele számára jelent olyan örökséget, ami a mai napig meghatározza az iszlám világhoz való viszonyát.

A hidegháború idején megjelenő és kiteljesedő arab–izraeli konfliktus, valamint a Közel-Kelet más országait érintő, akár nemzetközi háborús helyzeteket gerjesztő események után, az ezredfordulót követően a 2001. szeptemberi terrortámadás és annak következményei nyomán fordult a közfigyelem szerte a világon az iszlám követői felé.

A nyugat-európai államokban a korábbi évtizedek folyamán bevándorló külföldi vendégmunkások nyomán duzzadt fel a muszlimok létszáma, akik az ezredfordulón már igen jelentős kulturális tényezőként jelentkeztek Európa nagyvárosaiban. A Balkánon viszont az ötszáz éves oszmán uralom örökségeként van jelen az iszlám a térség több országában (BOTTLIK 2009). Az 1990-es évek háborús konfliktusai és az albánok által lakott Koszovó függetlenedése az európai nemzetekhez immáron több száz éve szervesen kapcsolódó muszlim közösségekre hívja fel a figyelmet.

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 29–47. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

A muszlimok magasabb fertilitását és ennél fogva fiatalosabb korszervezetét axiómaként fogadják el szerte a világban, azonban a társadalomtudósok arra mutatnak rá, hogy ezt az állítást fenntartásokkal kell kezelni és több más tényezőt együttesen kell figyelembe venni ahhoz, hogy a vallás és a természetes szaporodás összefüggéseit taglaljuk.

A kérdés komplexitását jelen tanulmányban egy balkáni ország, Bulgária példáján keresztül mutatom be, ahol a muszlim vallású kisebbségek az osztársadalom közel 10%-át teszik ki. Általánosságban elmondható, hogy a 20. század második felében jellemző volt körükben a többségi társadalomhoz képest magasabb természetes szaporodás és ebből adódóan a fiatalosabb korszervezet. Ezt a központi kormányzat igyekezett palástolni, azonban a rendszerváltást követően ez a kérdés és általában a kisebbségek helyzete jelentős feszültséget indukált a gazdasági nehézségekkel küzdő országban.

A muszlim közösségek fertilitása és ezzel összefüggésben a korszervezete közel sem egyveretű az ország minden részében. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen okokra vezethetők vissza a korszervezeti különbségek és melyek azok a döntő momentumok az egyes közösségekben, amelyek hatást gyakorolnak a demográfiai helyzetükre. Egyrészt sorba veszem azokat a tényezőket, amelyek befolyásolhatták a természetes szaporodás és a korszervezet alakulását, másrészt megvizsgálom a korszervezetben mutatkozó területi különbségeket a többségi társadalom és a muszlim kisebbségek között, végül a vallási közösségen belüli differenciákra is szeretnék hangsúlyt fektetni az iszlámhoz kapcsolható kisebbségek vizsgálatával.

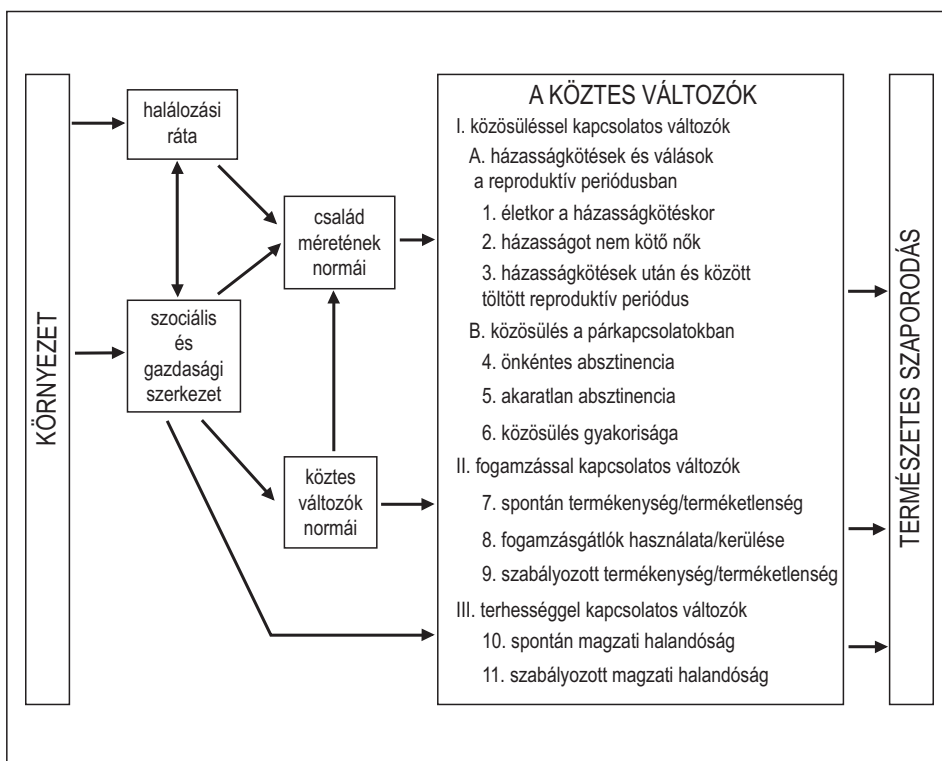
Elméleti háttér

Vizsgálatom során egy hazánkban kevésbé ismert társadalomkutató munkájához nyúlok, aki a libanoni konfliktusok kapcsán vette górcső alá a különböző felekezetekhez tartozó társadalmi csoportok demográfiai jellegzetességeit (CHAIME 1981). Joseph Chaime munkája témám szempontjából azért jelentős, mert a szerző összefoglalja azokat az elméleteket, amelyek a fertilitás és a vallás kapcsolatát igyekeznek feltárni. Az idő előrehaladtával, az információbázis szélesedésével, illetve az ilyen jellegű kutatások élénkülésével egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a vallás és fertilitás viszonyát közel sem lehet egyértelműen, a korábban bevett axiómák segítségével magyarázni, viszont megértésüket talán elősegíthetik, ha a bonyolult társadalmi viszonyrendszereket, amelyekbe mind a vallás, mind a gyermekvállalás beágyazódik, megpróbálják valahogyan feltárni. A szerző munkája éppen ezért számít mérföldkőnek és az ilyen jellegű kutatásokhoz alapmunkának. A tanulmány magyar nyelven nem jelent meg, sőt, publikálásának időpontjában, az

1980-as évek elején a már nyitottabbá váló tudományos légkörben sem volt még lehetőség hasonló kutatásokra hazánkban. A kérdéskör a rendszerváltást követően sem került előtérbe, hiszen míg a Kárpát-medencében sokkal inkább etnikai alapon vizsgálják a természetes szaporodás különbségeit (KOC SIS, BOTTLIK, TÁTRAI 2006), addig a szomszédos Balkánon a felekezeti különbségek kapnak nagyobb hangsúlyt.

A fertilitás általános elméleti modellje szerint a vallás a szociális és gazdasági struktúra részeként fejt ki markáns hatását (1. ábra). Ha e rendszerek felett nagyon erős a közösen elfogadott kontroll – az adott állam hathatós beavatkozása –, akkor az ún. közbülső változók kapnak nagyobb szerepet a különbségek alakulásában. Ezeket a változókat elsősorban a társadalmi normák határozzák meg. Mivel az iszlám vallás esetén ezek a normák a keresztény szemlélethez képest sokkal markánsabban és egyértelműbben vannak jelen, ezért a nyugati társadalomkutatók hajlamosak főként ezekre fókuszálni az eltérések magyarázata során. A katolikus és protestáns közösségek közötti különbségek kapcsán viszont korábban

1. ábra: A természetes szaporodás általános elméleti modellje

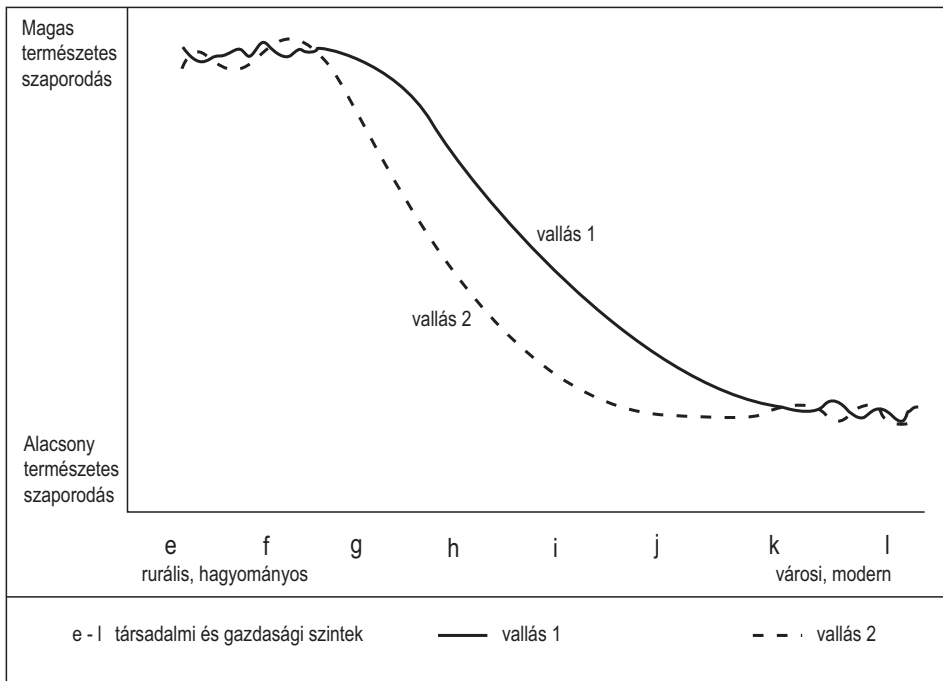

Forrás: Chaime 1981, 4.

inkább azt a nézetet hangoztatták, miszerint a természetes szaporodás eltéréseit az egyes csoportok szociális és gazdasági attitűdjei eredményezik (WEBER 1982). Ahogyan gyűlt az információ és a különböző közösségekről készülő kutatások egyre több publikált eredményt hoztak, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy szélesebb kontextusba kell helyezni a problémakört (MISTRY 2005).

Az ilyen jellegű kutatások egyik fontos eredménye szerint egy országon belül a természetes szaporodás vallási közösségek közötti alakulására igen jelentős hatást gyakorol a közösségek egymáshoz viszonyított mérete és társadalmi súlya. Egy kisebbségi státuszban lévő vallási csoport éppen ezért a fertilitás kérdésében negatív és pozitív irányban is eltérhet a többségtől. A további vizsgálatok egyre összetettebb összefüggésekbe kívánták helyezni a kérdéskört, ami alapján arra a következtetésre jutottak, hogy önmagában a kisebbségi státusz nem olyan mértékben meghatározó, mint a vallási különbségek (GOLDSCHIEDER, UHLENBERG 1969). A városi és vidéki lakosság közötti eltérések a természetes szaporodás tekintetében, valamint a migráció szelektív hatása is sokkal dominánsabb (ADHIKARI 2010). Kennedy vizsgálatai arra hívták fel a figyelmet, hogy

2. ábra: A természetes szaporodás interakciós modellje

Forrás: Chaime (1981, 10.)

a fentiek mellett önálló, ám kevésbé jelentős tényezőként akkor lehet említeni a kisebbségi státuszt, ha a kisebbségi csoport viszonylag nagy, mérete politikailag jelentős, gazdaságilag hátrányos helyzetben van és a társadalmi kohéziója erős (KENNEDY 1973).

Tanulmányok sora mutatott rá arra, hogy a vallásból adódó fertilitási különbségek közel sincsenek mindenhol jelen, nem beszélve arról, hogy nem csak a térben, hanem egy adott helyen időben is változhatnak a viszonyok. Ez utóbbi figyelembe vételével jött létre az ún. interakciós modell, amely szerint az éppen hivatalos kormányzati doktrínák és a helyben ható irányzatok mellett a vallási csoport társadalmi és gazdasági szintje határozza meg a természetes szaporodás alakulását (CHAIME 1981) (2. ábra).

Jelen munkában elsősorban az interakciós modellre, valamint a kisebbségi-státusz-elméletre fókuszálok a vizsgált országban. A bulgáriai vallási csoportoknál megjelenő különbségek, valamint a muszlim közösségen belül észlelhető eltérések mögött ugyanis a fent említett tényezők hatása körvonalazódik. E hatótényezők a modern bolgár identitástudatból adódó kisebbségekkel szembeni negatív attitűdből, az oszmán uralom 500 évének örökségéből, valamint a kommunista rezsim drasztikus társadalomátalakító intézkedéseiből egyaránt táplálkoznak.

Adatbázis, módszerek

Tanulmányomban a statisztikai adatok által felvázolható helyzetet kívánom bemutatni. A vallási közösségekről egy adott ország az éppen aktuális politikai nézeteinek, ezáltal társadalmi attitűdjének megfelelően szolgáltat adatokat. Bulgária esetében ilyen jellegű statisztikai adatok többek között annak köszönhetően állnak viszonylag bővebben rendelkezésre az ezredfordulón, mert az európai uniós csatlakozási tárgyalások kapcsán a kisebbségi kérdések nagyobb hangsúlyt kaptak, így a 2001-es népszámlálás publikált adatsorai részletesek ebben a kérdésben (MARINOV 2001). Ezek az adatsorok persze nem adnak információkat a természetes szaporodás alakulásáról, viszont a korszerkezet különbségei tetten érhetőek általuk.

Az adatok forrásaként az a 28 kötetes kiadvány szolgált, amelyet a 2001-es népszámlálás után néhány évvel tett közzé a bolgár Nemzeti Statisztikai Hivatal (National Statistical Institute, röviden NSI). Ebben a sorozatban publikálták a census eredményeit a legnagyobb területi részletességgel. Mivel Bulgáriában és általában a Balkánon a faluközösségeknek van több évszázados hagyománya, ezért a települési szint helyett az önkormányzatiság az európai uniós beosztás szerint nem a LAU 2-es, hanem a LAU 1-es szinten jelenik meg. Ez az obstinák szintje, ami egyben a legalacsonyabb közigazgatási szintnek felel meg. A muszlim

közösségek vizsgálatára tehát a népszámlálás publikált adatai lehetőséget teremtenek, hiszen a nagy területi részletességgel közölt információk segítségével kimutathatók a közösségen belül jelentkező különbségek.

A 2001-es népszámlálás alapján felépített térinformatikai adatbázis lehetővé teszi az adatelemzést és az információk térképalapú grafikai megjelenítését is. Jelen tanulmány legfőbb feladata a felületi módszerrel ábrázolt területi különbségek feltárása.

Mivel a 2011-ben tartott népszámlálás eredményeinek publikálására várni kell, ezért az eltelt tíz évben bekövetkező változások bemutatása munkámnak még nem lehet célja. A hivatal honlapján egyelőre nem található valláshoz, illetve kisebbségekhez köthető adatsor, feltehetően kevésbé nyerne majd nyilvánosságot az ilyen jellegű kérdésekre adott válaszok, mint a 2001-es cenzust követően.

Mivel a fent említett 28 kötetes kiadvány nem tartalmaz olyan adattáblát, ami a népesség természetes szaporodásának vallási közösségek szerinti különbségeit mutatná, ezért a korszerkezetben fellelhető jellegzetességek alapján kívánom feltárni a vallási kisebbség és a többségi társadalom között, valamint a muszlim közösségen belül jelentkező eltéréseket.

A társadalom előrecedési folyamatának egyik jellegzetes viszonyszáma az öregségi index, amelynek segítségével bemutatható az előrecedés folyamatának előrehaladottsága a vizsgált területegységekben (obstinákban). A mutatószám az idős (60 év feletti) és a fiatal (0–15 év) korosztály egymáshoz viszonyított arányát fejezi ki. Ha értéke 1 fölötti, akkor az idősek száma meghaladja a fiatalokét, a korszerkezet tehát eltolódott a 60 év feletti felé. Jelen tanulmányban az öregségi index területi különbségeinek feltárásával vizsgálom a muszlim közösségek demográfiai helyzetét Bulgáriában.

A többségi társadalom és a muszlim kisebbségek korszerkezete

A 2001-es népszámlálás eredményei a bolgár társadalom számára egy igen jelentős társadalmi problémát aposztrofáltak, nevezetesen a drasztikus népességfogyás jelenségét, ami európai és nemzetközi viszonylatban egyaránt szembetűnő és figyelmet érdemlő. Először a rendszerváltást követő első népszámláláskor, 1992-ben jelezték az eredmények a népességcsökkenést. A korábbi, 1985-ös census alkalmával az ország összlakossága 8 487 317 fő volt, ami 1992-re 7 928 901 főre apadt. Ez a közel 560 ezer fős, 5%-ot meghaladó visszaesés azonban akkor még kevésbé kapott publicitást, hiszen igen jelentős szerepe volt ebben a törökök 1989-es kivándorlásának. A rendszerváltással beköszöntő gazdasági válság nyomán azonban a helyzet tovább romlott, hiszen 1992 és 2001 között több mint 6%-os csökkenést jeleztek az adatok. A 2011-es népszámlálás szerint a fogyás

mértéke már 7% feletti, tehát az ország lakossága a transzformációs válságot követően is folyamatosan apad.

A posztszocialista országban megfigyelhető jelentős népességfogyás szükség-szerűen ráirányítja a figyelmet az ország területén élő muszlim lakosságra. Arányuk a rendszerváltás óta folyamatosan csökken, de részesedésük az összlakosság-ból mindhárom census alkalmával (1992, 2001, 2011) 10% feletti. Ugyan a bolgár tudományos közösség nem szívesen vesz tudomást a muszlim kisebbségek jelen-létéről, a napi sajtóban viszont igen erősen érzékeltetni lehet, hogy a „muszlimkérdés” áthatja a bolgár társadalmat. Az általánosságban megjelenő, más posztszocialista országokban is feszültségeket okozó szociális problémák bűnbakkeresést indu-kálnak, amelynek célpontjai a bolgár nemzet öndefiníciójából adódóan – misze-rint szembehelyezkednek az 500 éves oszmán uralom elnyomásával – is az iszlám követői. Többek között ezért lehetséges, hogy a szélsőjobboldali nézeteket valló, nyíltan muszlimellenes Ataka párt (a név jelentése: roham) egyre nagyobb hang-súlyt kap az országos és a helyi politikában egyaránt.

A többségi társadalom és kisebbségei között népességszám-változás terén jelentkező különbségeknek már a rendszerváltás előtti időszakban is nagy figyel-met szenteltek a döntéshozók. A bolgár szakirodalom szerint azok a drasztikus intézkedések, amelyeket az ország muszlim kisebbségével szemben az 1970-es, és különösen az 1980-as években foganatosítottak, elsősorban azért történtek, hogy a kisebbségek létét teljes mértékben felszámolják, ezáltal a muszlim közös-ségek népességtöbbsletét a szocialista állam szolgálatába állítsák (EMINOV 1999; LOZANOVA ET AL. 2005; MAHON 1999; ZHELYAZKOVA 2001).

A széles körben ismert intézkedések, amelyeknek eredménye az 1989-es nagy török kivándorlás volt – tehát valójában további jelentős népességsökkenést okozott – még inkább növelték a szakadékot az ortodox bolgárok és a muszlim kisebbségek között. Az 1990-es években jelentkező transzformációs válság során az egzisztenciális helyzet általános romlásával a problémák tovább növekedtek. Nagy kérdés tehát, hogy az Európai Unió tagjaként a bolgár állam hogyan tudja megoldani társadalmi feszültségeit, azonban az újabb népszámlálás eddig pub-likált eredményeiből is sejthető, hogy az unió létét is sokszor veszélybe sodró gazdasági válság csak tovább mélyíti a társadalmi problémákat.

Az ezredforduló bolgár társadalmának korszerkezete az európai (különösen a kontinens keleti felén fekvő) országokéhoz hasonlóan előregedő. Míg a 15 év alattiak aránya alig 15%, addig az időseké 22% feletti. Az öregségi index értéke jóval meghaladja az 1-et (1,45). Ezzel szemben a muszlim vallásúak esetében a fiatalok aránya (21,5%) nagyobb, mint az időseké (13,64%), így az öregségi index értéke bőven 1 alatt marad (0,63).

Az 1990-es évektől drasztikusan öregedő társadalomért a társadalomtudó-sok egyszerre kárhoztatják az alacsony születési és viszonylag magas halálozási

rátákat, valamint az egyre élénkülő migrációt (GESHEV 1990; TAAFFE 1990; DONKOV 1991; RANGELOVA 2003). A születések számának csökkenése a többi posztszocialista országhoz hasonlóan már a rendszerváltás előtt jelentkezett, elsősorban az erőltetett és rövid idő alatt végrehajtott iparosítás nyomán bekövetkező tömeges városokba áramlás és az ezzel együtt megváltozó életmód következtében. Ez a fajta belső migráció felelős azért, hogy a rurális területeken intenzívebben jelentkezik a népességfogyás és az elöregedés.

Ezzel szemben az 1990-es évektől sokkal inkább a külföldre történő vándorlás apasztja tovább a népességszámot (HRISTOV, BALEVA 2001; GEORGIEVA 2004). Kettős hatása van, hiszen éppen a szülőképes korú népesség vesz részt leginkább az ilyen jellegű mozgásokban, ezért tovább csökkenti a születések számát is, miközben eleve az idősebb korúak aránya növekszik meg a társadalmon belül.

Emellett viszont meg kell említeni a gazdasági helyzet szerepét is, hiszen az egzisztenciális helyzet romlásával általában a gyermekvállalási kedv is csökken. További hatótényező, hogy a társadalom átalakulásával a gyermekvállalás időpontja is kitolódik, ezáltal eleve kevesebb gyermek születésére van esély.

A fent említett folyamatok a bolgár társadalom egészére hatottak, ezért felmerül a kérdés, hogy milyen okok állhatnak a korábban említett statisztikai adatok mögött, amelyek értelmében a muszlim vallású lakosság korszerkezete lényegesen fiatalosabb, mint az ossztársadalomé. Itt kerül előtérbe az interakciós modell, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a muszlim közösség és a többségi társadalom közötti különbség kialakulásánál az éppen ható központi és helyi hatalmi politikák, valamint az adott közösség társadalomban betöltött helye, gazdasági jellemzői egyaránt jelentős befolyásoló tényezők (CHAIME 1981).

Fontos azt is kiemelni, hogy a muszlim kisebbség léte markánsan meghatározó Bulgáriában. A 20. század nagy migrációs hullámai ellenére az ezredfordulót követően is egy több mint 10%-os részesedéssel rendelkező vallási közösségről van szó. Az oszmán uralommal a térség területén megjelenő vallás követőinek nagy része a 19. század végén elhagyta ugyan az alakuló bolgár államot, de még így is jelentős közösségeik maradtak az új nemzetállamban, amelyek nem csupán méretük, hanem az új államalkotó nemzet identitása szempontjából is nagy politikai jelentőségre tettek szert. Igen erős kohéziós erőt jelent számukra az ellenük irányuló támadásokkal való szembehelyezkedés, ami egyben muszlim identitásukat is erősíti.

Bulgáriában az interakciós modell mindkét tényezőjének hatása markánsan tetten érhető. A természetes szaporodásban, valamint a korszerkezetben megjelenő vallási különbségek a rendszerváltás előtti időszak intézkedéseivel hozhatók összefüggésbe. A 19. század végén létrejövő bolgár állam sosem tudott igazán mit kezdeni a területén élő muszlim vallású lakossággal. a 20. század első felében a központi kormányzat nem konfrontálódott a nagyobb városoktól távoli részeken

élő, területhez és nem hatalomhoz kötődő, ezért a bolgár kormányzathoz lojális muszlim lakossággal. Kifejezetten a muszlim kisebbség bolgár anyanyelvű népeségét, a pomákokat érintette az a két világháború közötti időszakban jelentkező mozgalom (Rodina), amelyben főként bolgár értelmiségiek (tanárok, jogászok) vettek részt azzal a céllal, hogy a Rodope területén élő népcsoport közösségeiben bolgár öntudatot ébresszenek (MANCHEVA 2001). A muszlim közösség legbizonytalanabb identitású csoportját a bolgár hivatalos álláspont a mai napig nem tartja különálló etnikumnak.

A központi politika határozottan muszlimellenes jelleget a második világháborút követően, a kommunista rezsim kiépítésével öltött. A számos szakirodalom által feldolgozott intézkedéssorozat, ami az idő előrehaladtával minden muszlim vallású lakost érintett, különösen az 1980-as évekre vált erőszakossá, és néhány településen fegyveres összecsapásokhoz is vezetett a hatóságokkal (МАХОН 1999). A felhalmozódott feszültségek ugyan nem torkolltak olyan eseményekbe, mint a szomszédos Romániában (bár az is lehet, hogy ez utóbbi csupán nagyobb publicitást kapott), vagy később, az 1990-es években Jugoszláviában, azonban a nagy 1989-es török exodus és a nyomában néptelenné váló falvak mementói maradtak ennek az időszaknak.

Todor Zsivkov pártállami diktatúrája hatalmas szakadékot nyitott a többségi társadalom és muszlim kisebbségei között. A muszlimokkal szembeni el-lenséges retorika alkalmazása tovább mélyítette a bolgár nemzettudatból eredő oszmán, ezáltal iszlámellenes előítéleteket, ami a helyi közösségekben a kirekesztő attitűdöt erősítette. A muszlim hívők elleni erőszakos fellépés azonban őket is a többségi társadalommal szembeni önazonosság vállalására ösztönözte, aminek egyik nyilvánvaló jele a muszlim kötődésű párt azonnali megszervezése volt a rendszerváltást követően. A bolgár alkotmány ugyan tiltja a pártok etnikai vagy vallási alapú szerveződését, ennek ellenére mindenki számára egyértelmű, hogy Ahmed Demir Dogan Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért (az angol elnevezése után MRF-ként emlegeti a nemzetközi szakirodalom) pártját elsősorban az ország muszlim vallású lakosai támogatják. A kormányzati erővé növekvő párt azonban az ezredfordulót követően a túlbujánzó korrupciós botrányok miatt koalíciós partnerével együtt megbukott, alapot adva ezzel a többségi társadalom felől megnyilvánuló negatív attitűdnek (KAVALSKI 2007; DEMETER, RADICS 2010; GENOV 2010). A helyi politikában továbbra is jelentős szerepet betöltő párt mellett azonban az ezredforduló után különösen a vegyes lakosú területeken megnövekedett a szélsőjobboldali és nyíltan muszlimellenes Ataka népszerűsége. Mindezek ellenére elmondható, hogy helyi szinten érvényesülhet a muszlim lakosság által támogatott politikai irányvonal, nem beszélve arról, hogy az ezredfordulón politikai pártjuk országos jelentőségnek örvendett és kormányzati szerepet is betölthetett.

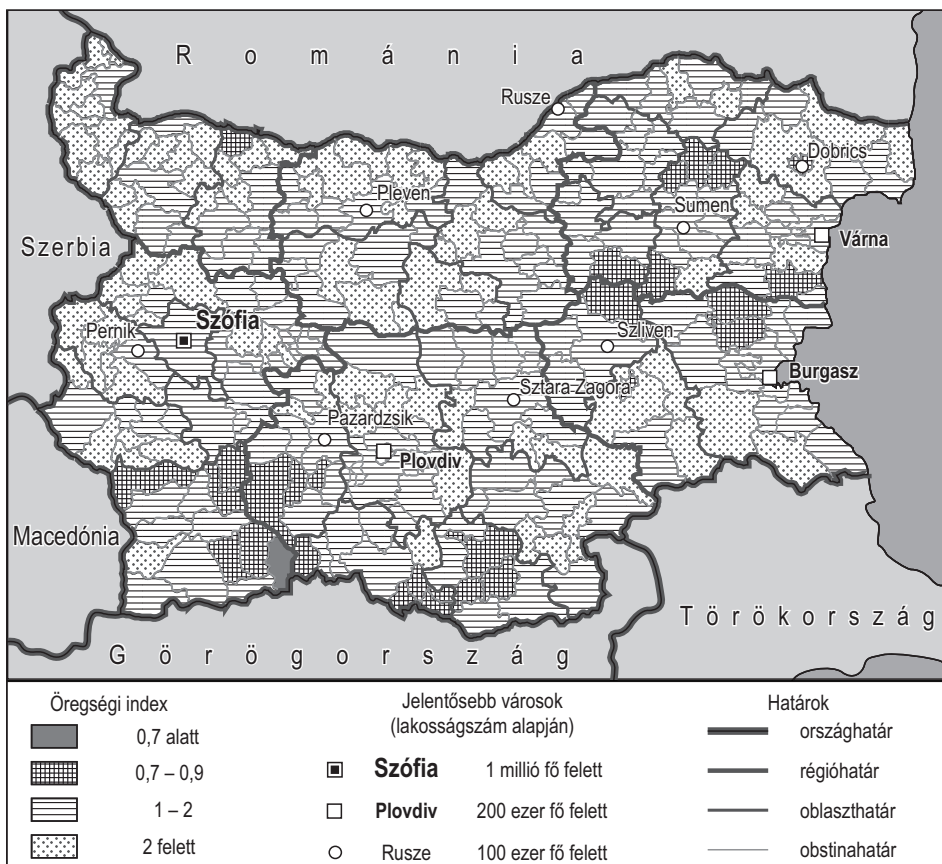
A Bulgáriában élő muszlim közösség társadalmi helyzetét, gazdaságban betöltött szerepét szintén a kommunista rezsim politikája változtatta meg oly módon, hogy az a népmozgalmi mutatókban jelentős különbségeket eredményezett. A korábban említett, erőltetett iparosítás hatására meginduló belső migrációs folyamatok kevésbé érintették a főként vidéki, zárt közösségekben élő muszlim lakosságot. Miközben országos szinten általánosságban sikertelen volt a mezőgazdaság kollektivizálása, a muszlimok által lakott területeken sikeresen végrehajtották azt, ezáltal helyben munkalehetőséghez juttatták a lakosságot. A mezőgazdasági tevékenységgel együtt sokkal inkább megmaradt a hagyományos életmód és családszerkezet, így a helyben maradt lakosság körében még nem érvényesültek azok a születésszámot csökkentő tendenciák, amelyek az átrétegződött többségi társadalomban már markánsan hatottak.

A rendszerváltás éppen ezért másként érintette az ország muszlim lakosságát, mint a többségi társadalmat. Mivel a mezőgazdasági termékeket feldolgozó könnyűipar – ami itt elsősorban a dohányfeldolgozást jelentette – szinte teljesen tönkrement, ezért a dohánytermesztésből élők zöme megélhetés nélkül maradt. Ezek a szakképesítéssel nem rendelkező munkanélküli tömegek a rendszerváltás nagy kárvallottjai lettek, akiken a válságban lévő gazdaság nem tudott segíteni, így helyzetük alakulásában a helyi közösségek szerepe sokkal inkább felértékelődött. Az önellátásra való berendezkedés mellett azonban a közösségek a technikai vívmányoknak köszönhetően sokkal nyitottabbá váltak a külvilág felé, így a fiatal korosztályok esetében feltételezhető a nagyobb arányú mobilitás egzisztenciális helyzetük javítása érdekében.

A lakosság elvándorlása és a fiatal korosztályok csökkenése különösen a déli, leginkább válság által sújtott Kárdzsali körzetet érintette, amely egyben a legnagyobb muszlim közösségeket tömörítő települések területe is. Ennek ellenére az ország legfiatalosabb területei egyértelműen azok a részek, ahol a muszlim lakosság nagyobb arányban van jelen. A kommunizmus éveiben jelentkező gazdasági különbségek, ezáltal a társadalmi státusz módosulása tehát továbbra is meghatározó tényezőnek számítanak a korszerkezet alakulása szempontjából; ebben a transzformációs válság, valamint a 21. század első évtizede sem hozott jelentős változást. A migráció azonban a korábbi időszakkal szemben nem csupán a többségi társadalmat, hanem a muszlim közösséget is egyre inkább érinti, ami viszont feltételezhetően a különbségek csökkenését eredményezi.

A 2001-es népszámlálás részletes területi adatai nyújtanak segítséget az ezredfordulós állapot bemutatásához. Az előregedés mértékét jól mutatja, hogy az obstinák 89%-ában az idősek aránya meghaladja a fiatalokét, 33%-ukban pedig már több mint kétszer annyian vannak a 60 év feletti, mint a 15 év alattiak (3. ábra). Különösen az északkeleti országrészben kiugróan rosszak az adatok, itt akár tízszeres különbség is előfordul a két korcsoport létszámában (Bojnica 13,5, Trekljano 13, Makres 10,9).

3. ábra: Az öregségi index értéke Bulgária obstináiban (2001)

Forrás: NSI

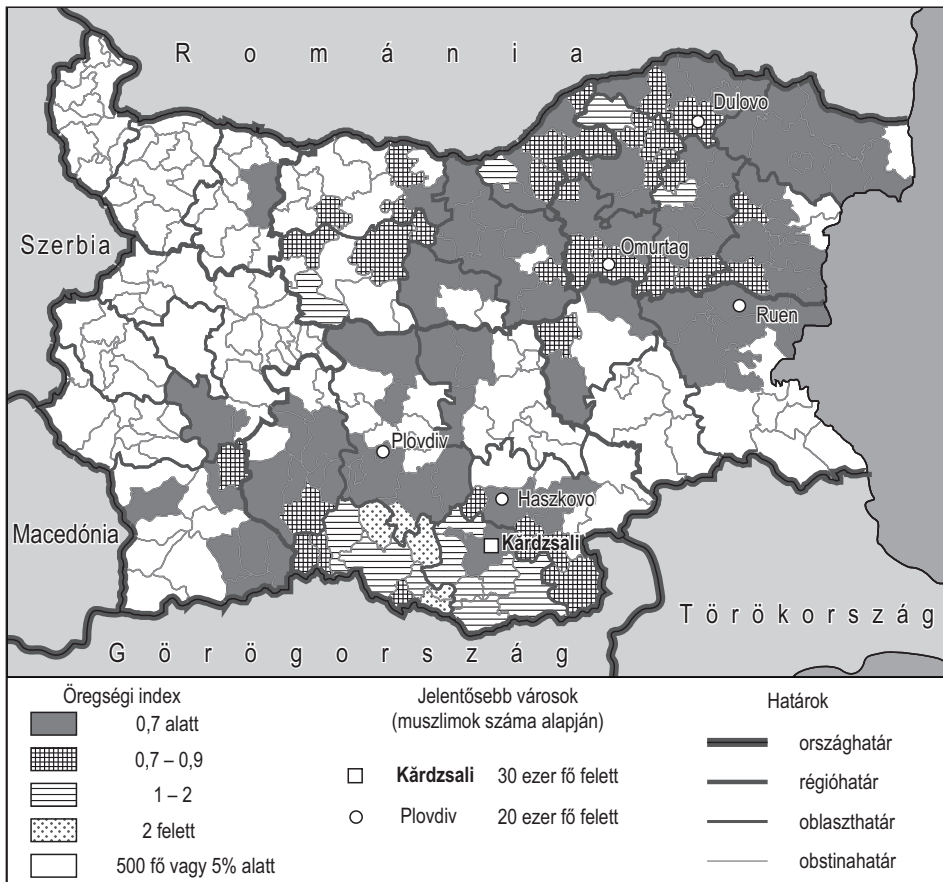
2001-ben a fiatal korosztály csupán 29 obstinában (9%) képviseltette magát nagyobb számban az idősekhez képest. Az öregségi index értéke egyértelműen azokon a területeken mutat kedvezőbb képet, ahol a muszlim lakosok magas aránya jellemző: a Nyugati-Rodope falvaiban (Szatovcsa 0,6, Gärmén 0,7, Doszpat 0,7), a hegység keleti részén, Kárdzsali oblaszt obstináiban (Nedelino 0,8, Dzsebel 0,9, Rudozem 0,9), valamint északkeleten, a Sumentől északra fekvő településeken (Kaolinovo 0,8, Nikola Kozlevo 0,9, Venec 0,9), végezetül a Balkán-hegység kelet felé lealacsonyodó láncai között húzódó zárt völgyekben (Ruen 0,7, Várbitca 0,8, Omurtag 0,9).

Ha csupán a muszlim lakosság korszerkezetét vizsgáljuk Bulgária egyes obstináiban, akkor sokkal inkább feltárulhat előttünk a rendszerváltást követő időszak hatása (4. ábra). Bulgária muzulmán közösségeiben az idősek és fiatalok

egymáshoz viszonyított aránya sokkal kedvezőbb, mint a társadalom egészében, sőt, az államalkotó etnikumhoz képest még jelentősebb a pozitív irányú eltérés. Abban a 132 obstinában, ahol az iszlám hívóinek aránya meghaladja az 500 főt vagy az 5%-ot, csupán 17-ben magasabb az idősök száma a fiatalokénál, tehát a muszlimok által lakott obstinák közel 95%-ában az öregségi index 1 alatti értékeit kapjuk.

A magasabb értékeket meglepő módon nem a legnagyobb arányú muszlim lakossággal rendelkező obstinákban, hanem a vallási szempontból kevertebb területeken találjuk. Tehát a Rodope-hegység, valamint a Sumen közelében fekvő északkeleti obstinák kevésbé fiatalosak, mint az ország belső területei a Marica-

4. ábra: Az öregségi index értéke a muszlim lakosság körében Bulgária obstináiban (2001)

Forrás: NSI

alföld hegyláb felszínein, valamint a Balkán-hegységtől északra, a Bolgár-tábla középső részein. Azokban az obstinákban, ahol a transzformációs válság nyomán nehezebbé váltak az életkörülmények, feltehetően a migráció hatására, idősödővé vált a korszerkezet.

A főbb útvonalaktól távolabb fekvő aprófalvak rendkívül zárt muszlim közösségei az ország déli és északkeleti részén a megváltozott körülmények között továbbra is elsősorban mezőgazdasági tevékenységből (állattartásból és dohánytermesztésből) tartják fent magukat. Ennek megfelelően a nagycsaládi keretek is sokkal inkább megmaradtak. Bizonyos közösségek így több évszázados hagyományos életmódot őriztek meg viszonylagos zártságban, az iparosítás sem érintette őket az elmúlt évtizedekben. A nagyobb települések jellegzetes, szocialista időköt idéző ipari létesítményei az ezredfordulóra már az enyészeté lettek, emlékeztetve az 1990-es évek gazdasági válságára és a nyomában fellépő munkanélküliségre. Ebben a sajátos mikro környezetben tehát egyrészt a magasabb természetes szaporodás értékei jellemzők, másrészt pedig a nehéz körülmények ellenére az elvándorlás sem olyan mértékű, mint az ország nagyvárosai és a többségi társadalom felé nyitottabb térségekben.

A kedvezőtlenebb értékek a Rodope-hegység területén, annak is a délkeleti szegletében koncentrálódnak. Szmoljan és Kárdzsali körzetek obstináiban két tényezőt lehet a jelenség mögött kimutatni. A déli határ mentén fekvő Szmoljan oblaszt, a Rodope központi területe a pomák lakosság hagyományos lakóhelye. Az itt élők anyanyelvük okán már egy évszázada igen erős asszimilációs nyomásnak vannak kitéve, identitásuk sokkal bizonytalanabb, mint a többi muszlim közösségé. Az oblaszt legjelentősebb települése, Szmoljan, valamint a város környéke már a két világháború között is az ortodox bolgár etnikum bevándorlásának egyik fontos színtere volt. Az itt élő muszlimok nagy részének életmódja, társadalmi státusza, egzisztenciális helyzete nem tér el jelentős mértékben a többségi társadalométól. A legkisebb muszlim közösségként, önálló érdekvédelem nélkül léteznek, és igen gyenge identitástudattal rendelkeznek, éppen ezért demográfiai viselkedésükben is kevésbé térnek el a többségi társadalomtól. Ezzel szemben viszont a Szmoljan körzettől keletre fekvő, az ország legnagyobb muszlim közösségeit tömörítő Kárdzsali oblaszt az ország legelmaradottabb körzete, ahonnan munkalehetőség és ezáltal megélhetés híján elvándorlásra kényszerülnek a fiatal, szülőképes korú muszlimok, ami miatt a korszerkezet itt kevésbé fiatalos.

Ez alapján elmondható, hogy a jövőben az iszlám hívőinek létét fenyegetheti a körükben is megjelenő népességfogyás és előregedés, hiszen éppen a legnépesebb muzulmán településeken jelentkezik a korstruktúra idősök irányába való eltolódása, ahol a leginkább ellenállhatnának a többségi társadalom részéről az ezredfordulón is mutatkozó asszimilációs nyomásnak. A rendkívül szerény

életkörülmények, a megélhetés hiánya és a nagyfokú elvándorlás a muszlimok demográfiai viselkedésében is változást indukálhat a jövőben.

A muszlim valláshoz köthető kisebbségek korszerkezete

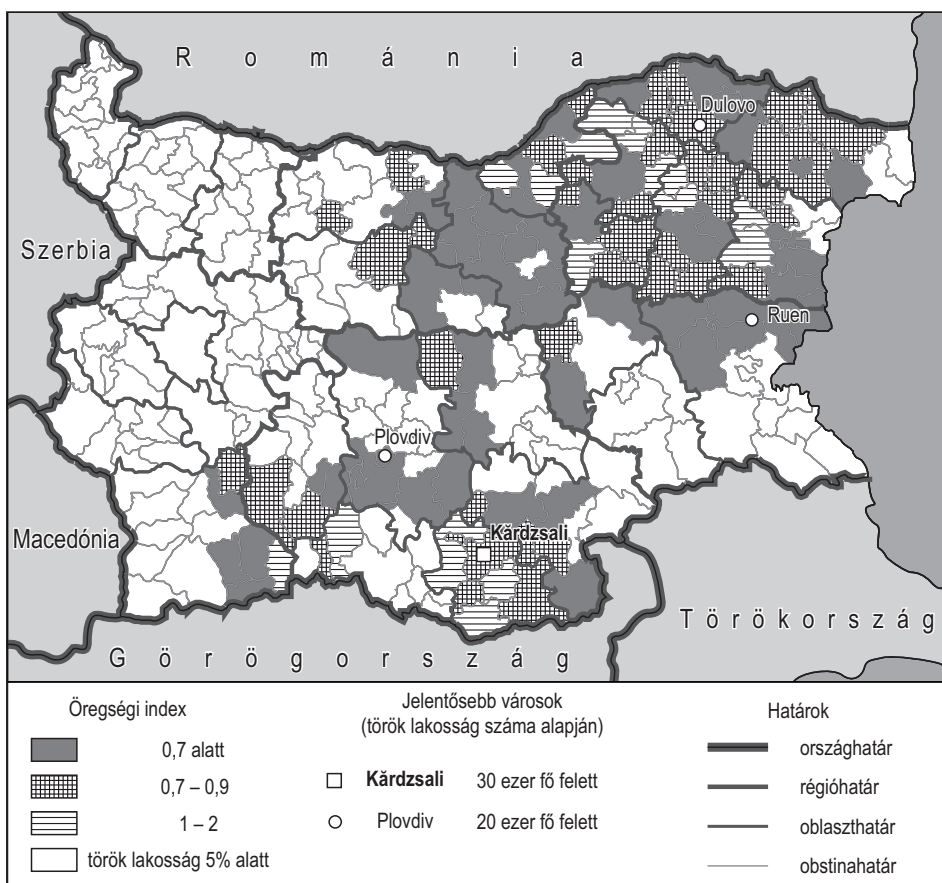
A muszlim kisebbség legnépesebb etnikuma a török, ezért valószínűsíthető, hogy a fent említett, iszlámhívók körében jellemző folyamatokat főként ők határozzák meg. Lényegesen kisebb hányadot képviselnek a pomákok, akik gyenge identitásáról és a többségi társadalom általi el nem ismertségéről már korábban esett szó. E két népcsoporton kívül a cigányság egy része is a muszlim vallás híve Bulgáriában.

A török kisebbség körében a fiatalok (21%) és az idősek (13%) aránya minimálisan ugyan, de alacsonyabb a teljes muszlim közösség hasonló értékeinél. Ez a tény – azaz hogy az iszlámhívók körében a fiatalok részesedése kicsit magasabb, mint a törökök esetében – előrevetíti, hogy más, e hithez köthető etnikumok vitálisabbak Bulgáriában. Az öregségi index területi különbségei alapján is megállapítható, hogy a török kisebbség Bulgária összlakosságához képest fiatalosabb korszerkezettel bír (5. ábra). A 112 obstina közül, ahol a török lakosok 500 fő vagy 5% felett képviseltetik magukat, 96-ban az index értékei 1 alattiak. Ebből 57-ben 0,7 alatti, tehát igen kedvező, fiatalos korstruktúrát jelző értékek jellemzők. Az idősebb korosztály mindössze 15 obstinában haladja meg a fiatalok számát, 1-ben pedig éppen megegyező a fiatalok és idősek aránya (ez az északkeleti országrészben található Venec).

Az elöregedés egyrészt a déli, határ menti közösségeikben előrehaladottabb. Ebből a térségből sokan vándoroltak ki 1989-ben Törökországba, így e területen járva feltűnő a települések méretéhez képest az emberek csekély száma, az elhagyott épületek sokasága. Az itt maradók zárt közösségei nagycsaládi keretekben élnek, és a hegyvidéki tájon dohánytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoznak. A fiatalabbak pedig a közös nyelv adta előnyöket kihasználva az 1990-es évek óta vendégmunkásként próbálkoznak a szomszédos Törökországban. Elsősorban a gyermekfelvigyázóként alkalmazott nők keresettek, ezért a friss házások kezdetben sok esetben évekig külön élnek. Így legalább az egyikük folyamatos jövedelemhez jut, ha egy-egy török családhoz elszegődik, miközben párjuk alkalmi munkákból tartja el magát (PARLA 2007). Ennek megfelelően a gyermeket vállalók száma a fiatalabb korosztály esetében az itt élő török közösségekben is lecsökkent, ami a későbbiekben még inkább negatívan fogja érinteni a természetes szaporodást, ezáltal a lakosság korstruktúráját.

Az északkeleti részek elöregedő török obstinái is a vándorlással hozhatók összefüggésbe, azonban itt sokkal inkább a belső migráció kap szerepet. Az 1990-

5. ábra: Az öregségi index értéke a török lakosság körében Bulgária obstináiban (2001)

Forrás: NSI

es évek óta dinamikusan növekvő, viszonylagos közelségben fekvő fekete-tengeri térség számos munkalehetőséggel vonzotta a munka nélkül maradtak tömegeit.

A pomák lakosság korszerkezetéről közvetlenül nem szolgáltatnak adatot a népszámlálások, hiszen a hivatalos bolgár álláspont nem tekinti külön népcsoportnak a bolgár nyelv egy helyi dialektusát beszélő, főként a Rodope völgyeiben élő, muszlim vallású közösségeket. Szmoljan körzetének obstinái a pomákok hagyományos települesterületének tekinthetők. Ez a sajátos népcsoport, a korábban már bemutatott Rodina-mozgalom miatt Szmoljan környékén tudott a legkevésbé ellenállni az asszimilációs nyomásnak, ami demográfiai viselkedésében is megmutatkozik: az itt élők körében az országos átlagtól való negatív eltérés jellemző a fiatalok arányát tekintve. Azokban az obstinákban viszont, amelyek természetföldrajzi

okokból inkább a déli határok felé nyitottak és a nemzetiségükre adott bizonytalan válaszokból kiderül a pomákok jelenléte, ismét a fiatalok magasabb részesedése jellemző (Rudozem, Madan, Zlatograd). Ezek az obstinák a belső területek felé sokkal zártabbak, így kevésbé vannak kitéve az asszimilációs nyomásnak.

Mivel a muszlim közösségekben jelentős a cigányok részesedése, az eddigi vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy a törököknél is fiatalosabb korstruktúrával találkozhatunk náluk. Olyan adatsorokat nem publikált a Bolgár Statisztikai Hivatal, amelyből megtudhatnánk az egyes etnikumok vallását, azonban számunkra ebben a kérdéskörben az is információval bír, hogy a cigány közösség mely térségekre koncentrálódik, és körükben mennyire jelentkezik az előregedés. A cigányság azokon a területeken, ahol a törökökkel együtt él, jellemzően muzulmán vallású (VASSILEV 2004). Mivel a pomákok által lakott obstinákban inkább az előregedés jellemző, ezért előre feltételezhető, hogy a cigányság adja a pozitív többletet a muszlimok fiatalos korszerkezetében. A cigány közösségekre számolt öregségi index alapján egyértelműen kiderül, hogy nem csupán a muszlim közösség, hanem az egész társadalom legfiatalosabb csoportja a cigányoké. Nincs olyan obstina, ahol az index értéke meghaladná a 0,6-ot. Miközben a fiatalok aránya csaknem 33%, az idősek csupán 5%-kal részesednek. Abban a 119 obstinában, ahol a cigányok száma meghaladja az 500 főt, illetve részesedésük az 5%-ot, a fiatalok aránya mindenütt 25% feletti, miközben az idősek aránya sehol sem lépi túl a 14%-ot. Területi képét tekintve elmondható, hogy a 60 év felettiek magasabb aránya inkább a Balkán-hegységtől északra fekvő obstinákban jelenlévő közösségekben, tehát nem a muszlimok által lakott területeken jelentkezik.

Az etnikailag kevert térségekben azokban az obstinákban magasabb a fiatalok aránya, ahol a cigány lakosság a törököknél magasabb számban képviselteti magát. A teljes cigány lakosság természetesen nem tekinthető muzulmánoknak ezekben az obstinákban, azonban ott, ahol főként törökökkel és nem bolgárokkal élnek, sokkal elterjedtebb közöttük az iszlám vallás. A muszlim lakosság körében azokban az obstinákban 25% feletti a fiatalok aránya, ahol a cigány lakosság nagyobb számban van jelen. Bulgáriában tehát nem a török, hanem a cigány kisebbség a legfiatalosabb társadalmi csoport.

Összefoglalás

A természetes szaporodás tekintetében a vallási felekezetek között mutatkozó különbségek viszonylag hosszú ideje foglalkoztatják a társadalomtudósokat. A 20. század második felének közel-keleti konfliktusai, valamint a vendégmunkások nagyarányú bevándorlása a nyugati magasabb jövedelmű országokba egyre inkább ráirányították a figyelmet a keresztény-muszlim különbségekre. Az iszlám

társadalmak iránti érdeklődés az ezredfordulót követően bekövetkező események hatására különösen felélénkült.

Sajátos színfoltot jelent ebben a kérdéskörben a Balkán, ahol az 500 éves oszmán uralom örökségeként évszázadok óta élnek együtt muszlimok és keresztények, azonban a 20. század történései rövid idő alatt átalakították a térség agrárjellegű társadalmát. Ennek következményei lettek a természetes szaporodás tekintetében a vallási közösségek között jelentkező különbségek, melyek a 20. század végére egyre markánsabbá váltak.

Az 1990-es évek háború sújtotta volt jugoszláv államokban stratégiai jelentőséget kapott az egyes népcsoportok lélekszáma, és ezzel összefüggésben a természetes szaporodás. Mivel az egyes etnikumok között a fő törésvonalak elsősorban a vallás mentén húzódnak, a vallás és fertilitás kapcsolatának vizsgálata különösen fontos tényező a balkáni államok társadalmának kutatásában.

Bulgáriában ugyan nem fajultak háborús konfliktusokká a keresztény-muszlim feszültségek, azonban a törökök 1989-es nagy kivándorlása ráirányította a figyelmet a probléma léteire. A kérdés aktualitása azóta is fennáll, ugyanis a rendszerváltást követő időszak gazdasági nehézségei és a nyomukban megjelenő szociális problémák még inkább elmélyítették a különbségeket és a szembenállást. A természetes szaporodás vallási felekezetek közötti különbségei különösen fontos kérdést jelentenek egy olyan országban, ahol a drasztikus természetes fogyás a többségi társadalom számára a nemzethalál vízióját vetíti előre, miközben a történelméből adódóan alapvetően iszlámellenes identitással rendelkező bolgárok sorsuk rosszabbra fordulásáért az országukban élő muszlim közösségeket tekintik bűnbaknak.

A korszerkezetben statisztikai adatok alapján is kimutatható különbségeket viszont éppen a kisebbségek nagyobb fokú integrációjával lehetne mérsékelni. Ez a folyamat azonban egyelőre nem jellemző, ugyanis a „muszlimkérdés” nagyon összetett a bolgár társadalomban. Egyrészt maga a muszlim társadalom sem egyveretű, több népcsoport együttesen alkotja, akiknek a többségi társadalomhoz és az egymáshoz való viszonya is folyamatosan változik. Másrészt a transzformációs válság okozta egzisztenciális nehézségek és a társadalom gyorsuló polarizációja a szociális problémák megoldását is sürgetnék, amelyek szintén etnikai és ezzel felekezeti színezetet öltenek.

Adatok forrása

Prebrojavane na naszelenieto, zsilistnija fond i zemedelszkite sztopansztva prez 2001.
Tom 4. Oblashti. Kniga 1–28. Szófia, 2006.

Irodalomjegyzék

- ADHIKARI, R. (2010): Demographic, socio-economic, and cultural factors affecting fertility differentials in Nepal. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 19., 1–11.
- BOTTLIK Zs. (2009): Geographical and historical aspects of the situation of Muslim population in the Balkans. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 257–280.
- CHAIME, J. (1981): *Population and fertility*. Cambridge University Press, Cambridge
- DEMETER G., RADICS Zs. (2010): Korlátok és lehetőségek. Bulgária és Köztes-Európa az EU-csatlakozás tükrében. In: DEMETER G., RADICS Zs. (szerk.): *Kompországok – ahol a part szakad*. Didakt Kiadó, Debrecen, 276–314.
- DONKOV, K. (1991): Bulgaria. In: RALLU, J. L., BLUM, A. (eds.): *European population*. Vol. 1. John Libbey, Paris, 257–275.
- EMINOV, A. (1999): The Turks in Bulgaria: post-1989 developments. *Nationalities Papers*, 1., 31–55.
- GENOV, N. (2010): Radical nationalism in contemporary Bulgaria. *Review of European Studies*, 2., 35–53.
- GEORGIEVA, P. (2004): Bulgaria. The double edge of economy and demography. *Higher Education in Europe*, 3., 363–372.
- GESHEV, G. (1991): Depopulation of rural areas in Bulgaria. In: STASIAK, A., MIROWSKI, W. (eds.): *The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe*. Warszawa, 252–264.
- GOLDSCHIEDER, C., UHLENBERG, P. R. (1969): Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*, 4., 361–372.
- HRISTOV, E., BALEVA, I. (2001): The declining birth rate in Bulgaria. Demographics and socio-economic effects. *Donauraum – Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa*, 4., 21–28.
- KAVALSKI, E. (2007): „Do not play with fire”. The end of the Bulgarian ethnic model or the persistence of inter-ethnic tensions in Bulgaria? *Journal of Muslim Minority Affairs*, 1., 25–36.
- KENNEDY, R. E. JR. (1973): Minority group status and fertility. The Irish. *American Sociological Review*, 1., 85–96.
- KOC SIS K., BOTTLIK Zs., TÁTRAI P. (2006): *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban*. MTA FKI, Budapest
- LOZANOVA, G., ALEXIEV, B., NAZARSKA, G., TROEVA-GRIGOROVA, E., KYURKCHIEVA, I. (2005): *Regions, minorities and European policies. A state of the art report on muslim minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria)*. IMIR, Sofia
- MAHON, M. (1999): The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 2., 149–162.

- MANCHEVA, M. (2001): Image and policy: the case of Turks and Pomaks in inter-war Bulgaria, 1918–1944 (with special reference to education). *Islam and Christian-Muslim Relations*, 3., 355–374.
- MARINOV, S. (2001): Kratka isztorija na prebrojavanijata na naszelenieto v Bălgarija i ocsakvanite rezultati ot predsztosztoto prebrojavane. *Ikonomiceszka miszl.* 1., 118–122.
- MISTRY, M. B. (2005): Muslims in India. A demographic and socio-economic profile. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 3., 399–422.
- PARLA, A. (2007): Irregular workers or ethnic kin? Post-1990s labour migration from Bulgaria to Turkey. *International Migration*, 3., 157–179.
- RANGELOVA, R. (2003): Bio-demographic change and socio-economic trends in Bulgaria. *Economics and Human Biology*, 1., 413–428.
- TAAFFE, R. N. (1990): Population Structure. In: GROTHUSEN, K-D. (ed.): *Handbook on South Eastern Europe*. Vol. VI. Göttingen, 433–457.
- VASSILEV, R. (2004): The Roma of Bulgaria. A pariah minority. *The Global Review of Ethnopolitics*, 2., 40–51.
- WEBER, M. (1982): *A protestáns etika és a katolicizmus szelleme*. Gondolat, Budapest
- ZHELYAZKOVA, A. (2001): The Bulgarian ethnic model. *East European Constitutional Review*, 4. <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html> Letöltés: 2012. június 1.

Kőszegi Margit, PhD, tanársegéd, ELTE TTK FFI, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, koszegimargo@gmail.com

A roma lakosság térbeli megoszlása és demográfiai tendenciái Északkelet-Magyarországon

Pásztor István Zoltán, Pénzes János

Bevezetés

Északkelet-Magyarország rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági folyamatait leegyszerűsítve a leszakadás jellemzi. A két régió (Észak-Magyarország és Észak-Alföld) hat megyéjét, illetve annak mintegy 1 000 települését magába foglaló térség térfolyamatai azonban ennél nyilvánvalóan jóval árnyaltabb képet mutatnak, és meghatározó területi egyenlőtlenségeket hordoznak. A tanulmányban a térség demográfiai folyamataival, különösen a roma lakosság problémájával foglalkozunk.

Vizsgálatunkban arra törekedtünk, hogy feltárjuk Északkelet-Magyarország roma népességének területi megoszlását, számbeli változását, valamint a települések csoportosításán keresztül rámutassunk a legjellemzőbb demográfiai folyamatokra. Az etnikai csere folyamata kizárólagosan a roma lakosságra vonatkozóan szerepel – ezt a konkrét jelenséget Csenyéte és Tiszabő település példáján mutatjuk be.

A leginkább elterjedt módhoz igazodva a tanulmányban túlnyomórészt a roma megnevezést használjuk, melynek szinonimájaként alkalmazzuk a cigány kifejezést.

A vizsgálat aktualitását igazolja, hogy a roma lakosság száma 1941 és 2001 között meghétszereződött, és a demográfiai tendenciák a további növekedést prognosztizálják.

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 49–64. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

A roma népesség számának vizsgálati nehézségei

A roma lakosság számára vonatkozóan – általában az etnikai vizsgálatokhoz hasonlóan – nem állnak rendelkezésre pontos, megbízható és részletes adatok. Ennek oka az, hogy a települési szinten összesített népszámlálási statisztikák önbevalláson alapulnak, és a magukat romának vallók aránya a tényleges értéknek mindössze harmadát-negyedét teszi ki. Emiatt azonban a népszámlálási adatokat csak fenntartásokkal lehet kezelni a roma lakosság vizsgálata során. Ezek az adatok is alkalmasak azonban arra, hogy a romák térbeli elrendeződéséről képet adjanak (HABLICSEK 2000).

A szociológiai becslések mintavételre alapulnak és összesített létszámadatok tekintetében pontosabbnak tekinthetőek, azonban területi bontásban csak korlátozottan állnak rendelkezésre. A vizsgálatok során általában azt tekintik cigánynak, akit a környezete az antropológiai jellemzők, bőrszín, életvitel és viselkedés alapján annak tart (KEMÉNY, JANKY 2003; KOCSIS 2004). Ugyanez vonatkozik a statisztikai hivatal által végzett panelvizsgálatokra is, amelyek eredményei a kérdezőbiztos véleményén alapulva születnek.

Jelen tanulmányban a roma lakosság arányára vonatkozó adatokat a települési önkormányzatok reprezentánsaitól (polgármester, jegyző, önkormányzati illetékes), valamint a cigány kisebbségi önkormányzati vezetőktől gyűjtöttük össze. Igyekeztünk minden települést telefonon, illetve személyesen elérni, vagy legalább helyismerettel rendelkezőket megkérdezni. Ezzel az adatgyűjtési módszerrel az önbevalláson és a külső környezet megítélésén alapuló szemléletet próbáltuk egyesíteni – majd számos esetben még ezt követően is adatkorrekciót hajtottunk végre (pl. saját személyes tapasztalatok, cigány kisebbségi választói névjegyzék, vagy helyi dokumentumok – integrált városfejlesztési stratégia, antiszegregációs terv – alapján). Természetesen jelen vizsgálat eredményeit sem tekintjük minden szempontból megfelelőnek és abszolút reálisnak, azonban – véleményünk szerint – területi elemzéshez alkalmas alapot kínál.

Az általunk 2010–2011-ben végrehajtott adatgyűjtés során alkalmazott módszertan leginkább a megyei tanácsok szervezete (Cigányügyi Koordinációs Bizottság – a továbbiakban CIKOBI) által 1984–87-ben lefolytatott és 1992-ben publikált települési szintű adatfelvétellel (KERTESI, KÉZDI 1998) mutat hasonlóságot (ezt az adatbázist az egyszerűség kedvéért 1987-re datáltuk). Ennek alapján tudtunk dinamikai mutatót alkotni a romák lélekszám-változásának kimutatására.

A roma népesség demográfiai folyamatai Magyarországon

A különböző szemléletmódú, illetve metodikájú adatgyűjtések és a jelentős különbségeket mutató eredmények ellenére a roma népesség növekedési trendje

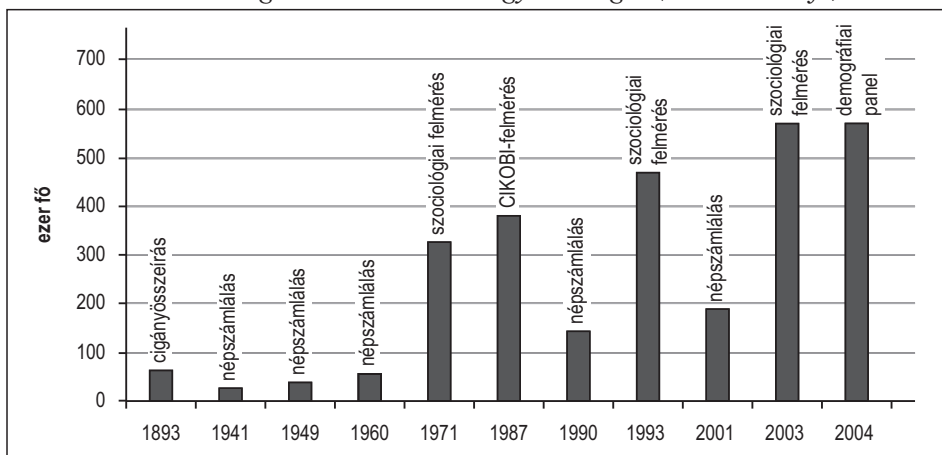
világosan kirajzolódik. A magyarországi roma népesség aránya az 1893-ban lezajlott cigányösszeírás során kimutatott 1,1%-ról a 2003-as szociológiai felmérés idejére 5,6%-ra nőtt. A teljes lakosságra kiterjedő népszámlálás alapján 1941 és 2001 között a romák száma mintegy hétszeresére nőtt. Bár az egyes becslések különböző időszakokból állnak rendelkezésre, a romák népességnövekedése exponenciális trenddel jellemezhető, melynek elsődleges forrása a magas természetes szaporodás (HABLICSEK 2007) (1. ábra).

A gyors növekedésben a magas reprodukciós ráta mellett a nemzetközi migrációs nyereség és az identitás felvállalásának növekvő mértéke is fontos szerepet játszik, melynek hatása elsősorban a népszámlálásokban jelentkezik.

Hablicsek László a rendelkezésre álló adatok, valamint számos (jelenlegi és valószínűsíthető) demográfiai jellemző alapján készített népesedési előrejelzése 2050-re mintegy 2 millió roma etnikumú lakossal számol, mely a gyorsan csökkenő magyarországi népesség negyedét fogja kitenni (HABLICSEK 2000). Ez a kísérleti számítás figyelembe vette a roma népesség enyhén csökkenő természetes szaporodását, valamint várható élettartama növekedését is. A legutóbbi szociológiai felmérések rámutattak, hogy a születések számának csökkenése mellett a romák körében is megfigyelhető az első gyermekvállalás időpontjának kitolódása (KEMÉNY 2004).

Ugyanakkor az általánosan jellemző demográfiai sajátágok jelentősen eltérhetnek egymástól a különböző roma közösségek esetében, ami a kérdéskört még komplexebbé teszi. A termékenység függ az iskolázottságtól, a foglalkoztatottságtól és a tradícióktól, melyet befolyásolhatnak a társadalmi kapcsolatok is.

1. ábra: A roma lakosság becsült létszáma Magyarországon (1893–2004, fő)

Forrás: saját szerkesztés a népszámlálási adatok és egyéb gyűjtés (Cserti Csapó, Hablicsek 2007; Kocsis, Kovács 1999) alapján.

Az iskolázottsággal összefüggésben érdekes eredményre vezettek Hoóz István Sellyei járásban végzett vizsgálatai. A cigány nők termékenysége és az iskolai végzettség közötti kapcsolat arra mutatott rá, hogy azonos iskolai végzettség mellett a cigányok termékenysége a nemcigányoké alá csökken (Hoóz 1991).

Néhány esettanulmány rávilágított arra, hogy a társadalmi szegregáció (más életvitelmintáktól való elszigeteltség) hatása erősebb lehet a lakóhelyi szegregációénál (DURST 2007). Emellett a demográfiai sajátosságok eltérést mutatnak a különböző cigány etnikai csoportok esetében is (JANKY 2007).

A karakteres természetes szaporodás hatására a roma lakosság korszerkezete merőben más jellemzőkkel bír, mint a teljes magyar társadalomé. 2003-ban a romák közel 37%-a volt 15 év alatti, míg az összlakosságnak csak 16%-a. Ugyanakkor a 60 év fölöttiek aránya a cigányok esetében alig 4% volt, míg a teljes népesség körében majdnem 21%-ot tett ki a korcsoport részesedése (KEMÉNY 2004). Ez az eltérés pedig nem csak a romák magas természetes szaporodásából fakad, hanem a nemroma lakosnál szignifikánsan alacsonyabb várható élettartamot is visszatükrözi.

A roma népesség Magyarországon belüli területi megoszlása meglehetősen egyenlőtlen. Ennek kérdésére Északkelet-Magyarország bemutatása kapcsán térünk ki.

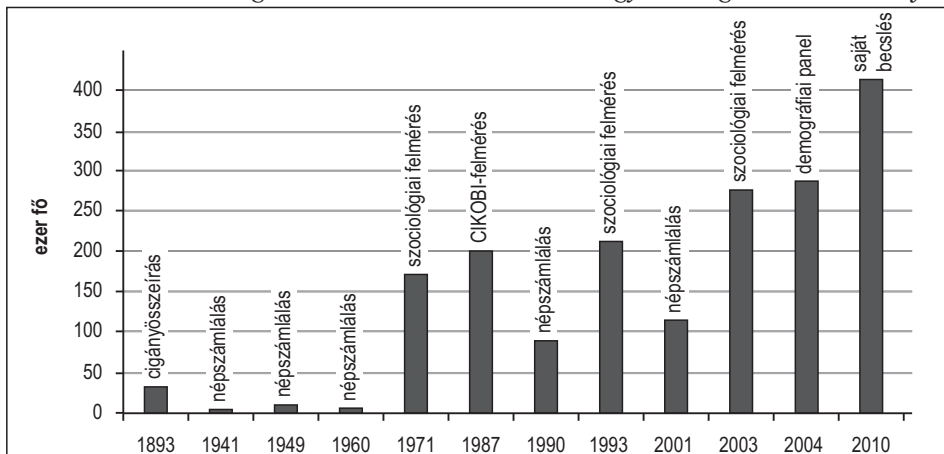
A roma népesség számának alakulása Északkelet-Magyarországon

Délnyugat- és Északkelet-Magyarország a roma népesség hagyományos megtelepedési területe, amire mind a szociológiai felmérések, mind a népszámlálási adatok rámutatnak. Ebben a két térségben él a hazai cigányság mintegy kétharmada, utóbbiban nagyjából fele.

1893-ban a cigányösszeírás alkalmával több, mint 31 000 romát jegyeztek fel Északkelet-Magyarországon, mely az összlakosság 1,9%-át tette ki. Lélekszámuk dinamikusan növekedett és a 2003-as szociológiai felmérés idejére elérte a 278 000 főt, az északkelet-magyarországi népességszám 9,8%-át. Saját felmérésünk tükrében a növekedés még intenzívebb volt, mivel a romák száma 2010-ben közel 416 000 főt tett ki, a lakosságszám 15,5%-ával (2. ábra). Ez az érték a szociológiai felmérések eredményeinek tükrében talán túlbecsültnek tűnhet, ugyanakkor módszertanilag alátámasztható, és úgy véljük, hogy az összegyűjtött adatbázis alkalmas a területi folyamatok feltárására. Az alapvetően hasonló módszertannal készült CIKOBI-adatbázist alapul véve pedig időbeli összehasonlítást is tudunk végezni.

Az 1987-es CIKOBI-adatok alapján 202 000 roma lakos élt a vizsgált területen, mely szám megközelítőleg 25 év alatt több mint kétszeresére nőtt. Ennek a növekedésnek is döntően a természetes szaporodás a forrása. A romák

2. ábra: A roma lakosság becsült létszáma Északkelet-Magyarországon (1893–2004, fő)

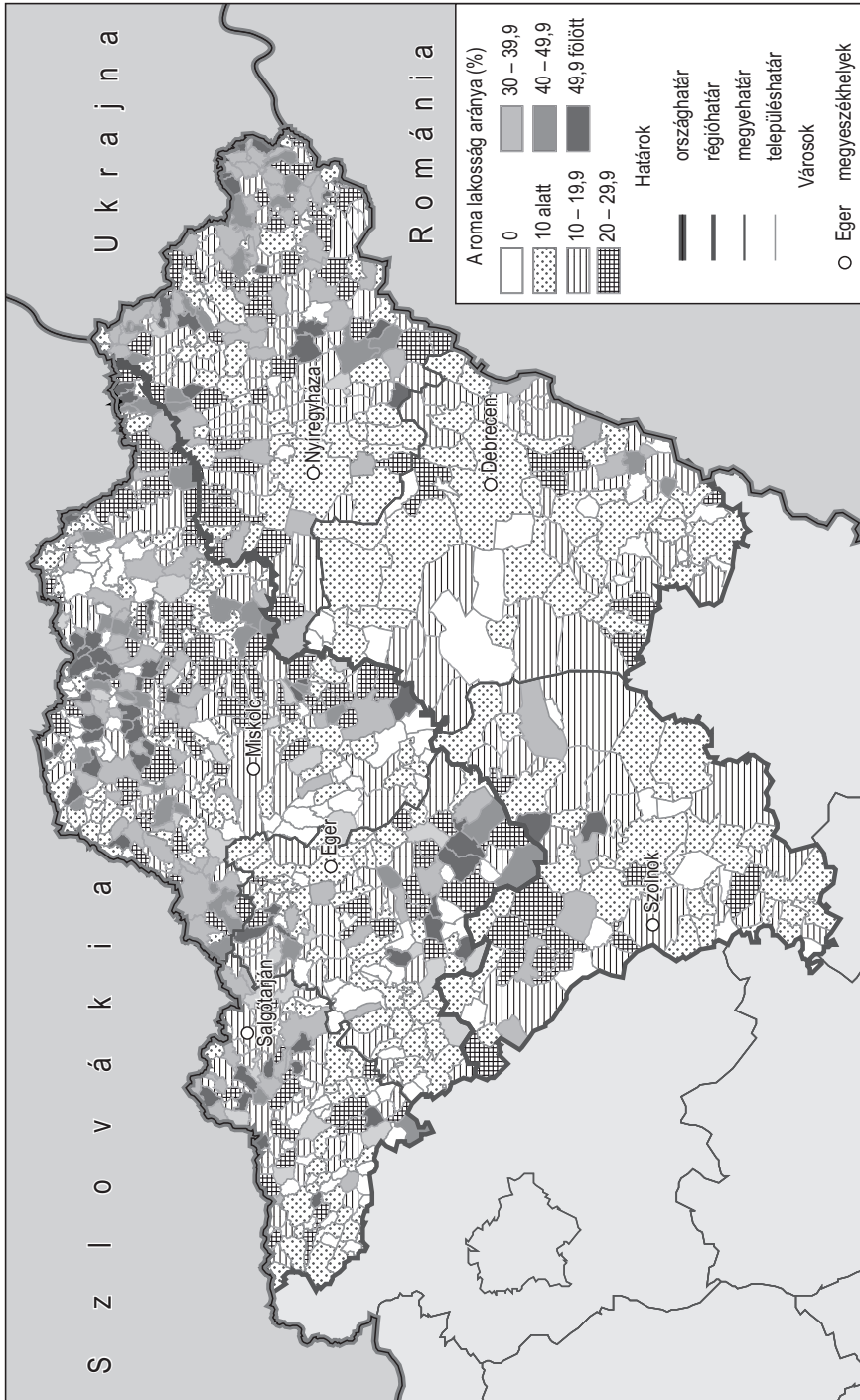
Forrás: saját szerkesztés a népszámlálási adatok, egyéb gyűjtés (Cserti Csapó, Habclicsek 2007; Kocsis, Kovács 1999) és saját adatgyűjtés alapján.

országos belüli migrációjára az volt jellemző, hogy az 1980-as évekig a főváros és Borsod-Abaúj-Zemplén megye iparvidékei felé költöztek nagyobb számban. A rendszerváltást követő vándorlások tekintetében az északkeleti térségek inkább népességvesztők, míg a Duna-Tisza köze – elsősorban a főváros irányából – migrációs célterületté vált. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a cigányvizsgálatok nem erősítették meg egyértelműen a romák nagyobb migrációs hajlandóságát (KEMÉNY, JANKY 2004). A nemzetközi migrációra vonatkozóan nincsenek megbízható adatok, azonban feltételezhető, hogy Szlovákiából telepedtek át cigány csoportok Észak-Magyarországra (MATLOVIČOVÁ ET AL. 2012), valamint kezdetben Kanada irányába, majd hazánk schengeni tagsága után Nyugat-Európa felé is jelentős roma migráció indult.

A roma lakosság területi megoszlása, illetve a cigány népesség számának változása karakteres különbségeket mutat a vizsgált térségen belül. Különösen szembevető a növekedés a jövedelmi szempontból elmaradott térségekben (3. ábra).

További sajátosságai is vannak a roma népesség megtelepedésének, mivel a cigányság nagymértékben koncentrálnak a községekben mind országos szinten (HAVAS 1999), mind a vizsgált térségben, bár előbbi nagyobb részesedést mutatott. Az 1993-as cigányvizsgálat alapján a romák 60,5%-a élt községekben, míg országosan ez 38%-ot tett ki. A vizsgált térségre vonatkozó 2010-es felmérésünk szerint azonban a romák 50,3%-a lakott községekben, míg a teljes népesség esetében 39,5% volt a településcsoport részesedése. A két időpont közötti különbséget valószínűleg nem magyarázza a romák migrációja (mely valóban mutat város felé

3. ábra: A roma lakosság aránya Északkelet–Magyarország településein (2010, %)

Forrás: saját szerkesztés az adatgyűjtés alapján.

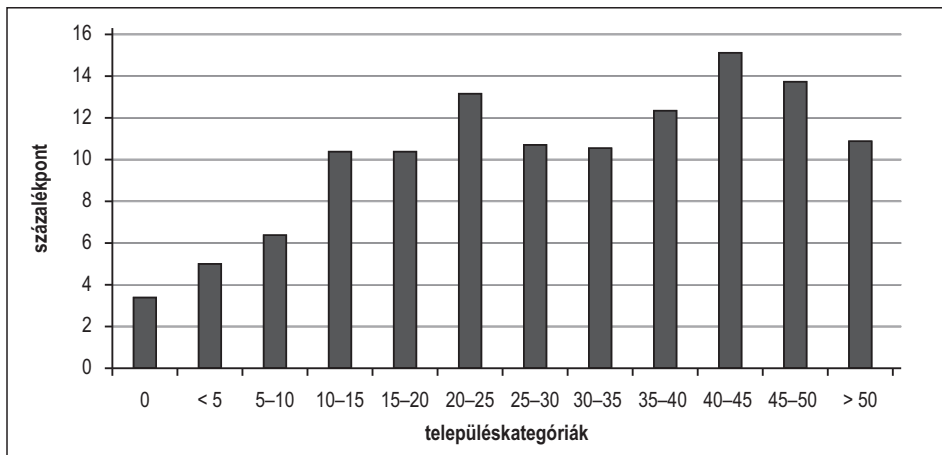
irányuló vándorlást, de korántsem ilyen mértékben), sokkal inkább a várossá nyilvánítások hatása és az eltérő módszerű mintavétel lehet az oka. A rendszerváltást megelőzően a romák több mint egyharmada élt 2 000 lakos alatti településeken (és a teljes népesség kevesebb mint 23%-a), 2010-ben Északkelet-Magyarországon a cigányok 29,1%-ának, az összlakosság 21,8%-ának volt lakhelye ebben a településcsoportban. Ez a tényező is jelzi a romák területi hátrányát, mivel jellemzően magasabb arányuk él a nagyobb foglalkoztatási nehézségekkel szembesülő településkategóriában.

Az 1987-es CIKOBÍ-adatok alapján 15 olyan település volt a két régióban, ahol a romák voltak többségben, és 2010-re ez a szám 63-ra – több mint négyszeresére – növekedett (4. ábra). Előbbi felmérés szerint 183 olyan település volt a térségben, ahol a romák aránya 20% fölött volt, vizsgálataink során 389-et találtunk (1. táblázat). A táblázat adatai már önmagukban is jelzik az etnikai arányok eltolódását.

Az etnikai csere folyamata Északkelet-Magyarország településein

A szociológusok egy etnikai kisebbség arányának növekedése során a 20%-os részesedést kritikus határnak tartják. Ezt az arányt elérve a településen megsokszorozódnak a konfliktusok, a nemcigány lakosság elköltözése felgyorsul, ezáltal pedig valószínűleg visszafordíthatatlanná válik az elcigányosodás folyamata (HAVAS 1999).

4. ábra: A roma lakosság arányának változása a romák 1987-es települési aránya alapján képzett településkategóriákban (2010, %)

Forrás: saját számítás a CIKOBÍ adatai és saját adatgyűjtés alapján.

1. táblázat: A települések száma (darab) és a lakosságszám (fő), valamint ezek változása (%) a települések romák aránya (2010) alapján képzett csoportjaiban

Kategóriák (a roma lakosság aránya alapján, %)	Települések száma (db)	Lakosság száma (fő)	Települések száma (db)	Lakosság száma (fő)	A változás mértéke 1987 és 2010 között (%)	
	1987-ben		2010-ben		a települések számában	a lakosság számában
>50	15	10 197	63	61 181	+320	+500
40–50	22	19 355	48	75 588	+118	+291
30–40	43	53 300	124	239 527	+188	+349
20–30	103	179 376	154	350 078	+50	+95
10–20	225	461 964	223	887 038	-1	+92
<10	392	1 939 380	261	1 064 390	-33	-45
0	156	357 400	126	112 726	-19	-68
Északkelet-Magyarország összesen	956	3 020 972	999	2 790 528	+4	-8

Forrás: saját számítás a CIKOBİ adatai és saját adatgyűjtés alapján.

A romák arányának változását az 1987-es CIKOBİ-adatok alapján kialakított csoportok szerint vizsgáltuk meg. A romák részesedése szerint képzett csoportokban kiszámoltuk a 2010-es átlagos arányszámokat, melyek 2010-re minden kategóriában növekedést mutattak. Az eredmények alapján nem lehet egyértelműen kritikus pontként megjelölni a 20%-os részarányt a roma lakosság arányának növekedése kapcsán. Bár kimutatható az egyre nagyobb arányszám-növekedés a 20–25% közötti kategóriáig, a változás mértéke a többi kategória esetében már nem követi a trendet (a gyorsuló ütemű etnikai csere alapján ezt lehetne feltételezni). A legnagyobb arányszám-növekedés (15,1%) a 40–45%-os roma etnikai arányú települések esetében következett be a vizsgált időintervallumban. Ennek ellenére mégsem cáfolható meg a szociológiai hipotézis – részben

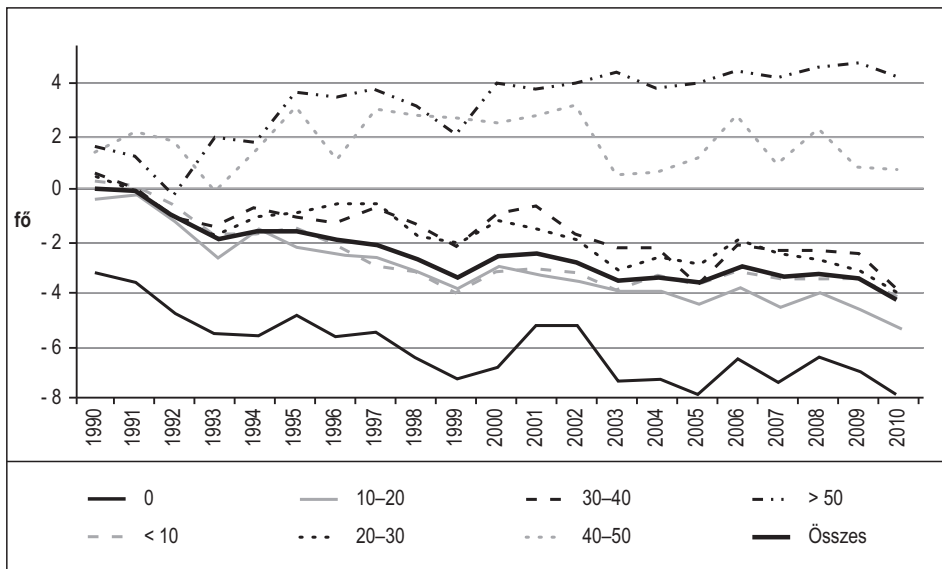
az adatbázis bizonytalanságai miatt (a CIKOBÍ-adatok néhány esetben egyértelműen tévesek, visszamenőleges korrekcióra azonban nem volt lehetőségünk), részben pedig amiatt, hogy az etnikai csere folyamata a 10% feletti kategóriáknál egyértelműen látszik – minden településcsoportban legalább 10% volt a romák arányának átlagos növekedése.

Emellett a demográfiai folyamatok is az etnikai csere jelenségét támasztják alá. Az 1. táblázat adatai ugyan sejtetik a nagyobb arányú roma lakossággal rendelkező települések népességszám-változási trendjeit, azonban további következtetéseket lehet levonni a demográfiai folyamatok részletesebb elemzéséből.

A természetes szaporodás, illetve fogyás 1 000 lakosra vetített értékei karakteres különbségeket mutatnak a romák településen belüli aránya alapján kialakított csoportokban (5. ábra). A két régióra számított összevont értékek a kiinduló év kivételével folyamatos és egyre növekvő természetes fogyást jeleznek, illetve a legtöbb településcsoport mutatói az összesített értékek közelében szóródnak. Kivételt a jelentős arányú – legalább 40%-ban – vagy többségében romák lakta települések kiugró természetes szaporodása, valamint azon települések természetes fogyása jelentett, ahol egyetlen cigány lakos sem élt.

A jelentős roma lakoságaránnyal rendelkező települések eltérő demográfiai karaktere egyértelműen kirajzolódik, mivel a vizsgált időszakban – egy-egy

5. ábra: Az 1 000 lakosra vetített természetes szaporodás/fogyás értékeinek alakulása a romák 2010-es aránya alapján képzett településcsoportokban (1990–2010, fő)

Forrás: saját számítás a TEIR adatai alapján.

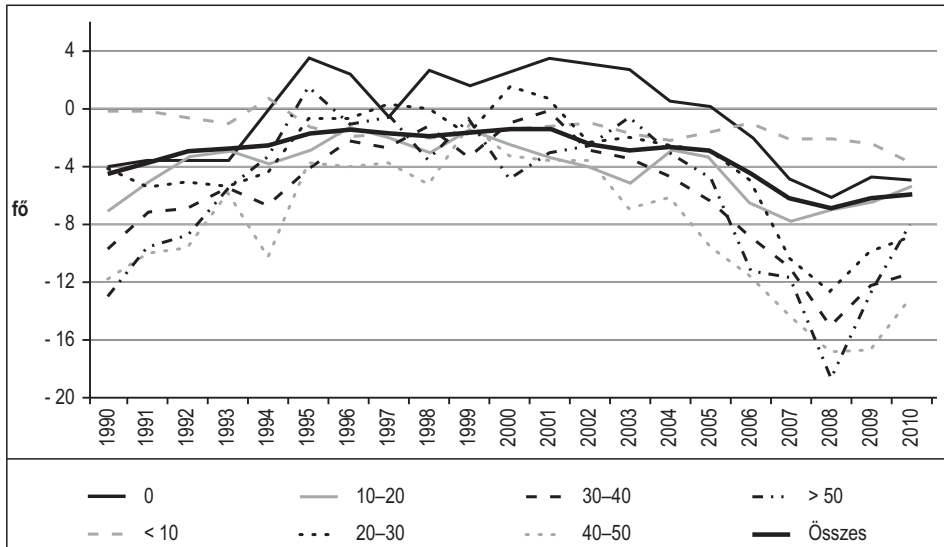
év kivételével – folyamatos természetes szaporodás jelentkezett. A magasabb gyermekszám hagyományosan jellemző a cigány közösségekben, ami részben a túlélési stratégia részét is képezi, ugyanis fontos és biztos jövedelemforrásnak számítanak a gyermekek után járó állami transzferek (KEMÉNY, JANKY 2003). Ugyanakkor a településcsoportokat sem lehet homogénnek tekinteni, mivel a települések és közösségek között is igen komoly eltérések adódtak, melyek több – az országos viszonyoknál már említett – okra vezethetők vissza (DURST 2006). Az 50%-nál nagyobb arányú roma lakossággal rendelkező települések között több olyan is akadt, ahol 1990 és 2010 között összességében véve jelentős természetes fogyás jelentkezett (pl. Dámóc, Mátraverebély, Komlódtótfalu). A másik póluson ugyanakkor olyan települések találhatóak, ahol éves átlagban 2-3%-os népességnövekedési ráta jellemző (pl. Csenyété, Tiszabő, Tornanádaska, Kiscséc).

A vándorlási különbözet 1000 lakosra vetített értékei a természetes szaporodás és fogyás tendenciáihoz képest kevésbé különültek el a településkategóriák szerint (6. ábra). Az évtizedes összesítés azonban áttekinthetőbbé tette a migrációs jellemzőket (7. ábra). A két régió összesített vándorlási különbözete folyamatosan negatív volt, sőt 2004 után jelentős mértékben megnőtt az elvándorlás. A jelenség biztos magyarázata további vizsgálatokat igényelne, de feltételezhető, hogy hazánk Európai Unióhoz történő csatlakozása is szerepet játszott benne.

Az elvándorlás a vizsgált két évtized összevetésében minden településkategória esetében növekvő tendenciát mutatott. Azonban a vándorlási különbözet értékei komoly területi különbségeket hordoztak. A rendszerváltást követő néhány évben a Cserhát településein migrációs pozitívum mutatkozott, mivel a nagyvárosokból kiszoruló lakosság kényszerült ide költözni (BAROS, PÉNTES, TÓTH 2007), emellett azonban nem állt meg a magasabb státuszú lakosság elköltözése sem (VIRÁG 2006).

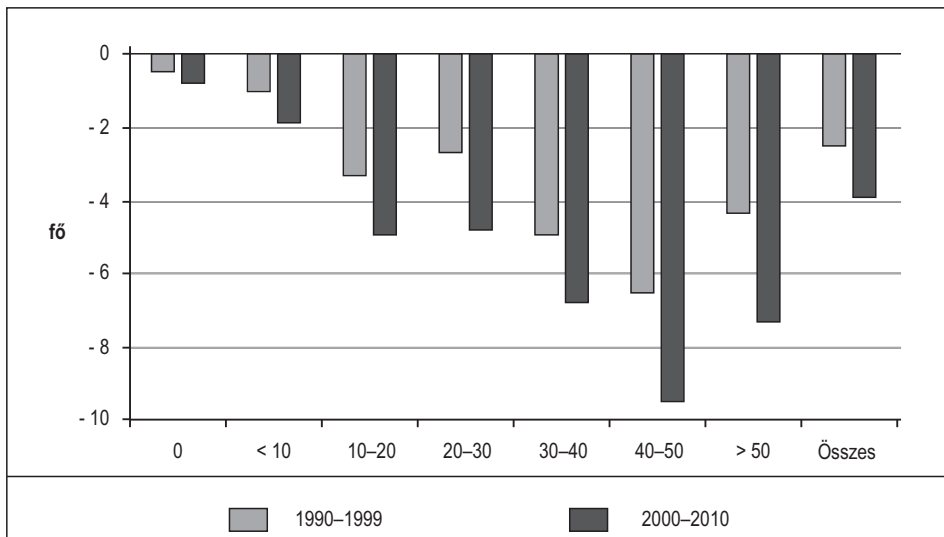
Jelen számításunk alapján a legalacsonyabb vándorlási veszteséggel a 10% alatti roma lakossággal rendelkező települések voltak jellemezhetőek. Növekvő mértékű elvándorlás jelentkezett a további csoportokban, mely maximumát a 40–50%-os roma lakosságárányú települések kategóriájában érte el. A migrációs veszteség ettől valamivel alacsonyabb volt a többségében romák lakta települések körében, azonban esetükben a második legnagyobb mértékű elvándorlás volt jellemző a 2000-es években. Nem jelenthető ki egyértelműen, hogy ez az etnikai csere bizonyítéka, azonban néhány esettanulmány (BARANYI, G. FEKETE, KONCZ 2003; LADÁNYI, SZELÉNYI 2004), illetve a saját terepi vizsgálatok, személyes interjúk is erősíteni látszanak a nemcigány lakosság nagyobb mértékű elköltözésének tényét a jelentős roma lakosságárányú településekről. Szélsőséges esetben a megüresedő és elértéktelenedett ingatlanokba a falvak peremi területeiről megkezdődött a cigány lakosság beköltözése, illetve a rokonsági kapcsolatokon

6. ábra: Az 1 000 lakosra vetített vándorlási különbség értékeinek alakulása a romák 2010-es aránya alapján képzett településcsoportokban (1990–2010, fő)

Forrás: saját számítás a TEIR adatai alapján.

7. ábra: Az 1 000 lakosra vetített vándorlási különbség összesített értékeinek alakulása évtizedenként a romák 2010-es aránya alapján képzett településcsoportokban (1990–2010, fő)

Forrás: saját számítás a TEIR adatai alapján.

keresztül más településekről is érkezhettek családok. Ezzel a népességcserével pedig a településen gettósodás indul meg (LADÁNYI, SZELÉNYI 2004), és az így kialakuló etnikai gettók más minőséget teremtenek a cigányság életében, mivel ezután már nem csak a falun belül élnek elszigetelten, hanem maga a település válik elszigeteltté (VIRÁG 2006). Az ingatlanpiac markáns különbségei pedig élesedő szakadékot képeznek a lecsúszó területek és fejlettebb térségek között, ami egyre nehezebbé teszi a gettósodó térségből való elköltözést és az onnan való felemelkedés lehetőségét (LADÁNYI, VIRÁG 2009).

A részletezett demográfiai folyamatok a korszerkezetben is jellemző különbségeket okoztak, melynek olyan szélsőséges példáival is lehet találkozni, ahol piramis alakú korfa vált jellemzővé (pl. Csenyéte, Rakaca, Kiscséc), illetve az etnikai cserére enged következtetni a fiatalok (jellemzően romák) és idősek (főként nemromák) jelentős arányát egyszerre mutató homokóra alakú korszerkezet (pl. Komlódtótfalu). A nagyobb roma gyermekszám miatt a vizsgált térség egészére vonatkozóan magasabb volt a cigány tanulók aránya az általános iskolákban, mint a romák teljes népességen belüli részesedése (1978-ban a két régióban 5,97% volt a cigányok aránya a CIKOBÍ becslése alapján, míg a cigány tanulók aránya 11,99%-ot tett ki) (HOÓZ 1989). Az általános iskolákban tanuló roma diákok aránya sok esetben előrevetíti a települések etnikai arányainak jövőbeni átalakulását (VIRÁG 2006; PÁSZTOR 2011).

A demográfiai, illetve gazdasági-piaci folyamatok következtében a cigányság térségi szintű szegregálódása és leszakadása egyre karakteresebben rajzolódik ki a foglalkoztatási és jövedelmi viszonyokban is.

Az etnikai csere – Csenyéte és Tiszabó példája

Csenyéte esetében a Ladányi János és Szelényi Iván által végzett kutatások eredményeire hivatkozunk, míg Tiszabó esetében a személyesen készített interjúkra, és tapasztalatokra. Mindkét település jellemző vonása, hogy a 19. századi hivatalos dokumentumok a helyi cigányság minimális számát állítják.

Első ízben azokat a korszakokat mutatjuk be, amelyek a települések életében az etnikai csere irányába hatottak.

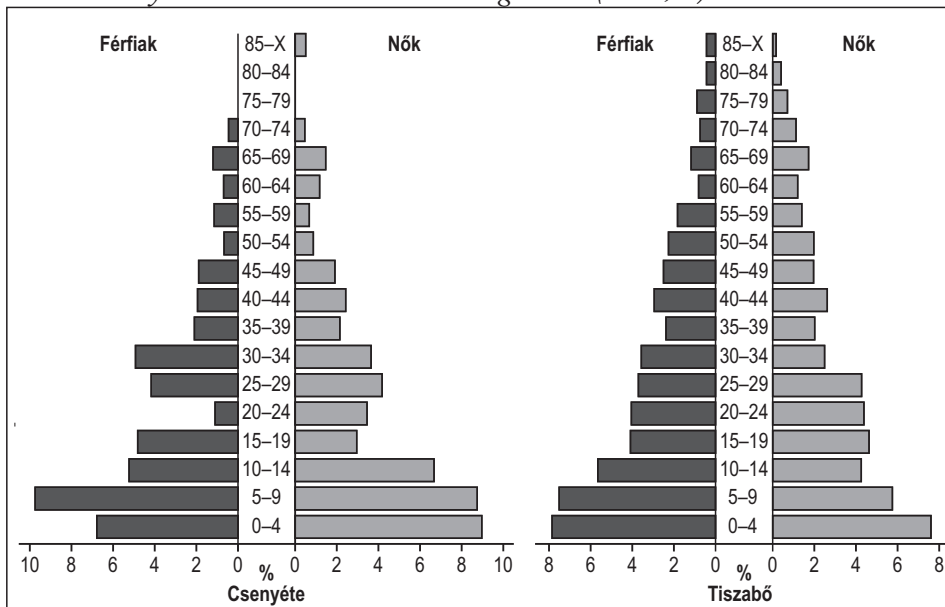
Az első jelentősebb fordulópont Csenyéte esetében a 19–20. század fordulójára tehető, amikor a település „etnikai megtisztítására” került sor. Ekkor úgy döntöttek, hogy a túlnépesedés miatt a cigányokat kiszorítják a falu belterületéről, tehát a cigányság telepi körülmények (Rigó téri telep) közé került. A telep létrehozásával viszont nagymérvű cigány bevándorlás indult meg Csenyétére, aminek a következménye az lett, hogy a honos helyi „asszimilálódott” cigányság elköltözött, és helyben maradtak a „nem asszimilálódott” cigányok. A második

komolyabb fordulat az 1970-es évekre tehető, amikor megkezdődött az intenzív népcseré, a helyi parasztság egyre nagyobb számban költözött el a faluból, és az 1980-as évek végére Csenyété népessége szinte teljesen kicserélődött. Az egész település lassan roma gettóvá vált, és underclass-szerű jelenségek mutatkoztak. (LADÁNYI, SZELÉNYI 2004)

Tiszabő esetében is társadalmpolitikai döntések hoztak komolyabb fordulatokat. Első ízben 1968-ban egy KB-határozat sorolta Tiszabőt a fejleszteni nem kívánt települések körébe, mivel 67 személy került a kuláklistára. Az események következtében megszűntek az üzemek, felhagytak az intenzív mezőgazdasági termeléssel, és bezárásra került a település Budapesten működtetett kisboltja is. Az 1970-es években már tudatosan költöztettek cigányokat a településre (pl. Kisköréről), melynek következtében a nemroma lakosság részéről nagyarányú elvándorlás indult meg, míg a cigányság részéről újabb beköltözési hullámok következtek.

1990 után mindkét településen még súlyosabb lett a társadalmi és gazdasági kirekesztettség, és mindkét falu cigányteleppé változott. Az életkörülmények jelentősen romlottak, és a visszaintegrálódás esélyei nagymértékben lecsökkentek. Mindkét település esetében az évszázados kultúrájú parasztgazdaságok lepusztultak, és a kialakult új helyzetre a romák további rombolással reagáltak.

8. ábra: Csenyété és Tiszabő korszerkezeti megoszlása (2001, %)

Forrás: a 2001-es népszámlálás adatai alapján.

A várható tendenciák miatt megvizsgáltuk a két település korszerkezetét (8. ábra), melyből kiderül, hogy fiatalos korszerkezettel, és magas gyermekszámmal rendelkeznek. Esetükben nem érvényesül a fentebb említett megállapítás, mely szerint a roma lakosok körében is csökken a születések száma.

A két vizsgált településen az etnikai csere teljesen lezajlott. A kérdés már csak az, hogy ez milyen hatással lesz a térség etnikai helyzetére, és az együttélésben okoz-e majd komolyabb problémákat.

Összefoglalás

Vizsgálatunkban a kapcsolódó szakirodalmi források és adatbázisok segítségével felvázoltuk a roma lakosság szám változásának tendenciáit, melyeket Északkelet-Magyarország esetében települési szinten is elemeztünk. Ehhez a legutóbbi CIKOBÍ-felmérés adatait, valamint a saját vizsgálat során összegyűjtött adatokat használtuk fel.

Az elemzés rámutatott arra, hogy a nagyobb mértékű arányszám-növekedés azokon a területeken és település csoportokban következett be, ahol már korábban is jelentős számú cigány lakos élt. A demográfiai folyamatok, mint a jellemzően magasabb természetes szaporodás, valamint a nemicigány lakosság elvándorlása az érintett településekről a térségi szintű etnikai cserét jelzik és vetítik előre a jövőben is. A roma lakosság 2010-es aránya alapján kialakított település csoportok vizsgálata jól mutatja az elcigányosodás folyamatát Északkelet-Magyarország jelentős kiterjedésű területein.

A demográfiai trendek egyértelműen jelzik a folytatódó és kiterjedő etnikai cserét Északkelet-Magyarországon. Vizsgálataink is rámutattak, hogy a térségi szintű gettósodás folyamata már zajlik. A probléma további elmélyülése és területi kiterjedése pedig csak a korábbinál hatékonyabb és integráltabb kormányzati beavatkozással akadályozható meg. Az iskolázottság növelése és az alacsony végzettségű tömegek munkaerő-piaci integrációja jelenti a kulcskérdést, mely talán megoldást kínálhat a cigányság térségi szintű szegregálódásának megfékezésére.

A tanulmányt a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú program támogatta

Irodalomjegyzék

BARANYI B., G. FEKETE É., KONCZ G. (2003): A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és selyei-siklósi kistérségekben. *Kisebbségkutatás*, 2., 344–362.

- BAROS Z., PÉNZES J., TÓTH T. (2007): Demográfiai folyamatok a Cserhátton a XX. század folyamán. In: DEMETER G., BAGDI R. (szerk.): *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 170–185. (Studia Historico-Demographica Debrecina, I.)
- CSERTI CSAPÓ T. (2010): *Területi-szociológiai jellemzés a magyarországi cigány népesség körében*. Kézirat, http://nti.btk.pte.hu/rom/dok/sal/Tibor_Cserti_Csapo_Territorial_sociology.doc Letöltés: 2012. március 2.
- DURST J. (2006): *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004)*. PhD disszertáció, Corvinus Egyetem, Budapest
- DURST J. (2007): Több a kára, mint a haszna: születésszabályozás a „gettóban”. *Demográfia*, 1., 74–103.
- HABLICSEK L. (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In: HORVÁTH Á. (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 243–276.
- HABLICSEK L. (2007): A roma népesség iskolázottságának területi alakulása: tények és becslések. *Kisebbségkutatás*, 4., 729–766.
- HAVAS G. (1999): A kistelepülések és a romák. In: GLATZ F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 163–203. (Magyarország az ezredfordulón)
- HOÓZ I. (1989): *A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról*. In: A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében. JPTE, Pécs.
- HOÓZ I. (1991): A társadalmi folyamatok és a cigánynépesség. In: UTASI Á., MÉSZÁROS Á. (szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 54–77.
- JANKY B. (2007): A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. *Demográfia*, 1., 55–73.
- KEMÉNY I., JANKY B. (2003): A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, 2., 309–315.
- KEMÉNY I. (2004): A magyarországi cigány népesség demográfiája. *Demográfia*, 3–4., 335–346.
- KERTESI G., KÉZDI G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon, dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest
- KOCSIS K., KOVÁCS Z. (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. In: GLATZ F. (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. MTA, Budapest, 13–19. (Magyarország az ezredfordulón)
- KOCSIS K. (2004): Changing ethnic patterns in the Carpatho-Pannonian Region (1989–2002). In: SZARKA L. (szerk.): *Hungary and the Hungarian minorities*:

- trends in the past and in our time.* Social Science Monographs – Atlantic Research and Publications, Boulder–Highland Lakes, 36–63.
- LADÁNYI J., SZELÉNYI I. (2004): *A kirekesztettség változó formái.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- LADÁNYI J., VIRÁG T. (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. *Kritika: Társadalomelméleti és kulturális lap*, 7–8., 2–8.
- MATLOVIČOVÁ, K., MATLOVIČ, R., MUŠINKA, A., ŽIDOVÁ, A. (2012): *The roma population in Slovakia. Basic characteristics of the roma population with emphasis on the spatial aspects of its differentiation.* (megjelenés alatt)
- PÁSZTOR I. Z. (2011): Location of the gypsies in the Northern Great Plain and North Hungary Regions. In: KOZMA G. (ed.): *New results of cross-border co-operation.* DIDAKT Kft., Debrecen, 151–160.
- VIRÁG T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1., 60–76.

Pásztor István Zoltán, doktorjelölt, DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., susterfia83@freemail.hu
Péntes János, PhD, egyetemi adjunktus, DE TTK Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., penzes.janos@science.unideb.hu

Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig

Czirfusz Márton

Bevezetés

A magyar gazdaságföldrajz uralkodó felfogása mind a mai napig keveréke a leíró földrajznak és az ideológiailag kilúgozott marxista(–leninista) hagyománynak. Az elmúlt időszakban történtek kísérletek ennek a felfogásnak a „meghaladására”: egyrészt a korábbi (és részben a jelenlegi) kutatói gyakorlatok dekonstruálásán, kritikai értelmezésén és értékelésén keresztül, másrészt pedig olyan új témák és megközelítésmódok kutatói gyakorlatokban való felvállalásával, amelyek pusztán létükkel alakítják át a tudományos mezőt.

Tanulmányom – bár inkább a kísérletek első csoportjához tartozik – vegyíti a két irányvonalat. Egyrészt a magyar gazdaságföldrajzi hagyományból válogatva elemzem a földrajztudomány egyes szövegeit, diskurzusait, másrészt viszont az uralkodó nézőponttól eltérő megközelítésmódban írok a gazdaságföldrajzról, nem utolsó sorban a gazdaságföldrajz(osok)nak, így nem titkoltan magam is a tudományos mező (de legalábbis koordinátarendszerének) átalakítására törekszem.

A tanulmány annak az általam fontosnak tartott, ám a gazdaságföldrajzi vitákban nem (vagy alig) előkerülő kérdésnek a körüljárásához kíván kezdőlökést adni, hogy *miért releváns a gazdaságföldrajzi kutatásokban a gazdasági ágazatok kategóriáját használni*. Az, hogy gazdasági ágazatokról beszélünk és írunk, meg nem kérdőjelezett hagyományává vált a földrajzi megismerésnek, oktatásnak. Ha

---

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 65–81. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

doktori értekezésem (CZIRFUSZ 2011) nem a foglalkozási átrétegződésről szól (amelynek egyik fókuszában az emberek és gazdasági tevékenységek egymástól való elhatárolása, osztályozása is áll), valamint ha témavezetóm nem éppen ennek a kérdésnek a körüljárását javasolja doktori iskolai tanulmányaim kezdetén, valószínűleg eszembe sem jutott volna ennek a kérdésnek a feltevése. Viszont az azóta olvasott irodalmak, a problémáról való gondolkodás mindenképp megerősített abban, hogy az ágazatok témájával érdemes és szükséges foglalkozni – többek között saját kutatói gyakorlataim jobb megértése céljából is.

Főszereplők

Természetesen ebben a tanulmányban nem törekedhettem arra, hogy az ágazati gazdaságföldrajzok megjelenésének és átalakulásának történetét a maga teljességében feldolgozzam. Így kizárólag két szereplővel, Marxszal és Hettnerrel, valamint a magyar földrajztudományra gyakorolt hatásukkal foglalkozom.

Karl Marx az ágazatok szempontjából azért kitüntetett szereplő, mert a kapitalizmus kialakulását osztályalapon, az ágazatokkal összekötve magyarázza. Az osztályfogalom mint a fejlődést magyarázó metanarratíva a két világháború közötti emberföldrajzosok munkásságában is nyomozható, a szocialista gazdaságföldrajzban az osztályok és a gazdasági ágazatok pedig a legfontosabb leíró kategóriák között szerepeltek. A marxi fogalomrendszer kritikai vizsgálata a hazai földrajzban mindeztidáig hiányterületnek mondható, így ezzel az írással csak néhány lehetséges kutatási irányt villanthatok fel.

A tanulmány másik szereplője, Alfred Hettner a magyar geográfiai hagyományban elsősorban leíró földrajzi sémájával van jelen. A regionális földrajzi bemutatás hettneri sorrendiségében a gazdasági ágazatok is megjelennek, ám a hazai földrajzelméleti munkákban magam nem találok olyan írással, amely ennek a sémának a logikáját ismertette volna. Így ennek a kérdésnek, valamint a hettneri elképzelés hazai recepciójának kívántam nyomába eredni, amelynek első, töredékes közelítését kívánom bemutatni.

Marx és a munkamegosztás

A gazdasági ágazatok elkülönítése a megismerési folyamatban az osztályozások létrehozásához köthető, szűkebben pedig Marx munkamegosztás-fogalmához is kapcsolódik. Ez a hazai földrajzi hagyományban fontos, ám leginkább látens jelenlévő diskurzusként azonosítható, amelynek történetiségéből ebben a fejezetben néhány momentumot szeretnék kiemelni.

Marx a munka megosztását több dimenzióban elemezte. Ezek közül itt kifejezetten a társadalmi/általános munkamegosztásról vallott nézetével foglalkozom, amely többek között a mezőgazdaság és az ipar elkülönítését (illetve áttételesen a kapitalizmus kialakulását) magyarázza. Marx értelmezésében „[k]ülönböző közösségek különböző termelési eszközöket és különböző létfenntartási eszközöket találnak készen *természeti környezetükben*. (...) [A] munka társadalmi megosztása *eredetileg különböző, de egymástól független* termelési területek cseréje révén jön létre” (MARX 1955, 330, kiemelés az eredetiben). Azaz a munka általános megosztása, amely a társadalmi termelés „nagy nemeire” (földművelés, ipar stb.) való szétválást jelenti, egyfajta természeti determinizmusban gyökerezik, és a kapitalizmusban szükségszerűen együtt jár a területi munkamegosztással: „*A munka területi megosztása*, amely különleges termelési ágakat az ország különleges kerületeihez köt, új lökést kap a manufaktúraszerű üzemmellel, amely minden különlegességet kiaknáz. A manufaktúra-időszak számára gazdag anyagot szolgáltat a munka társadalmon belüli megosztásához a világpiac kibővülése és a gyarmati rendszer, amelyek a manufaktúra-időszak általános létfeltételeinek köréhez tartoznak.” (MARX 1955, 332.).

A nyugati földrajzban az 1960-as évek végén kezdődő marxista fordulat egyes prominens kutatói a munkamegosztás fogalmából vezették le a kapitalizmus földrajzának megértését. Doreen Massey elképzelése például a tér és a társadalom között kölcsönkapcsolatot ír le, ebből következően nézete szerint nemcsak a társadalmi munkamegosztásnak van térbeli eloszlása, hanem a társadalmi munkamegosztás formáit is befolyásolja az a tény, hogy térbeli megosztásuk van (MASSEY 1985). MASSEY (1995) gondolatmenete – mivel a gazdaság szerveződésének megismerésén alapul – nem pusztán a térbeli és időbeli folyamatokat kívánja az addigiaktól eltérő módon magyarázni, hanem magukat az osztályozásokat is megkérdőjelezi. A szokásos gazdasági ágazati felosztások helyett azt javasolja, hogy az osztályozásnál a munkafolyamatokra (pl. hogy az adott tevékenységben a fordii vagy posztfordii jelleg a jellemző), illetve a tőkeviszonyokra (pl. hogy az ágazatban a transznacionális vállalatok vagy helyi tulajdonú kisvállalatok a hangsúlyosak) legyünk tekintettel, mert a gazdasági szakágazatok is nagyon különböző jellegű tevékenységeket jelölhetnek egyetlen, homogenizáló címkével. Véleménye szerint kizárólag ezzel a szemlélettel érthetjük és magyarázhatjuk meg a foglalkoztatás változó térbeli mintázatait és a társadalmi osztályok földrajzait. (MASSEY 1995) Az általa bevezetett társadalmi-térbeli munkamegosztás fogalma különböző léptékeken alkalmazható, nemcsak az országos változások megértésére alkalmas, hanem a globalizáció kritikai értelmezését is elősegítheti. Így például azt vizsgálhatja, hogy a globalizációs diskurzus milyen módon fedi el azokat a térbeli egyenlőtlenségeket és töréseket, amelyeken egyébként a globalizáció – és az ezzel összefüggő nemzetközi területi munkamegosztás – politikai projektje

alapul (MASSEY 2005). Ez a felismerés és kutatási téma különösen aktuális lenne a magyarországi, rendszerváltás utáni gazdaságföldrajz számára.

Előbbi értelmezés nem kizárólag a marxi osztályfogalmon alapul, a munkamegosztást sem pusztán ez alapján képzelel el. Doreen Massey sokkal közelebb áll a weberi osztályfogalomhoz és az althusseri örökséghez (vö. SADLER 2000; SWYNGEDOUW 2000). Emellett az utóbbi évtizedek posztmarxista irányzatai részben újragondolták (illetve elvetették) az osztályok és struktúrák szerepét a társadalomföldrajzban. Az osztályokról való gondolkodásmód átalakulása ellenére az 1980-as évek végétől a politikai osztályokban gondolkodó, marxizmus által inspirált írások képtelenek voltak válaszokat adni olyan tudományon belüli és kívüli kihívásokra, amelyeket például a posztmodernizmus támasztott (SADLER 2000). Ennek ellenére Sadler fontos hozzájárulásnak nevezi Gibson-Graham posztstrukturalista marxista programját. Gibson-Graham a gazdasági szerkezetváltással foglalkozó, az osztályok jelentőségének csökkenéséről, a munkásosztály eltűnéséről szóló szakirodalommal szemben az osztályok olyan alternatív olvasatát javasolja, amely az osztályok sokszínűségének megteremtését, alternatív gazdasági szerveződések megjelenésével a kizsákmányolás elleni emancipációs küzdelmet kívánja megvalósítani (GIBSON-GRAHAM 2006). Ezáltal az osztályok hagyományos, a termelési és tulajdonviszonyok által meghatározott elképzelését kiterjeszti, ami egyúttal a gazdasági ágazati felosztás (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) és a munkamegosztás jelentőségének megváltoztatásával jár.

A földrajztudomány történetében az ágazatok vizsgálata a klasszikus polgári liberális közgazdaságtan fiziokrata felfogásából is eredeztethető, amely a társadalmat olyan termelőüzemként képzelte el, amelyben az ágazatok logikai módon egymásra épülnek. Ezt a felfogást a francia statisztika őrizte meg, majd a 19. század végén terjedt el az ekkortájt már egységesülő statisztikai adatfelvételi gyakorlatban (TÓTH 1987). Éppen akkor, amikor a tudományossá váló földrajz egyre nagyobb mértékben támaszkodott a statisztikai adatfelvételekre. Ahogy Neil Smith írja, „A kereskedelmi földrajz a mezőgazdasági és ipari termelés különböző mintázatait a különböző természeti adottságokkal magyarázta. (...) Ez vezetett (...) ahhoz, hogy az egyes régiókat az alapján határozzuk meg, hogy mit termelnek.” (SMITH 1990, 101.). Így a marxi, a munkamegosztásban elfoglalt helyet a természeti adottságokkal magyarázó elképzelés figyelhető meg a 19. század végétől differenciálódó gazdaságföldrajzban.

Kezdetben hasonlóan alakult a magyar társadalomföldrajz története is. A két világháború közötti hazai emberföldrajzban a munkamegosztás fogalma, bár nem központi szerepű a földrajzi megismerésben (hiszen az emberföldrajzi paradigma a társadalmat – és így az osztályokat – némileg a földrajzi tartalom hátterébe szorította), mégis megjelenik a tudományos magyarázatokban. A társadalmi osztályok kialakulásáról a korszak meghatározó műve, Mendöl Tibor

Táj és ember című munkája a következőt írja: „A népesség természetes szaporodása életre kelt olyan gazdasági és társadalomfejlesztő erőket is, amelyek vég-eredményben ismét növelik a termelést. Differenciálódás neve alatt foglalhatjuk össze ezt a jelenségkomplexust. Ez gazdasági téren munkamegosztásban, a foglalkozások elkülönülésében nyilvánul, társadalmilag osztályok kialakulását eredményezi.” Mendöl szerint a foglalkozások differenciálódása azért jelentős, mert az az ember milióbe való belenövésének és a területi munkamegosztásnak egyik kulcsmozzanata (MENDÖL 1932); a tájak közötti munkamegosztás és az egyes tájak autark jellegének fokozatos oldódása specializáltságot, gazdasági értelemben az agrár- és ipari jellegű tájak kialakulását eredményezi, amelyben a possibilista szemléletnek megfelelően az emberi tevékenység és választás az egyik meghatározó tényező (MENDÖL 1932). A gazdaság vizsgálata a gazdasági élet szintetikus fogalmán keresztül (GYÖRI 2001) egyetlen, rögzített léptéken valósul meg: a gazdasági élet alapelemei a táji környezet adottságainak megfeleltethető javak és lehetőségek, amelyek társadalmi oldalról alkalmazkodást, esetleg függést eredményeznek (TELEKI 1936). Mivel a környezeti adottságok helyről helyre (tájról tájra) változnak, az alkalmazkodás foka és útja is eltérő lehet; területi munkamegosztás jön létre.

Ezt a két világháború közötti álláspontot utasították el a későbbiekben a szocialista gazdaságföldrajz képviselői, annak ellenére, hogy az érvelés sok szempontból nem változott. A szocialista földrajz hatalomátvételének egyik momentumaként 1953-ban a Földrajzi Közlemények névtelen szerzője Marx földrajzról szóló elképzeléseinek ismertetésekor a természetet és a társadalmat összekapcsoló munkafogalomról értekezett hosszasan, illetve kiemelte Marx zseniális leíró földrajzi képességeit (N. N. 1953). Ekkor még a munkamegosztás nem jelentette a fő rendezőelvet a gazdaságföldrajzi tanulmányokban. A fő ideológus, Markos György sztálinista felfogásban, 1953-ban írt tankönyve szerint a gazdaságföldrajz tanulmányozza a termelés térbeli elhelyezkedését, ennek természetföldrajzi feltételeit, valamint a természeti földrajzi környezetet mint a társadalom anyagi életének állandó és szükségszerű feltételét. Arról csak a későbbiekben, érintőlegesen ír, hogy emellett tudományosan megalapozza a termelőerők új elhelyezkedését is, így segítséget nyújt a földrajzi munkamegosztás kidolgozásához a szocializmus feltételeinek megfelelően (MARKOS 1953).

A hazai szocialista földrajzban a későbbiekben egyre inkább elterjedt az a nézet, amely a munkamegosztás fogalmát helyezte a gazdaságföldrajzi vizsgálatok középpontjába. Ebbe a sorba illeszkedik a Bernát Tivadar által szerkesztett 1981-es Általános gazdasági földrajz című tankönyv. Eszerint a gazdaságföldrajz „a térben, a természeti környezettel rendkívül szoros kapcsolatban lejátszódó társadalmi-gazdasági jelenségeket és folyamatokat vizsgálja. E jelenségek és folyamatok közül a gazdaságföldrajz mindenekelőtt a területi munkamegosztás problémáival

foglalkozik” (BERNÁT 1981a, 13.). Az elvnek megfelelően a kötet gazdaságföldrajzi alapkategóriákat ismertető nyitófejezete a területi munkamegosztással indul, amelyet Bernát a társadalmi munkamegosztás térbeli formájaként, területi vetületeként definiál (BERNÁT 1981a) – ebben például döntő a különbség a nyugati marxisták (pl. Massey) felfogásához képest. Massey-nél szó sincs semmilyen vetületről, a térbeli munkamegosztás a társadalmi munkamegosztással sokkal inkább dialektikus viszonyban van. A Bernát által szerkesztett tankönyv további részeiben viszont a munkamegosztás-központúság elsikkad, a munkamegosztás helyébe az elhelyezkedés lép (pikírtén azt mondhatnám, Marx zseniális leíró földrajzi képességeihez visszanyúlva): mivel az ágazati vagy speciális gazdaságföldrajz „a termelőerők egyes ágazati csoportjainak a területi elhelyezkedését és ennek törvényszerűségeit vizsgálja” (BERNÁT 1981a, 15.), így a fejezetek és alfejezetek címei ennek megfelelően alakulnak (pl. 2. A természeti-földrajzi tényezők hatása a gazdasági életre, a termelés földrajzi elhelyezkedésére; 2.4. A bányászat és a termékeit feldolgozó iparágak elhelyezkedése). Azaz elmondható, hogy a szocialista gazdaságföldrajz ragaszkodása a munkamegosztás fogalmához inkább egy olyan látszatkoncepció, amelyet nem sikerült elméletileg megalapozott, összefüggő módon a tudományos gyakorlatba átvinni.

Ezt a hiányosságot Zoltán Zoltán is érezte, amikor dinamikus gazdaságföldrajzával a marxista gazdaságföldrajzot kívánta továbbgondolni. Bár tanulmánya (ZOLTÁN 1979a) azt a vonalat nem bontja ki részletesen, hogy a marxista filozófiát és politikai gazdaságtant hogyan vezették át a marxista gazdaságföldrajzba, de azt egyértelműen megfogalmazza, hogy marxista alapállásontra van szükség. Az előbbieken bemutatott módon ebben központi szerepű a területi munkamegosztás vizsgálata, viszont a szerző megállapítja, hogy „[t]ársadalmilag mind ez ideig sajnos, nem sikerült elfogadtatni azt az alapelvet sem, hogy, »a marxista gazdaságföldrajz a területi munkamegosztás tudománya«. (...) Egyre inkább fel kell ismernünk, hogy a nemzetközi vagy az országon belüli munkamegosztás kizárólag földrajzi aspektusból nem magyarázható meg. A földrajzi adottságokban rejlő különbségek, a fizikai távolságok önmagukban még nem perdöntőek, mert a különböző politikai rendszerek, gazdasági integrációk, komplikált pénzügyi támogatási és elvonási formák, a valutaárfolyamok, a hatalmi és gazdasági tilalmak bonyolult rendszerei ezt a földrajzi alapsémát teljesen felborítják. Nem lehetséges tehát a teret a maga monolit fizikai (netán elvont geometriai) mivoltában szemlélni.” (ZOLTÁN 1979a, 221.). Alternatívaként ZOLTÁN (1979a) a társadalmi és térbeli struktúrák absztrahált ábrázolási és elemzési módjait javasolja, amelyben a foglalkozási szerkezetnek mint a munkamegosztásra utaló osztályozásnak fontos szerepe van.

Különösen izgalmas a marxista gazdaságföldrajzban az a vonal, amely a munkamegosztás térbeliségének vizsgálatát a rayonírozással köti össze. Erről

Zoltán a következőket írja: „A marxista gazdaságföldrajz a marxizmus klaszszikusai, valamint a termelőerők területi elhelyezkedése törvényszerűségeinek tanulmányozása révén viszonylag hamar felismerte azt, hogy a területi munkamegosztás legfőbb térbeli keretei a körzetek, az ún. rayonok. A körzetek vagy rayonok egy ország területének olyan nagyobb területi egységei, amelyeken belül nagyon szoros munkamegosztási kapcsolatok alakultak ki, továbbá a természeti és a gazdaságföldrajzi adottságok jó hasznosítása alapján komplex termelési vertikumok keletkeztek, amelyek nemcsak az adott körzet vezető gazdasági ágazatai, hanem az adott ország belső munkamegosztási rendjében is meghatározó szerepet játszanak. Egy adott körzet főleg a jellegadó ágazatok révén veszi ki a részét az ország gazdasági munkamegosztásából.” (ZOLTÁN 1979a, 218–219.). Továbbá szerinte a tájelmélet földrajzi determinizmusát a marxista gazdaságföldrajz társadalmi determinizmusa váltotta fel. Érdekes vizsgálati kérdés lenne, hogy a rayonok (mint területi szint) fontosságának „felismerése” hogyan vezethető le a marxi gondolatokból (bizonyos értelemben én kevésbé érzek különbséget az érvelésben Marxnál, Mendölnél és Zoltánnál), illetve hogy mi a földrajzi lépték (illetve egyes kitüntetett léptékek) szerepe a földrajzi megismerés folyamatáról szóló elméletekben. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik többek között tanulmányom másik főszereplője, Alfred Hettner.

Hettner és a leíró földrajzi séma

Ahogy Probáld Ferenc írja, a „hagyományos leíró földrajz egyebek közt azért veszítette el intellektuális vonzerejét, mert hosszú évtizedeken át követte – és főként általános iskolai tankönyveinkben sajnos most is követi – az ún. leíró földrajzi séma merev felépítését, amely még a múlt század végén alakult ki, és Hettner tekintélyétől alátámasztva úgyszólván kötelező törvénné vált” (PROBÁLD 1995, 48.). Bár Probáld értékelésével, főleg, ami a hazai tankönyvek felépítését illeti, egyetértek, mégis azt gondolom, hogy Hettner és a leíró földrajzi séma átvétele a magyar földrajztudományban nagyon is szelektív volt.

A leíró földrajzi séma régebbi „találmány”, mint ahogy Probáld sejteti, és ahogy a hazai földrajzi kánonban ismerjük: WARDENGA (2001) szerint már a 18. századtól bevett megoldása volt a leíró földrajzi munkáknak. Másrészt Hettner felfogása sokkal kevésbé merev, mint ahogy azt az interpretációk alapján gondoljuk. Ahogy szintén WARDENGA (2001) írja Hettner levelezésének feldolgozása alapján, Hettner számára a leíró földrajzi séma csak egy segédkonstrukció az általa tervezett átfogó földrajztudományi tankönyv(sorozat) logikus előkészítő munkálataihoz. Így az elképzelés egy olyan módszertani eszköz, amellyel a valóságot lehet az osztályozás segítségével megérteni és feldolgozni.

A leíró földrajzi séma magyarországi átvételét vizsgálva fontos szempont, hogy a német földrajzban a két világháború között a regionális vagy leíró földrajz (Länderkunde) és a hettneri séma jelentősen átalakult. A Länderkunde emberföldrajzi karaktert nyert (a háború élménye a cselekvő embert helyezte előtérbe), valamint a táj lett a vizsgálatok alapegysége (WARDENGA 2001). Ez utóbbi többek között azt eredményezte, hogy az ok-okozati, mechanisztikus leírásokat felváltotta a fenomenológiai szemléletmód (WARDENGA 2001) – ez később az Egyesült Államokban a saueri kulturális földrajzi hagyományban öröklődött tovább (erről többek között lásd MITCHELL 2003). Viszont ez a váltás tette lehetővé azt is, hogy Hettner megközelítését jobban megérthessük: ahogy PLEWE (1960) írja, Hettner szerint a Länderkundénak a tudományos megismerésben bevezető funkciója van, a séma alapján lehet bemutatni a teljes vizsgált térséget jellemző tényeket, ezután következik az elemzett térség regionális felosztása, majd az egyes régiók bemutatásakor van mód arra, hogy a földrajzi tényezők közötti kapcsolatokat kibontsuk, így ezek egyedi karaktere szemléltethető. Plewe interpretációja annyiban felületes – és ennek a hazai földrajz szempontjából is jelentősége van –, hogy az eredeti forrásban Hettner a teljes vizsgált térség bemutatását nevezi általános földrajznak (allgemeine Geographie), az egyes régiók bemutatását pedig Länderkundénak (illetve speciális földrajznak – besondere Geographie), azaz ebből a szempontból éppen hogy az általános földrajznak van egyfajta bevezető szerepe (erről részletesen lásd HETTNER 1905).

Az előbbi elkülönítéssel Hettner egyúttal a leíró földrajzi séma ismeretelméleti kritikájára adott válaszát egészítette ki. A leíró földrajzi séma kritikusai a két világháború között azt hangsúlyozták, hogy a tájtényezők sorrendisége valótlán belső oksági viszonyokat képez, helyett a különböző hatóerők dinamikus egymásra hatását lenne szükséges interpretálni, amelynek elsősorban az ember gazdasági életének fogalmaiból (pl. technika, tőkeáramlások, vámok és kereskedelmi szerződések, válságok és konjunktúrák) kellene kiindulnia. Hettner szerint viszont a leíró földrajz nem foglalkozhat oksági láncok visszaadásával: a térbeli egymásmellettség nem adható vissza a nyelvi egymásutániségben, ebből az ambivalens helyzetből a történeti feldolgozásmód a kiút, ahol az „előtte való” ismeretét a „rákövetkezendő” megértésének feltételeként fogjuk fel (WARDENGA 2001).

Ezen a ponton térnék ki a magyar földrajzi hagyományban különösen fontos fogalomhasználati kérdésekre. Hettner a kutatómunka eredményeképp létrejövő szövegekre az ábrázolás (Darstellung) kifejezést használja, amely a (döntően vizuálisan tapasztalt) valóság szöveggé alakításának feleltethető meg. Az ábrázolás a földrajz munkamódszere, amely nagyon különböző lehet, attól függően, hogy mi az ábrázolás célja (HETTNER 1905). Hettner alapvetően kétféle ábrázolási módot különít el, a leírást (Beschreibung vagy beschreibende Darstellung), illetve a ma-

gyarázatot (Erklärung, erklärende Darstellung).¹ „A leíró ábrázolás (beschreibende Darstellung) során minden térségben (Gebiet) az anyagot szigorúan a természeti javak és megjelenési módjaik alapján szükséges rendezni, ahol a sorrend némileg önkényes[, de állandó]. A magyarázó ábrázolás (erklärende Darstellung) a sorrendben az oksági összefüggéseket kívánja visszaadni, de ezt a fennálló kölcsönhatások miatt csak tökéletlenül tudja megtenni, és a tényezők (Faktoren) tárgyi összetartozását nem szakíthatja el túlságosan egymástól.” (HETTNER 1905, 685., kiegészítés tőlem). Előbbi, a leíró földrajzi sémához vezető leíró ábrázolásban a tényezők sorrendiségét az határozza meg, hogy a szervesen világ elképzelhető a szerves nélkül, fordítva viszont nem, így a felszín–vizek–éghajlat által leképezett szerves természet (anorganische Natur) bemutatását követi a szerves természet (organische Natur) három tényezője: a növényvilág, az állatvilág és az ember (HETTNER 1905). Azaz fontos megfigyelni, hogy ebben a szövegben a leíró földrajzi sémát Hettner nem bontja ki olyan részletesen, hogy abban a gazdasági ágazatok megjelenjenek.

A bemutatott hettneri gondolatok a magyar gazdaságföldrajzi szakirodalom mellett a társadalom- és regionális földrajzi hagyomány számára is fontosak. Hettner különösen jelentős hivatkozási pont a regionális földrajz szempontjából (erről lásd PROBÁLD 1995), ugyanakkor a regionális tudományi paradigma szintén sokat merített belőle. A továbbiakban a két világháború közötti magyar emberföldrajz szempontjából fontos megállapítások mellett a szocialista földrajz és napjaink geográfiájának az ágazati és regionális földrajzi felfogást egymással szembehelyező gyakorlatát elemzem részletesebben.

A két világháború közötti emberföldrajz – az előző fejezetben bemutatott módon – a gazdasági élet szintetikus fogalmára építette fel a gazdaság vizsgálatát. Azaz az emberföldrajzi programban a hettneri két ábrázolási irányból a regionális földrajzhoz, a relacionista térszemlélethez, az idiografikus jelleghez köthető magyarázó leírás jelenik meg inkább. Viszont a regionális vagy tájföldrajzi ábrázolás mégis elválaszthatatlan a leíró földrajzi sémától. Ahogy Mendöl szintén az előző részben ismertetett felfogásából következik, a tájak ok-okozati szemléletű elemzése a munkamegosztás fogalmával szorosan összekapcsolódik, specializált, egyedi tájakról csak a társadalmi munkamegosztás alapján beszélhetünk. Ezt a felfogást vitte tovább Prinz Gyula és Teleki Pál az 1930-as években, amikor a Magyar föld, magyar faj 2. kötetének A magyar munka földrajza alcímet adták.² Ebben a munka

1 A kérdéskör a windelbandi idiografikus és nomotetikus megközelítés elkülönítésével, a megértő és magyarázó (verstehen und erklären) tudományok kettősségével is kapcsolatos (lásd pl. BENEDEK 2002).

2 A kötet koncepcióját Prinz és Teleki együtt dolgozta ki, de a fejezetek nagyobb részét Prinz írta (PRINZ, TELEKI 1936)

fogalma az ember tájatalakító szerepe, a munkaföldrajz a kultúrföldrajz helyébe lép. A haladás oknyomozó kutatását végző földrajz számára a munka azért központi fogalom, mert a könyv „tartalma az ország népeinek az a munkája, mely az első kötetben tárgyalt természeti színpadon színeiben és vonalaiban új táji arculatot teremtett, a haza arculatát.” (PRINZ, TELEKI 1936, 17.). A relacionista és tájföldrajzi szemlélethez (valamint a Lebensraum-felfogáshoz) való kapcsolatokat tovább erősíti, hogy a kötet Herderi alapálláspontot képvisel (Herder felfogása egyébiránt a leibnizi relacionista szemlélet félreértésén alapul, erről lásd BENEDEK 2002): a földrajzi helyzet sorsdöntő fontosságú, a fejlődést a fizikai és történelmi kihatások csak gyorsítják vagy fékezik (PRINZ, TELEKI 1936). Külön érdekes az egyébként általánosságban is materialista (BENEDEK 2002) megközelítésben az a gazdasági jellegű megfontolás, amely szerint az ember mint beruházó jelenik meg a tájban. Itt ez a Lebensraum-felfogásba vezetődik át (erről részletesen lásd KEMÉNYFI 2010): a könyv célja, hogy megmutassa a magyar faj beruházásait a tájba, mivel pedig a táj a beruházó tulajdona, így megvan a logikusan levezetett elvi alapja annak, hogy az ország földjét vissza lehessen szerezni (PRINZ, TELEKI 1936). Ugyanakkor a beruházásgondolat nem is áll nagyon távol attól a szocialista földrajztól, amely területileg is allokalált beruházásokkal alakította át döntően a magyar tájat, illetve amellyel a hettneri gondolatok továbbélésének bemutatását folytatom.

A szocialista földrajzban a leíró gazdaságföldrajz elsősorban nem a hettneri séma továbbélését jelentette, hanem a leíró hagyomány túltengését az ágazati gazdaságföldrajzokban, amelyek elsősorban a „Mi hol van?” kérdésre keresték a választ. Az oknyomozó jelleg elsikkadt, vagy hosszadalmas, nem földrajzi jellegű érvelésekbe csapott át, például a mezőgazdaság esetében a természetett növények tűrőképességének és termőhelyi adottságoknak ismertetésébe (vö. HAJDÚ 2006), az iparföldrajz esetében pedig technológiai részletek bemutatásába (Antal Zoltán kandidátusi védése kapcsán lásd CZIRFUSZ 2010).

A szocialista gazdaságföldrajz tankönyvei viszont a hettneri sémát is továbbvitték a földrajzi diskurzusban. Ennek bemutatására a Bernát Tivadar által szerkesztett Magyarország gazdaságföldrajza című tankönyvet (BERNÁT 1981b) választottam ki, mint reprezentáns példát. A kötet – írom némi malíciával – azért alkalmas az efféle kiragadott bemutatásra, mert – írja Enyedi György recenziójában – „a felszabadulás óta megjelent, Magyarország gazdaságföldrajzát bemutató könyvek közül ez a legjobb” (ENYEDI 1981, 487.). A tankönyv egyrészt Magyarország gazdaságföldrajzának hagyományos ágazati, a leíró földrajzi sémán (beschreibende Darstellung) alapuló bemutatását tartalmazza, amely a természetföldrajzi adottságok értékelésével kezd, ezután a népesség és a település elemzését adja, végül a népgazdasági ágak területi elhelyezkedését mutatja be. Másrészt a kötet tartalmaz egy, Magyarország tervezési-gazdasági körzetei szerint haladó

„regionális földrajzi” bemutatást. Itt a természeti adottságok, erőforrások után a gazdaság, a népesség és a települések alfejezetei következnek egymás után. Bár a két rész szerkezeti felépítésének különbségeit a leíró és a magyarázó leírás különbözősége indokolhatná, természetesen erről Bernát Tivadarék esetében szó sincs, hiszen a leíró jelleg a teljes kötetben túlteng, illetve a körzetek bemutatása – ha valóban oknyomozó jellegű lett volna – az alfejezetek-témák sorrendjének változását szükségeltette volna (például a középhegységi ipari tengely körzetei esetében az ipar bemutatása megelőzhetné volna a mezőgazdaságét, egy alföldi körzetnél valószínűleg kevésbé). Bernát Tivadar kollektívája éppen a leíró és magyarázó ábrázolás közötti különbségtétellel küzdött (azzal, hogy miért és hogyan mondhat mást az egyik, mint a másik), amit Enyedi György jól érzékeltetett recenziójában: „az ágazati és a regionális földrajzi felfogás egyetlen munkán belüli alkalmazása nem problémamentes. A regionális fejezet megnövelésével kiküszöbölték az ágazati gazdaságföldrajz egyoldalúságát – ám ennek az a buktatója, hogy az ágazati és a regionális részek között az átfedéseket alig lehet elkerülni. Ez esetben sem egészen sikerült: az egyes körzetek bemutatása is jórészt ágazati földrajzi felfogású.” (ENYEDI 1981, 486.). Azaz talán fogalmazhatok úgy, bár a szocialista gazdaságföldrajz kísérletet tett arra, hogy a „polgári” regionális földrajzot elhelyezze a szocialista gazdaságföldrajzban – így szembement a Markos György-i programmal, amely ezt határozottan ellenezte (részletesebben lásd GYŐRI 2011) –, ám a gyakorlatban ezt olyan formalista játékként tette meg, amely mögül teljesen hiányoztak azok a hettneri (vagy bármilyen) elméleti megfontolások, amelyek az ágazati és a leíró földrajz közötti különbségtételt, illetve összefüggéseket rendszerbe foglalták volna.

Különleges a hettneri hagyomány viszonya Zoltán Zoltán dinamikus gazdaságföldrajzával. Bár Zoltán elképzelése alapvetően a leíró gazdaságföldrajzsal való szembehelyezkedésként értelmezhető, azt kívánja meghaladni (ZOLTÁN 1979b), bizonyos elemekben mégis a korábbi földrajzi hagyományokhoz nyúl vissza. Egyrészt hangsúlyozza, hogy a földrajz oknyomozó jellegének (ez a hettneri felfogásban a magyarázó ábrázolás révén van jelen) „bizonyos szálai egészen a dinamikus földrajzig elvezetnek”, amely „aspektus ma sem mellőzhető” (ZOLTÁN 1979b, 8.) – ő maga a kölcsönhatásokra, a rendszerszemléletre való összpontosítást szorgalmazza. Másrészt elismeri, hogy az általa a gazdaságföldrajzot dinamizálni hivatott irányzatok közül az amerikai térgazdaságtani iskola (Isard és a regional science) Hettner elképzelésén alapul, még ha Zoltán szerint helyesen is haladja meg Hettner társadalmat és gazdaságot a természetbe „begyömészölő” (a szerző fogalomhasználata) felfogását a gazdasági tér absztrahálásával (ZOLTÁN 1979b, 10.).

A hettneri séma és az osztályozások összekapcsolása, viszonyának „szellemes megvilágítása” (PROBÁLD 1995, 39.) a kvantitatív irányzat egyik kulcsszereplője,

Brian Berry nevéhez kötődik (BERRY 1964). Berry földrajzi adatmátrixa, amely a hazai kvantitatív földrajz és regionális tudomány egyik fontos hivatkozási pontja, a hettneri elképzeléseket foglalja olyan rendszerbe, amely látszólag továbbviszi a regionális földrajzi elképzelést (és így a regionális földrajzi megközelítést a kvantitatív irányzat részeként fogja fel). Véleményem szerint viszont nincsen szó a hettneri magyarázó és leíró ábrázolás összeegyeztetéséről: a földrajzi adatmátrix egy nomotetikus tudományfelfogást jelenít meg, a magyarázó ábrázolás momentumát láttatja (hiszen a mátrix elemei között kapcsolatokat lehet létrehozni, például korrelációs számításokkal, amelyek azonban csak együttmozgást, nem pedig ok-okozati viszonyokat bizonyítanak), viszont alapvetően a leíró ábrázolás kutatói gyakorlatát eredményezi, amikor is különböző irányokban haladunk a mátrix elemeinek bemutatásával. Továbbá mind Probáld szövege, mind a hazai regionális tudomány a status quo megőrzése érdekében részben elkeni Hettner földrajza és a kvantitatív irányzat ismeretelmélete közötti alapvető különbségeket (vö. GYIMESI 2011).

Zoltán Zoltánhoz visszakanyarodva, ez az elkenés legalább annyira jelentkezik nála is. Véleménye szerint a leíró (gazdaság)földrajzzal az a probléma, hogy a térrel és a társadalommal kapcsolatos nézeteket a polgári filozófiából kölcsönözte – itt a szerző például a Hettner–Kant-kapcsolatokat tematizálja –, ráadásul a polgári geográfiának nem alakult ki egységes, általánosan elfogadott térelméleti alapozása (ZOLTÁN 1979b). Viszont a térgazdaságtani, telephely-elméleti elképzelések mögött rejlő szintén „polgári” filozófiáról egyáltalán nem ejt szót (erről a kérdésről bővebben lásd DUSEK 2012; FARAGÓ 2012).

Az előbbieken a hazai társadalomföldrajz történetében elemeztem néhány példán keresztül, hogy a hettneri elvek milyen módon éltek tovább. Azt gondolom, hogy a leíró földrajzi séma kutatói gyakorlata mind a mai napig továbbél, és Probáld Ferenc álláspontjával szemben – amellyel ezt az alfejezetet nyitottam – ez nem csak az általános iskolai tananyagot jellemzi. Elegendő csak kinyitnunk az Akadémiai Kiadó által megjelentetett, a magyar földrajztudomány jelenét reprezentálni kívánó (és sajnos reprezentáló) Világföldrajz-kötetet (TÓTH 2010a), amelyben a Bernát-féle Magyarország-tankönyv két évtizeddel korábbi dilemmái sejlenek fel újból. Ahogy Tóth József az Előszóban írja, a kötet „[á]ltalános földrajzi fejezetei a teóriákon keresztül érzékeltetik a globalizáció folyamatát. Az ágazati földrajzi részek az ágazati problematikán keresztül töltik meg tartalommal a globalizációt. A regionális földrajzi fejezetek az egyes lokális terek specifikumait mutatják be, kiemelve az egyes szférák közötti kölcsönhatásokat. A három megközelítés szintézisaként a világ államainak jellegzetes eltéréseit és ezek fél évszázad alatti változásait összegezzük.” (TÓTH 2010b, 31.). A kézikönyv a tartalomjegyzék alapján viszont inkább két részre tagolódik, amelyek az előszó hivatkozott részével együttesen némileg a hettneri elképzeléseket jelenítenék meg: az első, általános és ágazati (?) földrajzi rész a geoszférák, illetve a leíró földrajzi séma egyes alkotóelemei mentén halad (elégge töre-

dékesen – például a szolgáltató szektor esetében –, néhol pedig összevissza – például a népességföldrajzi típusú fejezetek közé ékelődnek település-földrajziak). A regionális rész nem szolgálja a „szférák közötti kölcsönhatások” megvilágítását, az egyes országok bemutatása ugyanarra a sémára épül, amelyben a természeti viszonyok bemutatását a történelmi fejlődés – mint kifejezetten nyugati, fehér diskurzus, amely egyébként a világ nagyobb részére bajosan húzható rá – elemzése, majd a népesség- és településföldrajz, a gazdaság, végül a régiók és városok értékelése követi. Ezek tehát a leíró ábrázolás gyakorlatát termelik újra, a magyarázó ábrázolás csak ígéret marad; a gazdasági fejezetek szinte kizárólag egymástól függetlenül, rögzített sorrendű szektorális leírások, amelyek a magyarázó leírás látszatát a fiziokrata logika láttatásával (mezőgazdaság–ipar–szolgáltatások) fedik el. Ezekben ráadásul a szolgáltató szektort kizárólag a kereskedelemre, a közlekedésre és esetenként a turizmusra vonatkozó fejtegetések jelenítik meg, nem véve tudomást például az elmúlt évtizedek tercier szektort érintő differenciálódási folyamatairól, amelyek nyomán a nyugati szerzők egyenesen arról írnak, hogy a szolgáltatások olyan sokszínűek, hogy nem lehet egységesen kezelni őket (TICKELL 2002).

Összefoglalás

Keményfi Róbert interpretációjában a földrajzi ismeretek bővülése, a rendszeres statisztikai felvételezés megindulása következtében szükségképpen szétesett a környezetet egységében kezelő földrajztudomány, amely az ember és természet közötti kapcsolatok elemzése, illetve a tértudományi szemlélet felé fordult (KEMÉNYFI 2010). Bár bizonyos kérdéseket ez az értelmezés szemléletessé tesz, mégis némileg leegyszerűsítőnek tartom. Egyrészt a leíró földrajzi hagyomány és a tájföldrajz átértelmezésével még ma is sokan hisznek az egységes földrajztudományban – PROBÁLD FERENC (1995) tanulmánya mellett meglepő módon Zoltán Zoltán is (néhány rész kérdés ellenére) pozitívan értékeli a tájat mint generalizáló elemet alkalmazó irányzatot, szemben a specializálódó ágazati földrajzokkal (ZOLTÁN 1979b). Másrészt viszont azt gondolom, hogy a földrajz effajta „szétesése”, differenciálódása (főleg ismeretelméleti, de tematikai értelemben is) egyértelműen új lökést adott az elmúlt évtizedek nyugati geográfiája számára. Ennek a megújulásnak az egyik eleme mindenképp a marxizmuson is alapuló kritikai társadalomelméletek megjelenése a külföldi, illetve néhány esetben a hazai társadalomföldrajzban, ez utóbbi annak ellenére, hogy a szocializmus szellemi örökségéhez való viszonyulás nem könnyű (PICKLES, SMITH 2007).

A marxizmus és a munkamegosztás kapcsolata a magyar szocialista gazdaságföldrajz számára egyfajta megkérdőjelezhetetlen igazság volt. Sőt, a szocialista gazdaságföldrajz azért volt marxista a képviselői szerint, mert a területi

munkamegosztást tette vizsgálatá tárgyává. Az utóbbi évtizedek nyugati marxista irodalmában viszont többen rámutattak, hogy Marxnál nem egyértelmű a munkamegosztás és a kapitalizmus kapcsolata,³ szükség van ezen fogalmak kutatói gyakorlatokon keresztüli dekonstruálására. Noel Castree tanulmánya (CASTREE 1999) például a klasszikus marxistákat kritizáló (ám Castree szerint a marxizmus érdemi újradefiniálását mellőző) Andrew Sayer és J-K. Gibson-Graham munkásságát elemzi. Sayer többek között rámutatott arra, hogy a klasszikus marxista földrajzosok (mint David Harvey és Neil Smith) összemosás a kapitalizmus és az osztály fogalmához kapcsolódó jelenségeket a munkamegosztás hatásaival, azaz véleménye szerint a munkamegosztás mint ontológia csak részben vezethető vissza a kapitalizmusra (CASTREE 1999). Castree interpretációjában viszont Sayer adós marad a marxi politikai gazdaságtan alapfogalmainak munkamegosztás nélküli újragondolásával (CASTREE 1999).

Az előbbi kritika ellenére azt gondolom, hogy a kapitalista és nemkapitalista (vagy több mint kapitalista) gazdaságok és a munka megértésében fontosak ezek a diskurzusok. Annak ellenére, hogy a munkamegosztás (és így az ágazatok) fogalmaiból kibontható a kapitalizmus, de a nemkapitalista formák nem feltétlenül. Így mindenképpen figyelembe szükséges venni egyrészt azokat a posztmarxista kutatásokat, amelyek a gazdaság leíró kategóriáinak átértelmezésével és megújításával foglalkoznak (lásd pl. GIBSON-GRAHAM 2006), másrészt azokat, amelyek a változatos kapitalizmus fogalmának bevezetésével a klasszikus politikai gazdaságtani vizsgálatok gazdaságföldrajz számára való újradefiniálását javasolják (РЕСК, THEODORE 2007). Egyéb esetben a hazai gazdaságföldrajzi diskurzus szükséges és érdemi átalakítását elképzelhetetlennek tartom.

Irodalomjegyzék

- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- BERNÁT T. (szerk.) (1981a): *Általános gazdasági földrajz*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest
- BERNÁT T. (szerk.) (1981b): *Magyarország gazdaságföldrajza*. Tankönyvkiadó, Budapest
- BERRY, B. J. L. (1964): Approaches to regional analysis. A synthesis. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 2–11.

3 Marx A tőkében például azt írja, hogy a munkamegosztás „létezési feltétele az árutermelésnek, bár megfordítva az árutermelés nem létezési feltétele a társadalmi munkamegosztásnak” (MARX 1955, 49.).

- CASTREE, N. (1999): Envisioning capitalism: geography and the renewal of Marxian political economy. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 2., 137–158.
- CZIRFUSZ M. (2010): A földrajztudományi mező működése a hatvanas évek két kandidátusi védeése alapján. In: BAJMÓCY P., JÓZSA K. (szerk.): *Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. Szeged, Magyarország, 2010.04.01–2010.04.02.* SZTE TTK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, CD–kiadvány, 13 oldal
- CZIRFUSZ M. (2011): *A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban.* Doktori értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- DUSEK T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- ENYEDI GY. (1981): Magyarország gazdasági földrajza. Szerk.: Bernát Tivadar. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 463 old. *Földrajzi Értesítő*, 4., 485–487.
- FARAGÓ L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- GIBSON-GRAHAM, J-K. (2006): *The end of capitalism (as we knew it). A feminist critique of political economy.* 1st University of Minnesota Press ed. University of Minnesota Press, Minneapolis
- GYIMESI Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–100.
- GYÓRI R. (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata.* ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 61–83. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 6.)
- GYÓRI R. (2011): A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. In: HORVÁTH L., LACZKÓ K., TÓTH K., PÉTERFFY A. (szerk.): *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati.* Typotex Kiadó, Eötvös Collegium, Budapest, 288–311.
- HAJDÚ Z. (2006): A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In: KISS A., MEZŐSI G., SÜMEGHY Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi, Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 245–258.
- HETTNER, A. (1905): Das Wesen und die Methoden der Geographie. *Geographische Zeitschrift*, 11., 545–564., 615–629., 671–686.
- KEMÉNYFI R. (2010) A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái. MTA doktori értekezés, Debrecen
- MARKOS GY. (1953): *Gazdaságföldrajz I. évf. délelőtti és esti hallgatóknak.* Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest

- MARX, K. (1955): *A tőke. I. A tőke termelési folyamata*. 3. kiadás. Szikra, Budapest
- MASSEY, D. (1985): New directions in space. In: GREGORY, D., URRY, J. (eds.): *Social relations and spatial structures*. Macmillan, London, 9–19.
- MASSEY, D. (1995): *Spatial divisions of labour. Social structures and the geography of production*. 2nd ed. Macmillan, London
- MASSEY, D. (2005) *For Space*. Sage, London
- MENDÖL T. (1932): *Táj és ember (Az emberföldrajz áttekintése)*. Magyar Szemle Társaság, Budapest
- MITCHELL, D. (2003): Dead labor and the political economy of landscape – California living, California dying. In: ANDERSON, K., DOMOSH, M., PILE, S., THRIFT, N. (eds.): *Handbook of cultural geography*. Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi, 233–248.
- N. N. (1953): Marx a földrajzról. *Földrajzi Közlemények*, 1–4., 15–19.
- PECK, J., THEODORE, N. (2007): Variegated capitalism. *Progress in Human Geography*, 6., 731–772.
- PICKLES, J., SMITH, A. (2007): Post-socialism and the politics of knowledge production. In: TICKELL, A., SHEPPARD, E., PECK, J., BARNES, T. J. (eds.): *Politics and practice in economic geography*. Sage, London, 151–162.
- PLEWE, E. (1960): Alfred Hettner. Seine Stellung und Bedeutung in der Geographie. In: *Alfred Hettner * 6.8.1859 Gedenkschrift zum 100. Geburtstag*. Keyserische Verlagsbuchhandlung, Heidelberg, München, 15–27. (Heidelberger Geographische Arbeiten; 6.)
- PRINZ GY., TELEKI, P. (1936): *Magyar földrajz. A magyar munka földrajza*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest (Magyar föld, magyar faj; 2.)
- PROBÁLD F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában (Háttérvázlat). In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok)*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 35–62. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 2.)
- SADLER, D. (2000): Concepts of class in contemporary economic geography. In: SHEPPARD, E., BARNES, T. J. (eds.): *A companion to economic geography*. Blackwell, Malden, Oxford, Carlton, 325–340.
- SMITH, N. (1990): *Uneven development. Nature, capital and the production of space*. 2nd ed. Blackwell, Oxford
- SWYNGEDOUW, E. (2000): The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. In: SHEPPARD, E., BARNES, T. J. (eds.): *A companion to economic geography*. Blackwell, Malden, Oxford, Carlton, 41–59.
- TELEKI P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest

- TICKELL, A. (2002): Geography of services: progress in the geography of services III – time to move on? *Progress in Human Geography*, 6. 791–801.
- TÓTH J. (szerk.) (2010a): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Akadémiai Kézikönyvek)
- TÓTH J. (2010b): Előszó. In: TÓTH J. (szerk.): *Világföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 29–31. (Akadémiai Kézikönyvek)
- TÓTH Z. (1987): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1., 62–86.
- WARDENGA, U. (2001): Theorie und Praxis der länderkundlichen Forschung und Darstellung in Deutschland. In: GRIMM, F-D., WARDENGA, U. (Hrsg.): *Zur Entwicklung des länderkundlichen Ansatzes*. Institut für Länderkunde, Leipzig, 9–35. (Beiträge zur Regionalen Geographie; 53.)
- ZOLTÁN Z. (1979a): A dinamikus gazdaságföldrajz alapp problémái. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 217–235.
- ZOLTÁN Z. (1979b): A dinamikus gazdaságföldrajz történelmi előzményei. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 1–22.

Czirfusz Márton, PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 1112 Budapest, Budaörsi út 45., czirfusz@rkk.hu

Területfejlesztés

Szemponatok a kelet-közép-európai területfejlesztés megújításához az uniós változások tükrében

Horváth Gyula

Bevezetés

A tanulmányban három tartalmi kérdéssel foglalkozom, amelyeket a napvilágot látott európai uniós regionális politikai dokumentumtervezetek ismeretében a magyar és kelet-közép-európai területpolitika versenyképessége romlásának előidézésében szimptomatikusnak tekintek, s az új programozási időszakra való felkészülés kulcselemei közé sorolok. Ezek: a területfejlesztés intézményi súlypontja, a tudásalapú fejlődés elengedhetetlen komponense, valamint a K+F és a határ menti térségi együttműködés. E tartalmi tényezők vizsgálata előtt kifejtem véleményemet az európai összevetésben gyenge versenyképességi szintre csúszott területpolitikáról. Megállapításaim jelentős részét a kelet-közép-európai országok – különösképpen pedig Magyarország – területpolitikájának tapasztalataira tekintettel fogalmaztam meg.

Új elemek az európai fejlődési paradigmában

Az Európai Unió 2007–2013 közötti programozási időszakának végéhez közeledünk. A lezárult négy teljes év, illetve a 2004–2006 közötti két és fél év tapasztalatai alapján már véleményyt nyilváníthatunk a strukturális és kohéziós

---

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola Budapest, 85–100. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

politika számos kérdéséről. A következtetések összegzése az új programozási időszakra való felkészülés miatt fontos. Az uniós fejlesztéspolitikai követelmények és ajánlások alkalmazásának áttekintéséből levont tennivalók legalább olyan fontosak, mint az új közösségi struktúrapolitikai elképzelések ismerete, a jövőbeli kohéziós politika befolyásolása, a támogatási célok optimalizálása (European Commission 2010a, 2010b, 2011).

Az unió gazdaságában zajló kedvezőtlen változások egyik előre látható következménye az lesz, hogy az eddig alkalmazott struktúrapolitikai alapcélok közösségi finanszírozása nem bővül. A fejlesztési alapfilozófia hatását a nemzeti politikák és a fejlesztési szereplők addicionális forrásaival lehet majd fokozni. A válságból való kilábalás időszakában – az új európai területi fejlődés érdekében – értelemszerűen meg kell erősödnie az Európai Unió fejlesztési integrációt ösztönző politikájának. A strukturális támogatások felhasználásában a helyi-regionális közösségek és nemzeti költségvetések hozzájárulásának, illetve a különböző szintű stratégiai döntéseknek lényegesen nagyobb szerepe lesz (SINGHAL 2008; SERVILLO 2010; BARCA, McCANN 2011).

A strukturális politika megvalósítását szolgáló, valamennyi tagországra érvényes alapelvek sikeres alkalmazása a nemzeti regionális politikai szervezetrendszer korszerűsítését is megköveteli. Számos állam – pl. Görögország és a kelet-európai új tagországok többsége – azonban erre a szempontra nem figyelt. Az unió tagállamainak egy részében az alapelvek következetes alkalmazása növelte a regionális fejlesztések hatékonyságát, erősítette a kohéziót. Az utóbbi időben egyre határozottabban megfogalmazódó új támogatáspolitikai célkitűzés, a versenyképesség növelése a régiók fenntartható fejlődését kívánja szolgálni. S ami talán a legfontosabb, az uniós tagság nem szűkíthető le a strukturális támogatások megszerzésére, hanem a közel 500 millió fős piac kiaknázása lehet a fejlesztési integrációból fakadó legfontosabb előny.

Ebből következik, hogy a regionális politika továbbfejlesztésének módja egy országban sem kizárólag az újraelosztás mértékében, a támogatások megszerzésében és allokálásában, hanem a belső és a külső erőforrások együttes mobilizálásának lehetőségeiben keresendő.

Az elmaradottság mérséklése, a régiók fejlesztése az Európai Unió egyik fontos stratégiai célja, költségvetésének egyharmadát erre fordítja. A területi különbségek mérséklésére a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói – fejlettségük színvonalától függően – jelentős támogatásokat kapnak. Ezek ellenére az egyes tagállamokban a régiók rangsorában csak akkor következtek be előnyös változások, ha az uniós támogatások felhasználása hosszú ideig *következetes strukturális politikán* nyugodott. Ha a régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési

megoldások, K+F, humánerőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a *hatalommegosztás és a többszintű kormányzás intézményei* fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számtalan nyugat-európai régió sikeres fejlődése mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megteremtésében is.

Kedvezőtlen jelenségnek kell tekintenünk azt, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozás folyamata központosító hatású volt valamennyi új tagországban. A nemzeti fejlesztési tervek felülről lefelé építkeztek, a programok kidolgozásában a központi kormánynak szinte kizárólagos szerepe volt, a fejlesztési régiók – lévén nem közigazgatási egységek – érdekeiket, fejlesztési elgondolásaikat csak részben érvényesíthették, jobbra csak a projektek gyűjtésében jutottak szerephez. A nemzeti fejlesztési tervek döntően ágazati fejlesztési feladatokat jelöltek meg. A regionális operatív programokat sem a régiók fejlesztési elképzelései alapján alakították ki, hanem az ágazati operatív programokból kimaradt feladatokat tekintették regionális jelentőségűeknek. A régiók alulértékelését jól mutatja, hogy a regionális operatív programokra jutó pénzügyi források aránya egyik országban sem éri el a fejlesztési kiadások 25%-át. A központi függés értelemszerűen a helyi-regionális szinergiák elhanyagolását eredményezi. A már lezárult és a folyamatban lévő nemzeti fejlesztési tervek tapasztalatai azt mutatják, hogy a centralizált döntési mechanizmus nem segíti elő a területi különbségek mérséklését, sőt azok növekedését idézi elő.

Ma Magyarországon még a hagyományos európai fejlesztéspolitikai elvek is nehezen vernek gyökeret a döntések kialakításában. A térszerkezetben tervezett átalakításokat, a többközpontú fejlesztési filozófiát nagyon sokan az európai uniós strukturális támogatásokhoz való hozzáférés (a pénzszerzés) miatt, s nem pedig a tényleges decentralizáció érdekében tartják papírra vetendő, ám később figyelmen kívül hagyandó követelménynek. Nem kevesebb gondot jelent, hogy az uniós támogatáspolitikai gyakorlatban jelentőségüknél sokkal nagyobb súlyt képviselnek a technikai és adminisztrációs kérdések. Miközben a formai követelmények teljesítésére új iparág fejlődött ki Magyarországon is, tartalmi szempontokra, a nemzeti sajátosságok érvényesítésére, a térbeli törvényszerűségek alkalmazására csekély figyelem hárul. A két komponens közötti jelentős aránymódosulást tartom a felkészülés egyik meghatározó kérdésének.

A területpolitika hiányosságai

Az újonnan csatlakozott tagországokban a területi gazdasági, társadalmi és infrastrukturális *egyenlőtlenségek folyamatosan erősödnek*. A területi különbségek mértékének alakulása azonban országonként eltérő. A megtermelt GDP egy főre jutó értéke Magyarország régiói között jelentős és folyamatosan növekvő eltéréseket mutat (1. ábra). Budapest mutatója nemcsak több mint háromszorosát teszi ki az ország legelmaradottabb megyéinek – ami az elmúlt évszázad húszas-negyvenes éveinek sajátossága volt, e rés az ötvenes-hetvenes években viszont csökkent –, hanem a különbség folyamatosan növekszik. Ilyen eltérések Európa nyugati felén két-három évtizeddel ezelőtt voltak jellemzőek.

A kelet-közép-európai és a nyugat-európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosaink és a nyugat-európai regionális központok között. Régióközpontjainkban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőterek, konferencia- és vásárközpontok, tudományostechnológiai parkok, valamint országos, határokon átnyúló vagy nemzetközi funkciókat is csak elvétve találhatunk.

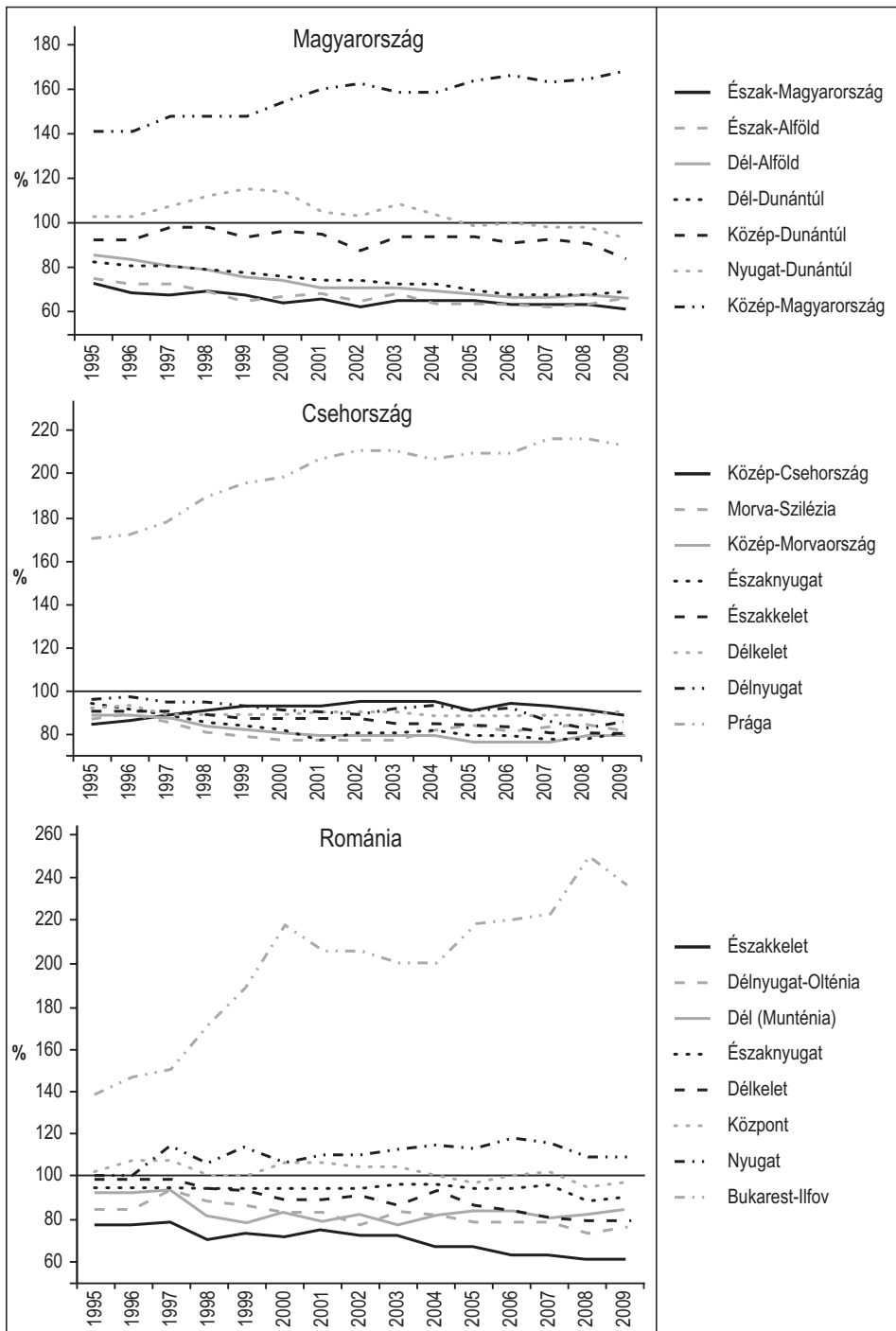
A regionális differenciálódás megmutatkozik a kelet-közép-európai fejlettségi régiórangsorban bekövetkezett változásban is. A gazdasági szerkezet minőségének tulajdonítható az, hogy a tíz legfejlettebb régió között az 1990-es évtized közepén még három, 2008-ban csak egy magyar régió található. A legfejletlenebb régiók is változtatták pozícióikat (2. ábra).

A magyar szakpolitika a regionális tudomány közreműködésével – elsőként Kelet-Közép-Európában – az 1990-es évek derekán átfogó területpolitikai szabályozást dolgozott ki. A *területfejlesztési törvény* és az *országos területfejlesztési koncepcióról* szóló országgyűlési határozat azonban – a társadalomirányítás egyéb szféráiban elmaradt reformok miatt – önmagában képtelen volt a szükséges irányváltásra.

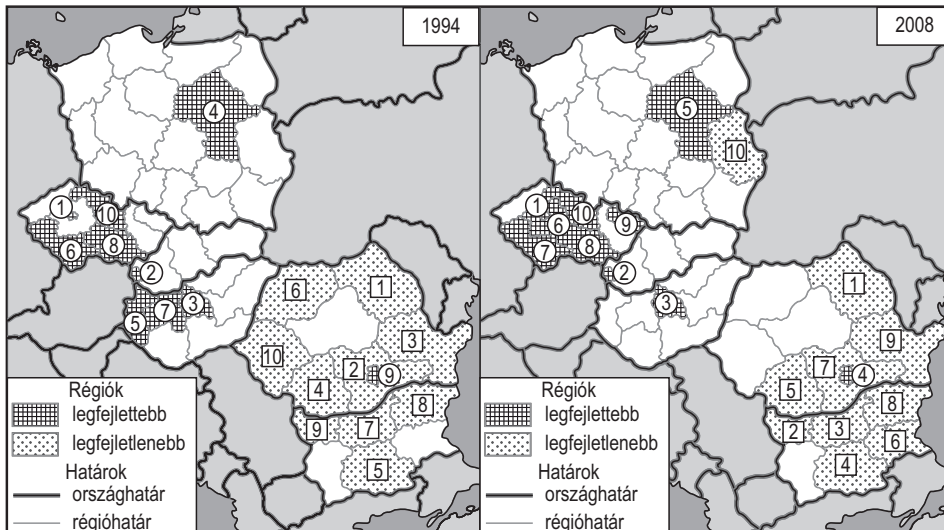
A területfejlesztés körüli bizonytalanság egyik jele, hogy a rendszerváltozás óta e feladatok megoldására *nem sikerült stabil államigazgatási kereteket* kialakítani. A rendszerváltozás óta Magyarországon már a tizedik központi államigazgatási szerv kapta feladatul ezt a tevékenységet. E sorok írásakor megjelent hírek újabb intézmény szervezésének előkészületeiről szólnak. A központi szint ciklusonkénti átszervezése bizalmatlanságot szül, gyengíti a magyar területpolitika európai presztízsét. Pedig a területfejlesztés olyan komplex feladat, amelynek megoldása tárcákon átívelő szabályozási és szervezési tennivalókat jelent, illetve stabil

1. ábra: Az egy főre jutó regionális GDP alakulása néhány országban (1994–2009, országos átlag=100) (következő oldal)

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése.

2. ábra: A legfejlettebb és legfejletlenebb tíz régió területi elhelyezkedése (1994–2008)

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése.

intézményrendszert igényel. A központi irányításról alkotott kép másik eleme elvi kérdésnek tekinthető. Ez a szempont az eddig érvényes struktúrák kialakításában nem figyelhető meg. Erős régiók gyengébb központi kormányzati pozíciókat, gyenge régiók erőteljes központi irányítási centrumot igényelnek. Ma Magyarországon egyik modell sem érvényesül. Bulgáriában, Lengyelországban, Szlovákiában és Csehországban több mint egy évtizede ugyanaz a minisztérium látja el a központi területfejlesztés irányítási feladatait.

A magyar területpolitika ahelyett, hogy fokozatosan európaizálódott volna, sokkal inkább a *provincializmus béklyójába került*. Ez az állapot reménytelenné teszi az ország térszerkezetének modernizációját, akadályozza a magyar gazdaság teljesítőképességének növelését. Az erőforrások szétforgácsolódnak, a régiók, a megyék stratégiáját és programjait senki nem tekinti mértékadónak (SOMLYÓDYNÉ 2007; PÁLNÉ 2008). A területfejlesztési forrásokon kistérségi érdekcsoportok marakodnak, alkalmi szövetségek, alkuk és egzisztenciális motívumok nyomán fejlesztési források kerülnek szétszórva a megyék különböző pontjaira. Nincs nyoma annak, hogy területfejlesztési támogatások a gazdaságban új folyamatokat indítottak volna el. A nyugat-európai típusú regionális fejlesztési politika fokozatos térnyerése helyett a hagyományos provincializmus továbbélését figyelhetjük meg még az újonnan létrejött, EU-konformnak tartott regionális fejlesztési szervezetekben is.

Szubszidiaritás és decentralizáció – az intézményi kapacitás követelménye

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására (HORVÁTH 2010; COLOMBO 2012). Sikereket egyértelműen azok az országok értek el, amelyek az államműködés szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették és komplexitásában alkalmazták. Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendezéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal, és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell. Magyarország akkor lehet sikeres, ha ezekre a követelményekre tekintettel lesz, és gyökeresen átalakítja intézményrendszerét.

Régiók akkor lesznek egy országban, ha – mint sok nyugat-európai ország példája is mutatja – *a gazdaság szereplői kezdeményezik és kikényszerítik ezt*. Az ipar- és kereskedelmi kamarák, illetve a vállalkozói szövetségek aktivitására van szükség. Döntési reakciójuk sebessége egyébként a gazdaság ütőképességének a mércéje is egyben. A régiók intézményesítésének újabb nyitánya tőlük függ.

A területi fejlődést befolyásoló tényezők változása a regionális politika *cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását* követeli meg Európa-szerte. Az európai térfeljődés hosszú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem – többek között – a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezetek korszerűsítését eredményezi. A decentralizált berendezkedésű országokban a tudásintenzív gazdaság térbeli terjedése gyorsabb, mint a központosított államokban.

A *többpólusú regionális fejlődés* igénye a transzformációs országok hatalmi berendezkedését is átalakítja. A hatalmi berendezkedés szubnacionális szintje, a régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Az innovatív fejlődés színtereivé a régiók válnak, az innovációkat kibocsátó alapintézmények regionális beágyazottsága erős lesz. Decentralizáció nélkül a lisszaboni kritériumok nem teljesíthetőek Európa unitárius berendezkedésű államaiban, így Magyarországon sem.

Nagy figyelem kíséri Magyarországon a Vajdaság és a Székelyföld autonómia-törekvéseit. Joggal szeretnénk, hogy a regionális identitás ezekben a térségekben erősödjön, az itt élők – nemcsak magyarok – maguk dönthessenek sorsuk alakulásáról. Nem kétséges, hogy például a Vajdaság új statútumtörvénye – minden jogos bíráló ellenére – ma Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a modern regionalizmus eszmeiségét szinte egyedüli módon testesíti meg. Ebben a régióban működik csak regionális alapokon nyugvó törvényhozás, itt vannak jól kidolgozott szervezeti rendszerben tevékenykedő államigazgatási szervek. Miről folyt a vita a Vajdaságban és a szerb parlamentben? Arról, hogy mi legyen az a másfélszáz jogosítvány, amelyet a belgrádi politikai elitnek át kell adnia a vajdasági döntéshozóknak. A vajdasági kutatási-fejlesztési titkárság (tartományi minisztérium) például ma olyan fejlesztési stratégiával rendelkezik, amelyről a magyar régióknak elképzeléseik sincsenek. A kedvező tapasztalat említése persze csupán elvi és formai jelentőségű, hiszen a funkciókhoz erőforrások nem társulnak, a fiskális regionalizmus ismérvei nincsenek jelen a szerb kormány Vajdaság-politikájában. Magyarországon azonban ma még olyan regionális intézmény sincs, amely képes lenne a különböző távú elképzelések megfogalmazására, az érdekek artikulálására és egyeztetésére.

Jogos-e a határon túli magyar közösségek fejlődési szabadságának garanciáit számon kérni kormányaikon? Természetesen igen, hiszen az önazonosság nyilvánítása és fejlesztése egyetemes emberi jog. Ugyanakkor számtalanszor szembetalálkozik kutató, politikus és még az átlagember is azzal a kérdéssel, hogy Magyarország milyen példát mutat szomszédainak a területi önállóság, a fejlesztési autonómia intézményesítésében.

Valószínű, hogy e hiányosságoknak a gyökereit egyrészt a magyar politikai gondolkodás centralizációs hagyományaiban, másrészt a provinciális felfogásmódban kell keresni. E két nézetrendszer egymással párhuzamosan haladt, és nemritkán erősítette is egymást Magyarországon.

Az új tagállamoknak bizonyítaniuk kell azt, hogy a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót erősítő felhasználására. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el ugyanis az új európai kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Ha a beérkező és remélhetőleg optimális mennyiségű uniós forrást a jelenlegi – ágazati dominanciájú – szerkezetben használják fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem képzelhető el. Függetlenül a remélhetőleg erősödő gazdasági teljesítményektől, az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozott mértékűek lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet az EU-konform megoldás Kelet-Közép-Európa számára. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt másfél évtizedben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő évtizedben a régiók saját politikájának ga-

ranciáit kell törvényi szabályozással megteremteni és a működés finanszírozását megoldani.

Kutatás és fejlesztés a régiókban – fontos tematikus célkitűzés

Európa csökkenő világgazdasági befolyásának egyik oka a kutatási kapacitások és a humán erőforrások fejlettségének szemmel látható elmaradása a versenytárs Amerikai Egyesült Államok mutatóitól. E hiányosságok felszámolásának programját fogalmazta meg az Európai Unió lisszaboni stratégiája.

Európa jövőbeli fejlődésének egyik kulcsa, hogy a növekedési tényezők hogyan helyezkednek el a kontinens különböző régióiban (ENYEDI 2010). A kontinens versenyképességben megmutatkozó lemaradásának egyik összetevője a K+F nagymértékű területi differenciáltsága. Ma Európa versenyképességét általában is kedvezőtlenül befolyásolja a gyenge térségi kohézió, a modern térformáló erők túlzott térbeli koncentrációja. A magas hozzáadott értéket előállító tevékenységek Európában a London–Párizs–Milánó–Berlin–Amszterdam-ötszög területére összpontosulnak. Az innovatív iparágak területi elhelyezkedése még a legfejlettebb uniós tagországokban sem egyenletes, a nemzeti centrumtérsegek súlya meghatározó mind a K+F-kapacitásokban, mind pedig a csúcstechnológiai ágazatokban és a fejlett szolgáltatásokban. A kelet-közép-európai országokban sem különb a helyzet, sőt a rendszerváltozást követően a koncentráció mértéke erőteljesebb lett (HORVÁTH 2009).

A túlzott szellemi polarizáció hátráltatja a területi kohézió erősödését, a gazdasági elmaradottság mérséklését szolgáló gazdaságfejlesztési stratégiákban a K+F dekoncentrációjának jelentős szerepet kell kapnia. A nemzeti fejlesztési tervek operatív programjai ma még nem erre mutatnak. A lisszaboni kritériumok között a kutatás-fejlesztés erősítése jelentős hangsúlyt kapott. Ugyanakkor kevés szó esik arról, hogy a szellemi potenciál, a K+F-kapacitások és a tudásintenzív ágazatok regionális megoszlása egyenetlen, az európai régiók nagy részében az innovatív fejlődés feltételei ma még nincsenek jelen. A tudomány és a fejlesztés erőteljesen differenciált térbeli elrendeződése a tervezett lisszaboni mutatók teljesítésében megmutatkozó kudarc egyik oka.

A kutatási szervezetek ágazati átalakulását egyetlen kelet-európai országban sem kísérte a regionális szerkezet kedvező változása. A kutatóhelyek területi szerkezetére jellemző, korábbi erőteljes fővárosi koncentráció fennmaradt. Az 1990-es évtizedben sok országban a K+F területi szerkezetében változások játszódtak le. A centrumtérsegek súlya több országban mérséklődött. A decentralizáció jelentős eredményei a hatalmi berendezkedésükben nem centralizált (regionalizált és föderalizált) országokban figyelhetők meg. Ausztriában

Bécs súlya 15 százalékponttal, Spanyolországban Madrid pozíciója 12 százalékponttal mérséklődött, az unitárius berendezkedésű Magyarországon és Görögországban a csökkenés mértéke csekély vagy be sem következett, az utóbbi országban az Attikai régió növelte részesedését az ország kutatási-fejlesztési ráfordításában.

A kelet-európai országokban a kutatás és a tudomány fellegvái a fővárosok és régióik. A fővárosi régió súlya Bulgáriában a legmagasabb, az ország kutatási potenciáljának négyötöd része Szófiában és régiójában összpontosul. A magyar kutatási ráfordítások kétharmada a Közép-magyarországi régióra jut. Csehország, Lengyelország és Szlovákia kutatási kapacitásai némileg kedvezőbb területi képet mutatnak, ezekben az országokban a fővárosi régiók súlya nem éri el az 50%-ot.

A kelet-közép-európai centrumtérsegek fontosabb K+F-mutatói nem érik el az európai uniós átlagokat. A hat ország 49 NUTS 2-es régiójából mindössze két cseh régióban haladja meg a K+F GDP-aránya az Európai Unió átlagát, nyolc régióban 1–1,9% között van, 39 régióban viszont nem éri el az 1%-ot, ezek közül 20 régió mutatója 0,3% alatt van.

Hasonló képet kapunk, ha a K+F egyes ágazatainak regionális megoszlását vizsgáljuk. A *vállalati finanszírozású* kutatás-fejlesztés mutatja a legerősebb területi koncentrációt az országok többségében. Ha külföldi vegyesvállalat kutatási-fejlesztési egységet telepített Kelet-Európába, akkor annak szinte kizárólagos célpontja főváros lett.

A K+F-intézmények területi szerkezetének konzerválódásában a tudományos és felsőoktatási irányítás fővároscentrikus értékrendszerén kívül a gazdaságfejlesztés hagyományos felfogásának érvényesülése is szerepet játszott. A magyar regionális tudomány már az 1980-as évtizedben felhívta a figyelmet a felsőoktatás, az alap- és alkalmazott *kutatás és a gazdaság aszimmetrikus elhelyezkedéséből* adódó növekedési problémákra. A gazdaság modernizálásának már akkor is akadálya volt, hogy a vidéki K+F-centrumok az ország kevésbé fejlett régióiban helyezkedtek el, miközben az iparosodott térségekben (Észak-Dunántúlon, Észak-Magyarországon) gyenge kutatási kapacitások épültek ki. Ez az ellentmondás a piacgazdaság elmúlt évtizedében sem mérséklődött. A változatlan részaránytalanság nyomán alakulhatott ki az a jelenség – amire Európa-szerte nincsen példa –, hogy a második legnagyobb nemzeti kutatási centrum – Debrecen – az ország legelmaradottabb térségében található. Az európai fejlődési trenddel ellentétes helyzet a különböző gazdasági szférák merev elkülönülésének, társadalomirányítási hiányosságoknak és fejlesztéspolitikai hibáknak a következménye.

Nem találunk Magyarországon olyan államigazgatási szervet, amely tisztában lenne az egyes régiók kutatási adottságainak a helyzetével, a fejlesztések

lehetséges irányairól nem is beszélve. A regionális innovációs ügynökségek formálisan bizonyos minimális uniós követelményeket ugyan teljesítenek, ám átfogó K+F-stratégia kidolgozására és menedzselésére teljesen alkalmatlanok. Kétséges tehát, hogy milyen módon kíván az ország a lisszaboni követelményeknek eleget tenni. Hosszan lehetne sorolni azoknak a kérdéseknek a sorát, amelyekre mihamarabb választ kellene adnunk, de nem tudjuk, hogy mely intézménytől várjuk a megoldást.

Határ menti együttműködés, nemzetpolitikai szempontok

A Kárpát-medencét alkotó természeti régiók, gazdasági terek és közigazgatási egységek fejlődésében az 1990-es évtizedben lezajlott politikai változások és gazdasági átrendeződések ellentmondásos folyamatokat váltottak ki. A gazdaság átrendeződésére kedvező hatást gyakorló tényezők sorában fontos szerepet kell tulajdonítanunk az európai integrációs kapcsolatoknak azokban az országokban, amelyek a közelmúltban az Európai Unió tagjai lettek. A csatlakozás alapkövetelményévé vált, hogy az új tagállamoknak hatékony területfejlesztési politika alkalmazására kell felkészülniük, gazdaságpolitikájukban a területi különbségek mérséklését szolgáló célokat és eszközöket kell alkalmazniuk, új intézményeket kell alapítaniuk, illetve meg kell teremteniük a regionális kohézió határokon átnyúló fejlesztésének lehetőségeit (BARANYI 2007). A fejlődés területi terjedésében a nemzetiségi tényezők korlátozott szerepet játszanak. Az állami támogatáspolitikai segítségével természetesen hatást lehet gyakorolni az egyes térségek fejlődésére, amelynek lehet pozitív és korlátozó tartalma is. Nyugat-Európa számos országában alkalmaztak kedvezményeket nemzetiségek lakta, gyengén fejlett térségek gazdasági felzárkóztatására, juttattak pótlólagos forrásokat a kultúra és az oktatás támogatására.

Ezzel szemben Kelet-Európában a nemzetiségi térségek elhanyagolásának lehattunk tanúi hosszú időn keresztül, s még ma sem mentes a gazdaság- és területfejlesztési politika a negatív diszkrimináció jelenségeitől. Le kell szögeznünk, hogy a modern regionális fejlesztéspolitika – beleértve az Európai Unió strukturális és kohéziós politikáját – a gazdasági előnyök térben folytonos terjedésére helyezi a hangsúlyt. Ez pedig azt jelenti, hogy a gazdasági növekedés kedvező hatásait a térségben élő valamennyi nemzetiségnek azonos módon kell éreznie (HORVÁTH, LELKES 2010).

A következő uniós programozási periódusra való felkészítés során a magyar fejlesztéspolitikában sokkal markánsabb álláspontokat kell megfogalmazni a Kárpát-medencei gazdasági tér kohéziójának erősítését szolgáló intézkedések körét és tartalmát illetően, s ennek meg kell mutatkoznia a magyar támoga-

táspolitikai különböző formáiban is. Ennek az új filozófiának az alkalmazása sokkal összetettebb feladatot jelent, kevésbé látványos, de hatékonyabb megoldásokat kínál.

A határon túli ügyek szervezett intézésének a célja a nemzeti azonosságtudat folyamatos fenntartása és fejlesztése lehet. A gazdasági kapcsolatok fejlesztését sokkal finomabb módszerekkel, a partnerség intézményének számtalan formális és informális módszere felhasználásával kell szervezni. A magyar gazdaság tőkeexpansziójának a jövőben erősödnie kell, a tőkeexport lehetséges színtereiként a határon túli magyar lakosságú térségek is szóba jöhetnek. A gazdasági racionalitás azonban azt diktálja, hogy a magyar tőke befogadására e térségeknek is fel kell készülniük. Mint ahogy a magyar gazdaságpolitikának is számolnia kell azzal, hogy a tőkeexport támogatáspolitikájában külön szabályozást igényelnek a határon túli magyar lakosságú területekre történő befektetések. Ez esetben ugyanis sokkal több mérlegelésre érdemes szempontot kell figyelembe venni a racionális gazdasági döntések kialakításában.

A magyar kormányzatok támogatáspolitikája csak lassú és kevésbé átütő korrekciókra képes. A fejlesztési koncepciók sem építették be saját logikai rendszerükbe a határokon átívelő, több régiót felölelő együttműködések potenciális hatásait. A határon túli magyar területek gazdasági és kulturális fejlődését segítő tevékenységek nem alkotnak egységes rendszert, nem a területi munkamegosztás szempontjait veszik figyelembe, hanem a magyar gazdaság fejlesztésétől független, szigetszerű kezdeményezéseknek tűnnek. Szervesen egymáshoz kapcsolódó elemek hiányában a következmények esetlegesek, a beavatkozások hatékonysága alacsony szintű, szinergikus hatások nem alakulnak ki, a fenntartható fejlődés esélyei kedvezőtlenek. Példaként a magyar nyelvű felsőoktatás-kutatás és a magyarok lakta térségek gazdaságfejlesztési kezdeményezései közötti összhang hiányát említhetjük.

A Kárpát-medencei területi kooperáció mellett – a modern kori európai történelemben már többé-kevésbé sikereket eredményezett integrációs tapasztalatokon kívül – az alábbi érvek szólnak:

- E közel 25 millió fős térség kohéziós problémái (nehézkes megközelíthetőség, korszerűsítésre váró gazdasági szerkezet, fővárosközpontú modernizációs térségek) sok hasonlóságot mutatnak, a modern európai fejlesztési irányok meghatározását, a programok megvalósításának finanszírozását a közös célok elősegíthetik.
- A Kárpát-medence környezetének egységes védelme, a közös árvízvédelmi programok hatékonysága fokozható.
- Az új területfejlesztési hajtóerők (magas szintű üzleti szolgáltatások, kutatás-fejlesztés) méretgazdaságossági követelményei jobban teljesíthetők, a gazdaság versenyképességi elemei előnyösebben fejleszthetők.

- A térség regionális centrumainak (nagy- és középvárosainak) hálózatos együttműködése hozzájárulhat a policentrikus fejlődés európai uniós célkitűzésének megvalósításához, a többközpontú regionális fejlődés stratégiai igényének érvényesítéséhez.
- A határ menti együttműködésekben új célok fogalmazhatók meg, a szomszédos területek kooperációjában erősödhet a lokális munkaerő-piacok és szolgáltatási hálózatok optimális hasznosításának követelménye.
- A térség – Európában egyedüli etnikai összetétele következtében – a demokratikus hatalomgyakorlás, a regionális autonómiák új típusú működésének kísérleti terepe lehet. A transznacionális makrorégió intézménye hozzájárulhat decentralizált és regionalizált államberendezkedésre való áttérés nemzeti akadályainak leküzdéséhez.

A jelenlegi gyakorlattól eltérően különös figyelemmel kell lenni a határhoz közeli nagyvárosok (Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Békéscsaba, Pécs, Győr, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Újvidék, Szabadka, Eszék) együttműködésének fejlesztésére. E térség egyik gyenge pontja az *üzleti szolgáltatások* alacsony teljesítőképessége, ám ezek fejlesztése a tudásalapú gazdaság kibontakozásának előfeltételeként kizárólag nagyvárosi terekben képzelhető el. A munkaerő-piacok közötti együttműködés erősségét a múltban is meghatározta és napjainkban is jelentősen befolyásolja a rendelkezésre álló információk mennyisége és minősége.

A határ menti nagyvárosok fontos nemzeti tudásközpontok vagy azokká fejleszthetők. A környező öt országban gondot jelent azonban, hogy a kutatási potenciál nem éri el az európai tudáspiacon versenyképes szervezetek méreteit. A közös tudásközpontok kialakítása a természettudományi és műszaki kutatások ipari kapcsolatainak erősítését, a termékfejlesztést, a tudásigényes kis- és közepes méretű vállalkozások elterjedését, a térségek exportpotenciáljának erősítését szolgálhatja. Konceptiót érdemes kidolgozni technológiai centrumok kialakítására. A fejlesztési stratégia alapelveinek kell tekinteni a néhány, nemzetközileg piacképes termék és szolgáltatás kutatására-fejlesztésére való szakosodást.

Hasonló együttműködés kínálkozik a határ közelében működő vagy tervezett *regionális repülőterek* fejlesztésében. E térségek megközelíthetőségének javításában a légi közlekedésnek nagy jelentősége van. Ma több romániai nagyváros működtet harmadik kategóriás regionális repülőteret, Magyarországon Debrecen repülőtere alkalmas arra, hogy magasabb kategóriájú repülőtérré váljon. Ehhez azonban vonzáskörzetének a közel egymillió lakosságú romániai bihari és szatmári térségekre is ki kellene terjednie. Temesvár nemzetközi repülőterének piaci körzete felöllelhetné a délkelet-magyarországi megyéket is, Kassáé pedig az észak-magyarországi régió keleti térségeit. Pécs és Eszék repülőterei között hatékony munkamegosztás kialakítására van szükség.

Összefoglalás

Az új strukturális politikára való felkészülés során a támogatási célokon, forrásokon és a strukturális eszközök mechanizmusain kívül a területi fejlődés új hajtóerőinek felhasználására is tekintettel kell lenni. Az első kérdéskör a nemzeti érdekek uniós képviselésével hozható összefüggésbe, az utóbbi feladat a nemzeti szakpolitikák és intézményi struktúrák témaköréhez kapcsolódik. A területi fejlődést alakító tényezők változása a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását követeli meg. Ez ugyancsak a nemzeti érdekek érvényesítését jelenti.

Az európai térfejlődés hosszú távú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is.

Az újonnan csatlakozott országok területi szerkezetében bekövetkezett változások sok hasonlósága ellenére a regionális fejlődés kérdéseire adott válaszok különbözőségei és a fejlesztések eredményeinek sokszínűsége azt bizonyítja, hogy a „kelet-európai blokk” legalább annyira heterogén, mint az Európai Unió. Ezzel a ténnyel az uniós strukturális politikai reformoknak is számolniuk kell. Mint

1. táblázat: A paradigmaváltás néhány iránya

Megnevezés	Jelenlegi felfogás	Új területpolitikai felfogás
A területfejlesztés tárgya	A hátrányok mérséklése	A gazdasági teljesítőképeség növelése
A decentralizáció megítélése	A regionális operatív programok kielégítik a decentralizáció követelményét	A regionális operatív programok részesedjenek a strukturális kiadások legalább feléből
A koordináció színtere	Központi ágazatközi	Horizontális regionális
A területi közigazgatás fejlesztésének célja	Az államigazgatás hatékonyságának fokozása	A gazdasági és szociális jólét térbeli kereteinek kialakítása

Forrás: a szerző szerkesztése.

ahogy szintén fokozott figyelmet kell fordítani a régiók fejlesztéspolitikájának stratégiai elemeire.

A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika lehet a válságból való kilábalás egyik módja Európában. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára van szükség. Az elmúlt másfél évtizedben minden intézkedés az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta. A következő évtizedben az állami funkciók gyökeres megújítása mellett a régiók saját politikájának garanciáit kell törvényi szabályozással megteremteni és a működés finanszírozását megoldani (1. táblázat).

Irodalomjegyzék

- BARANYI B. (2007): *A határmentiség dimenziói*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- BARCA, F., MCCANN, P. (2011): *Outcome indicators and targets: towards a new system of monitoring and evaluation in EU cohesion policy*. European Commission, DG Regio, Brussels
- COLOMBO, A. (ed.) (2012): *Subsidiarity governance. Theoretical and empirical models*. Palgrave Macmillan, New York
- ENYEDI GY. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., 398–405.
- European Commission (2010a): *Lisbon Strategy evaluation document. Commission staff working document*. Brussels, 2.2.2010. SEC(2010) 114 final.
- European Commission (2010b): *Communication from the Commission. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020 final.
- European Commission (2011): *Progress report on the Europe 2020 strategy to the communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of Regions*. Brussels, 23.11.2011. COM(2011) 815 final.
- HORVÁTH GY., LELKES G. (2010): Területi kohézió a Kárpát-medencében: trendek és teendők. In: BITSKEY B. (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest, 233–262.
- HORVÁTH GY. (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. *Magyar Tudomány*, 12., 1499–1512.
- HORVÁTH GY. (2010): Szubszidiaritás és területfejlesztés. In: HAJDÚ Z. (szerk.): *Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 87–100.

-
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2008): *Helyi kormányzás Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- SERVILLO, L. (2010): Territorial cohesion discourses: hegemonic strategic concepts in European spatial planning. *Planning Theory and Practice*, 3., 397–416.
- SINGHAL, M. (2008): Special interest groups and the allocation of public funds. *Journal of Public Economics*, 2., 548–564.
- SOMLYÓDYNÉ PFEIL E. (2007): Mozaikok a regionális identitás értelmezéséhez. *Tér és Társadalom*, 4., 57–71.

Horváth Gyula, DSc, egyetemi tanár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 7621 Pécs, Papnövelde u. 22., horvath@rkk.hu

Gazdaságalapú településfejlesztési stratégia és módszertana

Pászti-Tóth Erzsébet

Bevezetés

Az évek óta tapasztalható kedvezőtlen társadalmi-gazdasági folyamatok a településeket is egyre kilátástalanabb helyzetbe hozták. Az önkormányzatok és a társadalom tagjai saját szintjükön közvetlenül szembesülnek a nehézségekkel, többségük mégsem használja ki a rendelkezésére álló helyi lehetőségeket (MEZEI 2004).

A hanyatlás okairól sok – egymásnak is ellentmondó – elemzés készült (SIMAI 2007; KORTEN 2009). Számos tudományos munka és modern elméleti megközelítés mutat a fejlődést jelentő megoldás irányába (NOVÁKY ET AL. 2008), de újszerű módszerek alkalmazására, melyek a társadalmi-gazdasági erőforrások hazai érdekek szerinti integrálására irányulnának, még nem került sor (RECHNITZER 2007).

Noha általánosan alkalmazható recept nem ajánlható (LENGYEL 2003), a valós kérdés mégiscsak az, hogy a jelenlegi peremfeltételek mellett a településeknek milyen lehetőségeik vannak e hátrányos folyamatok megváltoztatására (NEMES NAGY 1998). Tanulmányom témájaként e kérdéskört választottam, amely voltaképpen egy alulról szerveződő gazdaságalapú településfejlesztési stratégia (GTS) és annak módszertana, amely segítséget kínál a települések számára – a gazdaságuk és versenyképességük növelését is magában foglaló – településfejlesztési feladataik önálló ellátásában.

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 101–117. ISBN 978-963-284-287-5 ISBN 978-963-284-288-2

Alapvetések

Alulról szerveződő stratégia elveire épülő gazdaságalapú településfejlesztési módszertan ismereteim szerint még nem készült. Az e célt szolgáló kutatásaim irányvonalát meghatározó szaktekintélyek tudományos megállapításai képezik, melyekre alapozva a bottom-up elmélete kibővíthető, s amire működőképes és újszerű struktúra épülhet. Az ide kívánczoló szakirodalomból itt csupán azt a néhány karakteresebb megállapítást idézem, amelyek – a gyakorlatból merített tapasztalatok mellett – jelentősebben orientáltak új és újszerű kutatási eredményeim alkalmazására.

Alapvető követelmény, hogy a GTS és módszertana megfeleljen azoknak az előre megfogalmazott elvárásoknak, amelyek az alkalmazhatóságot a legnagyobb mértékben lehetővé teszik. Példaként kiemelhető néhány fontosabb elvárás: Olyan eszköztár kialakítása szükséges, amely a jelenlegi és a jövőbeni társadalmi-gazdasági viszonyok között a települések méretétől függetlenül is alkalmazható (FARAGÓ 2005), illetve amely az együttműködésen alapuló településfejlesztés, gazdaságfejlesztés folyamata révén ösztönzi a helyi társadalom tagjait, hogy érdekeiknek megfelelően alkotóközösségekké szerveződjenek (BARTKE 2001). Segítse elő az érdemi, gyors és hatékony helyi beavatkozást a helyi versenyképesség és gazdaságfejlesztés kérdéseiben (ENYEDI 2003), ami egyben azt is feltételezi, hogy a döntések a településeken szülessenek, ahol így a szubszidiaritás elvei érvényesülnek. Legyen olyan részletes a kidolgozott módszertan, melynek segítségével a települések saját szellemi erőforrásaikra támaszkodva elvégezhetik a folyamatosan megújuló gazdaságalapú településfejlesztési feladataikat (KOROMPAI 1995), valamint az alulról szerveződő stratégia bázisán, a települési/területi érdekazonosságok feltárása révén segítse elő a terület-, vidék- és településfejlesztés integrációját, együttes hatékonyságát, szélesebb alapot nyújtva a regionális fejlesztéseknek (FARKAS 2005).

Az alulról szerveződő stratégia mellett szóló érvek

Számos tanulmány, értékelés és adatsor bizonyítja, hogy a kizárólag felülről irányított, top-down regionalizmus kudarcot vallott (PÁLNÉ KOVÁCS 2010). Az eddig alkalmazott gazdaságfejlesztési gyakorlat éppen azokat a szereplőket hagyta figyelmen kívül, akiktől a döntéshozók által alkotott jövőkép megvalósítását elvárják (önkormányzatok, helyi KKV-k, helyi társadalmi szereplők). Így a megfelelő motiváció hiányában a kitűzött célok elérése érdektelenné vált és a társadalmi-gazdasági szereplők alkotóereje kihasználatlan maradt. Az elmúlt húsz év tapasztalatai ellenére nehezen tudatosul, hogy a politika és a gazdaság fejlesztése más kvalitásokat és más ösztönzőket igényel. A társadalmi-gazdasági szereplők csak egy ideig, s korlátozott mértékig készíthetők arra, hogy érdekeik ellen

cselekedjenek. A kölcsönösen elfogadható perspektíva kialakítása érdekében az együttműködés kézenfekvő, csupán e sokszínű és sok érdeket érintő feladatnak a módszerét kell megtalálni (LENGYEL 2000). A módszer kereteit az alulról szerveződő – településekre épülő – regionális fejlesztéspolitika kínálja, ahol a stratégia egyik pillére a gazdaságalapú településfejlesztés.

„A felülről, kívülről vezérelt, elsősorban technokrata megfontolásokból, a forrásszerzés reményében indított top-down regionalizmus kimerítette tartalékait. A regionalizmus második, bottom-up szakaszába akkor tudunk átlépni, ha felismerjük a regionalizmus belső mozgatórugóit.” (PÁLNÉ KOVÁCS 2007, 1306.). Ez jelenti a stratégiaalkotás egyik kulcskérdését.

„A globális folyamatok egyértelműen meghatározzák a kevésbé fejlett országok gazdaságát, többek között az átmeneti országok (így Magyarország) térségeinek gazdasági szerkezetét, régióinak lehetőségeit is. (...) [M]anapság már szinte csak az alulról szerveződő regionális gazdaságfejlesztés működik hatékonyan” (LENGYEL 2010, 98.). E stratégia hazai alkalmazása azonban eddig csak a vidékfejlesztésben (LEADER) mutatkozik meg, ott sem átfogó módon. Ez a szabályozatlanságból, illetve a megfelelő módszer hiányából is fakadhat, emellett azonban még néhány fontos részlet és fogalom is pontosításra vár (CSATÁRI 2004).

A területi fejlesztési stratégiák elmélete többnyire a tág határok között értelmezhető régiók szintjére készült, de az „alulról” fogalom mint e stratégia kiindulási szintje tisztázatlan, emellett a területfejlesztési feladatok/témakörök más-más területet fednek le. Közelebb jutunk a megoldáshoz, ha abból az értelmezésből indulunk ki, hogy „a régiót nem létrehozni kell, hanem fel kell ismerni” (TÓTH 2003), továbbá azt is tekintetbe vesszük, hogy „A megismerés tárgya és módszere már nagyon különböző lehet. Leggyakrabban a természeti környezetre vagy a gazdasági egységek és a társadalmi szereplők kapcsolatrendszerének feltérképezésére irányul.” (FARAGÓ 2005, 189.). A települések mérete és hierarchiája alapján több szint is meghatározható ugyan, ám „a térszerkezet alapkategóriája a település” (TÓTH, PAP 2002, 295.).

Egy régió célszerűen azokból a településekből is összeállhat, amelyek szereplőinek – társadalmi-gazdasági-környezeti adottságaira építhető – érdekezonosságon alapuló, közösségi fejlesztési céljai hasonlóak, vagy azonosak. A célok megvalósításában érdekelt települések, s azok társadalmi és gazdasági szereplőinek többsége – érdekei révén – motivált a célok megvalósulásában, hiszen a jövedelmek, a foglalkoztatottság és az életminőség által közvetlenül érintettek.

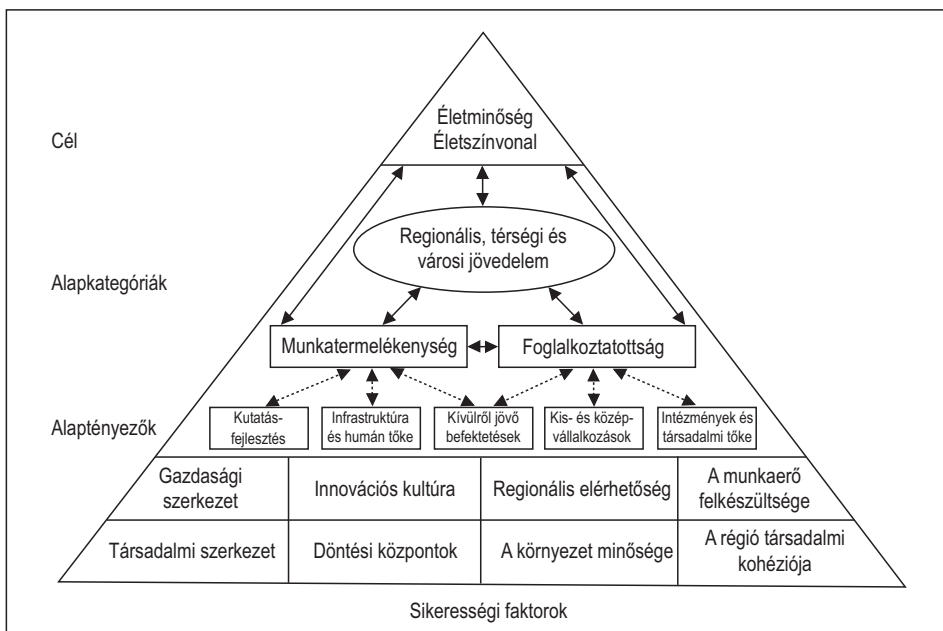
Erősödik a régió szerepe, ha a településekre, mint az alulról szerveződő stratégia természetes alapjára építkeznek, s egyben a települések terület-, gazdaság-, vidék- és településfejlesztés és a szubszidiaritás szerepe is helyére kerül. Ezen

összefüggések tisztázásához először a belső mozgatórugókat kell felismerni, értelmezni és alkalmazni. E sok összetevőt tartalmazó kérdéskört igyekszem leegyszerűsítve összefoglalni és a területi egységek versenyképességének piramismodellje (1. ábra) alapján bemutatni.

A területi versenyképesség célja a foglalkoztatottság, a jövedelmek, az életszínvonal és az életminőség növelése, ahol az egyén az eredmény létrehozója, kedvezményezettje és indikátora is egyben. Ily módon az egyének többségének jelentős érdeke fűződik olyan stratégia létrehozásához, amelynek célja az általa érintett település/terület versenyképességének növelése. Mivel egyénenként nem készülhet fejlesztési stratégia, az egyén a településfejlesztési stratégia révén érvényesítheti érdekeit. Itt érdekek tekintünk minden érdekeltségi alapú motivációt, mely képes lehet a helyi társadalmi erőket az önmaguk által megfogalmazott hosszú távú céljaik elérése érdekében mozgósítani, alkotói közösségekké formálni. Szorosan idetartozik az a szabályozási rend, mely a helyi érdekközösségek kialakulását, az azokra épülő stratégiai célok megalkotását és azok megvalósulását elősegíti (RECHNITZER 2007).

Úgy vélem, a bottom-up regionalizmus belső mozgatórugóinak ez egy fontos eleme, amely az adott régió társadalmi-gazdasági fejlődését megalapozhatja,

1. ábra: A területi egységek versenyképességének piramismodellje.

Forrás: Lengyel 2003, 292.

növelve a társadalmi tőkét és erősítve a társadalmi kohéziót. Az elmúlt évek folyamán ugyanis a régió társadalmi-gazdasági szereplői között nem alakult ki sem érdemi kapcsolat, sem részvételi tervezés, ami a helyi érdekek érvényesülését a fejlesztési célok megfogalmazásánál lehetővé tenné. A régió stratégiai célkitűzései túl általánosak, nincs mögötte az a támogatottság, amely érdekelt annak megvalósításában.

Egy régió fejlesztési stratégiájának megfogalmazásához összefüggéseiben is látni kell azokat a részcélokat, amelyhez alapul szolgálnak a településfejlesztési stratégiai célok (FARAGÓ 2008). Ezen a szinten a valós tervezési feladatot a több települést érintő, illetve a sajátos középszintű területfejlesztési stratégiai célok összehangolása, a prioritási rend és az erre épülő stratégia megalkotása jelenti. Az így kialakított stratégiai célok széleskörű támogatottsága a helyi társadalmi-gazdasági szereplők által biztosított, s a megvalósításnak – az érdekmotiváció révén – jóval nagyobb esélye lesz. Megerősítést nyer az a megállapítás is, miszerint „mára konszenzus alakult ki, hogy a régió a fejlesztéspolitika ideális színtere” (HORVÁTH 2006), hiszen a települések érdekazonosságán és együttműködéseiken alapuló fejlesztési elképzelések szélesebb és stabilabb alapokra helyezik a regionális fejlődést.

A gazdaságalapú településfejlesztési stratégia

Az itt bemutatott GTS és módszertana a PhD-dolgozatom vázlatos összefoglalója, kiemelve azokat az újszerű kutatási eredményeket, melyeket – a 327 városra kiterjedő empirikus vizsgálat szerint – egyetlen város sem alkalmazott eddig.

Az előbbi érvekből kiindulva az alulról szerveződő stratégia alapja a település, mozgatórugója az érdek, eszköze az integrált, vagy gazdaságalapú településfejlesztés. Cél a helyi adottságok helyi érdekek szerinti hasznosítása a fenntarthatóság keretei között, az érintettek részvételével. Ameddig ugyanis egy település nem rendelkezik társadalmi részvételével, és egy általa elfogadott – a helyi adottságokra épülő, a helyi érdekeknek megfelelő – településfejlesztési tervvel, addig a település fejlesztésével kapcsolatosan bármilyen érdekeket szolgáló döntések születhetnek.

Empirikus kutatásaim azt bizonyították, hogy a városaink zöme nem rendelkezik a település társadalmának támogatottságát élvező településfejlesztési tervekkel, a meglévők többsége pedig nem tartalmaz sem a gazdaságfejlesztésre, sem a versenyképesség növelésére irányuló érdemi fejezetet. A helyi társadalom bevonására semmi nem utal, valamint a fejlesztési tervek között rendszerint nincs koherencia. Mindehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a településfejlesztés

nem kellően szabályozott, nincs hagyománya és nincs ismert módszere sem a gazdaságalapú településfejlesztésnek, sem az érdekmotivált társadalmi együttműködéseknek. Bár szakmai körökben egyértelmű, hogy „A településfejlesztés a területfejlesztés része, annak alkotó eleme, attól nem választható el” (RECHNITZER 2007), a települések ennek ellenére kimaradtak a területfejlesztés rendszeréből.

A GTS kialakítása az előbb írtakból következően újszerű elemeket igényel.

- Újszerűnek tekinthető a *településfejlesztés*, a *helyi gazdaságfejlesztés* (HGF) és a települési *versenyképesség* módszereinek és eszközeinek integrálása, mely főként paradigmaváltást jelent, ugyanakkor az eredményesség és a forrásfelhasználás hatékonysága jelentősen nő (LENGYEL 2010).
- A helyi társadalmi alkotóerők aktivizálásával, a településfejlesztés keretei között, hosszú távra tervezhető a települések társadalmi-gazdasági fejlesztése.
- Érdekalapú motivációval ösztönzi a helyi társadalmi erőket a versenyképesség növelésére;
- A HGF módszereit alkalmazva a település versenyképességének – foglalkoztatás, jövedelmek és az életminőség – növelését célozza (BLAKELY, BRADSHAW 2002).
- A helyi adottságokra és a helyi érdekekre építi a jövőképet (nem vízióra), serkentve a település fejlődését szolgáló helyi alkotói közösségek kialakulását.
- A részvételi tervezéssel, a megvalósítást és a társadalmi kontrollt szolgáló szervezettel növeli a hatékonyságot, a bizalmat és a helyi társadalmi kohéziót (SZIRMAI, SZÉPVÖLGYI 2007).
- Az alulról szerveződő stratégia bázisán, a települési/területi érdekazonosságok feltárása révén elősegíti a terület-, vidék- és településfejlesztés integrációját, együttes hatékonyságát és szélesebb alapot nyújt a regionális fejlesztéseknek és a hálózatok kialakulásának (FARAGÓ 2007; VARGA 2009).

A terület-, vidék- és településfejlesztés viszont csak akkor lehet hatékony, ha a feladat ellátása egységes módszer szerint, összehangoltan folyik, így ennek keretei felülről szabályozottak, meghatározva az adott és az alsóbb szintek érdekében ellátandó feladatait (LENGYEL, RECHNITZER 2004). A közösségi szempontokon alapuló település- és területfejlesztés viszont alulról építkezik, azonos elvekből eredő, de a sajátosságoknak megfelelően alkalmazható módszer szerint működik.

A gazdaságalapú településfejlesztési stratégia módszertana

A módszertan olyan algoritmuszerű útmutató, mely lehetővé teszi, hogy a települések saját szellemi erőforrásaik bázisán elvégezhessék a településfejlesztéssel kapcsolatos feladataikat. Ugyanakkor a módszertan csupán egy eszköz, az eredményesség a helyi aktivitáson múlik.

A település társadalmának minden tagja – közvetve, vagy közvetlenül – érintett a település fejlődésében, ugyanakkor ki kell emelni a szakmai előkészítés, a döntéshozás, szervezés és a megvalósítás cselekvő szereplőit, akik nélkül a településfejlesztés nem működik. Kiemelt figyelmet érdemel a helyi képviselő-testület, amely a településfejlesztési terv elfogadásában illetékes, valamint a polgármesteri hivatal, amely a határozat előkészítője. Az önkormányzat tehát sokat tehet a gazdaságalapú településfejlesztés sikeréért. A településfejlesztési menedzser a településfejlesztési munkaszervezet vezetője, szakmai irányítója, aki kulcsfigurája az egész folyamatnak. Az ő felkészültsége, aktivitása meghatározó a feladat ellátásában. A koordinációs csoport (KCS) az érdekelteket képviselő társadalmi bizottság, mely segíti és kontrollálja a munkaszervezet tevékenységét.

A módszertan a komplex tervezéshez és kivitelezéshez kíván segítséget nyújtani, melynek ki kell terjednie a településfejlesztési előkészítés, a stratégiai tervezés és a megvalósítás feladatainak ellátására. Nem elegendő néhány valóra váltott projektötlet, helyi adottságokon és helyi érdekeken alapuló széleskörű támogatást élvező, hosszú távra szóló településfejlesztési tervre van szükség. Ezen cél elérése érdekében a módszertannak a következő lépéseket szükséges tartalmaznia: előkészítő fázis, helyzetértékelés, a fejlesztés lehetséges irányainak feltérképezése, egyeztetési eljárás, településfejlesztési koncepció és településfejlesztési stratégiai program elkészítése, a program megvalósítása, illetve a program felülvizsgálata és a visszacsatolás. A további fejezetekben ezen fázisok és gyakorlati feladataik bemutatására és elemzésére kerül sor.

Előkészítő fázis

E fázis keretében kell megtenni a szükséges előkészületeket és intézkedéseket annak érdekében, hogy a településfejlesztési tevékenységünk hatékony, eredményes és jogszerű legyen. Mindenekelőtt önkormányzati döntés szükséges a településfejlesztés ügyében, melyet a településfejlesztési menedzser kinevezése és a munkaszervezet kialakítása követi. E szervezet bevonásával készül a potenciálisan érintett partnerek címlistájának összeállítása (KÖKÉNYESI 2001), és a koordinációs csoport (KCS) tagjainak kiválasztása, felkérése.

Az előbbieik részvételével kialakítják a célrendszert, a programvázlatot és a kommunikációs tervet, melyek alapján elkészülnek a kérdőívek és a tájékoztató füzet. A füzet tájékoztatja a helyieket a településfejlesztés megkezdéséről, annak céljáról, tartalmáról, s arról, hogyan lehetnek részesei a tervezésnek és a megvalósításnak. A gyakorlat azt mutatja, hogy a kérdőívek visszaküldése általában igen alacsony arányú, így hasznosnak bizonyul a helyi civil szervezetek bevonása is.

A kezdeti szakaszban több fórum megtartása szükséges, hiszen a társadalom nincs felkészülve az ilyen típusú együttműködésre (PALLAI 2011). Kiemelt figyelmet kell fordítani a helyi gazdasági szereplőkre, ugyanis a tervezésnek az adottságok mellett a helyi érdekviszonyok, a helyi érdekazonosságok nyújtanak alapot. Az itt feltárt és feldolgozott adatok értékelésére a helyzetértékelés és a fejlesztés lehetséges irányai című fejezetben kerül sor.

Helyzetértékelés

A helyzetértékelési fázis feladata feltárni és értékelni a település társadalmi-gazdasági-környezeti jellemzőit, külső környezetének várható hatásait, melyek befolyással lehetnek a település jövőbeni fejlesztésére, fejlődésére (CSANÁDI ET AL. 2002). Ennek főbb elemeit az alábbiakban mutatom be.

A településfejlesztés külső meghatározottsága

A szomszédos települések által elfogadott, illetve magasabb szintű tervek, intézkedések, célkitűzések, támogatási rendszerek megismerése, amelyek hatással lehetnek a település társadalmi-gazdasági-környezeti fejlődésére.

A településfejlesztés helyi meghatározottságai

E tervfázis keretében elemezzük azokat a helyi elfogadott terveket, intézkedéseket, célkitűzéseket, melyek hatással lehetnek a település társadalmi-gazdasági-környezeti fejlődésére. Ide sorolhatjuk a kérdőívek, fórumok információinak értékelését, melyekben a helyi érdekek, szándékok, meghatározó vélemények jelennek meg.

A települési jellemzők elemzése

Tekintve, hogy a GTS integrálja a „hagyományos” településfejlesztési feladatokat, a települési versenyképesség növelésének és a HGF-nek a módszereit, célszerű a helyzetértékelés során e szempontok szerint elvégezni az elemzéseket. Praktikus, ha először a településfejlesztést és a gazdaságfejlesztést szolgáló részletesebb tanulmány készül el, és ebből az adatbázisból a HGF irányelvének, majd ezt követően a versenyképesség szempontrendszerének megfelelően „leválogatjuk” és

értékeljük a szükséges jellemzőket. E csoportosítás – a fejezetek végén lévő összefoglalókkal – megkönnyíti a tervezési munkát.

A településfejlesztés általános szempontjai szerinti elemzés

E kérdéskör magában foglalja a településtörténetet, a természeti adottságok, a társadalmi folyamatok, az infrastruktúra és a gazdasági bázis jellemzőinek elemzését. Ezen belül igen lényeges az önkormányzat gazdálkodásának, a település gazdasági szerkezetének ágazatok szerinti, a település gazdasági szerkezete és a vállalkozások formája szerinti, illetve a befektetői háttér és tőkeellátottság vizsgálata (PAP, TÓTH 2005).

Gazdasági szektorok szerinti vizsgálat

A HGF szemlélete szerint a gazdasági szektor a jellemző tulajdonságok alapján három csoportra osztható: a bázis (tradeable) szektor, a helyi (non-tradeable) szektor és az erőforrásfüggő (resource-dependent) szektor (PORTER 2003; LENGYEL, RECHNITZER 2004). A vizsgálat elsősorban a bázis és az erőforrásfüggő szektorok elemzésére irányul és arra keresi a választ, hogy az e szektorokba tartozó vállalatok milyen gazdasági erőt képviselnek, mennyire képesek piacaik bővítésére és ehhez milyen fejlesztésekre, támogatásra van igény. E két szektor vállalkozóinak az esetében számíthatunk elsősorban a foglalkoztatottság növelésére, a klaszteresedésre és az innovációra. A helyi szektor elemzésének arra kell irányulnia, hogy mely vállalkozások segíthetik az előbbi két szektor fejlődését, s melyek működése és fejlesztése fontos a helyi ellátás minőségének javításához.

Versenyképesség szerinti vizsgálat

Az OECD és az EU második kohéziós jelentése alapján a versenyképesség fogalma alatt azt értjük, hogy „a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a nemzetközi (globális) versenynek ki vannak téve” (LENGYEL 2000, 39.). A jövedelmek és a foglalkoztatottság mutatóit célszerű együtt kezelni az alaptényezőkkel és sikerességi faktorokkal (1. ábra), melyek e célok és alapkategóriák elérhetőségét, növelését lehetővé teszik (LENGYEL 2000).

A régió versenyképességének vizsgálata

Egy település fejlődése, versenyképessége nem lehet független az őt övező térség fejlettségétől, versenyképességétől, így ismerni kell a település és az érintett térség domináns gazdasági szektorainak főbb jellemzőit. A vizsgálatot a területi egységek versenyképességének piramismodellje segítségével (1. ábra) célszerű elvégez-

ni. Az elemzésnek arra kell irányulnia, hogy hogyan növelheti az adott település a versenyképességét a régió adottságai által, illetve milyen veszélyek rejlenek az adott régió versenyképességét befolyásoló jellemzőkben történő változásokban.

A település versenyképességének megítéléséhez viszonylag kevés mutatóval rendelkezünk, így főként az egy lakosra jutó bevallott jövedelmek és a foglalkoztatottság adataiból lehet következtetéseket levonni. Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy a település versenyképességi mutatói hogyan változtak az elmúlt években, illetve hogyan viszonyultak a környezet versenyképességéhez.

A versenyképesség növelését befolyásoló főbb tényezők vizsgálata a már korábban is hivatkozott piramismodell (1. ábra) segítségével történik. E tényezők, különösen a sikerességi faktorok – lévén összetett tartalmúak –, csak huzamosabb idő alatt változtathatók. A célszerűség okán a jellemzőket a versenyképesség szempontjai szerint javasolt csoportosítani és értékelni a tervezési munka megkönnyítése érdekében.

A fejlesztés lehetséges irányai

E tervezési fázisban a helyi jellemzők és érdekek célszerű kombinációja mentén mutatjuk be a reális alappal bíró fejlesztési irányokat, illetve azt, hogy megvalósításuk milyen társadalmi-gazdasági-környezeti hatásokkal járhat (KŐSZEGFALVI, LOYDL 2001). E fázisban tehát különös figyelmet kell fordítani a részvételi tervezésre. Ekkor épülhetnek be az egyes variánsokba azok a célok, melyek mögött valós érdekek állnak, melyek a helyi társadalmi részvétel motivációját jelentik, s melyek ösztönzőleg hatnak a helyi alkotói közösségek kialakulására. Az elfogadható jövőkép megfogalmazása számos egyeztetést igényel. Eközben világossá kell tenni, hogy a helyi KKV-k és a helyi gazdasági és társadalmi szereplők között milyen egymásrautaltság van a foglalkoztatottság és a jövedelmek növelésében, a versenyképességi célok elérésében. Hosszabb távon az vezet eredményre, ha főleg a helyi KKV-k potenciáljaira alapozva fokozatosan megerősödnek az olyan helyi húzóágazatok, amelyek a piaci versenyben sikeresek lesznek, mert ezáltal munkahelyek és magasabb jövedelmek keletkeznek (SWINBURN ET AL. 2004). Emellett azokra az ún. kapcsolódó fejlesztési célokra is figyelemmel kell lenni, amelyek ugyan nem tartoznak a település kompetenciájába, de jelentősen befolyásolják a település fejlődését.

Egyeztetési eljárás

Az elkészített helyzetértékelést és A fejlesztés lehetséges irányai című fejezeteket egyeztetésre kell bocsátani, valamint nyomtatott és DVD formában is el kell juttatni az érintettek számára véleményezésre. A közösségi részvétel segítése ér-

dekében a helyi könyvtárban, újságban, rádióban, a helyi televízióban és a település honlapján is érdemes megjelentetni, mert ezzel lehetőség nyílik arra, hogy a lakosság az elkészült anyagokat megismerje és véleményezze.

A felmerülő kérdésekre, véleményekre tervezői választ kell adni, véleménykülönbség esetén a döntéshozó határozza meg, hogy melyik változat szerepeljen a tervben. A véleményezési eljárást követően szintén a döntéshozó dönti el, mely fejlesztési irány alapján készüljön a koncepció és a stratégia.

Településfejlesztési koncepció

Egy komplex településfejlesztési tervcsomag a következő tervfázisokat igényli: koncepció (14–15 év), stratégiai program (8 év), akcióterv (2 év). Ezeken túl még számos fejlesztési terv készülhet, de értelemszerűen mindegyiknek a leghosszabb időtávra szóló településfejlesztési koncepcióra kell épülnie.

A koncepció gyakran önálló kötetként jelenik meg, tehát szerencsés az előzményeket úgy részletezni, hogy a kötetben foglaltak önállóan is értelmezhetőek legyenek. Célszerű először azoknak a dokumentumoknak és jellemzőknek az összefoglalása, melyekre a koncepció épül: helyzetértékelés, fejlesztés lehetséges irányai, hazai és EU-prioritások

Ezt követi a jövőkép megalkotása és bemutatása, mely magába foglalja a kijelölt fejlesztési irányt és az abban megfogalmazott célok elérését szolgáló célcsoportok bemutatását a javasolt prioritási sorrendbe rendezve. Ezt a célpiramist az áttekinthetőség kedvéért táblázatos formában is érdemes megjeleníteni (SZOBOSZLAI 2011), de annak tartalmát a koncepció szöveges részében, a célpiramis logikájának megfelelően, szükségszerűen részletezni kell.

A célpiramist – a prioritási rend véglegesítése érdekében –, a koordinációs csoport véleményezése után ajánlatos a döntéshozóval elfogadtatni. Az elfogadást követően tanácsos a jövőkép elérését szolgáló fejlesztési célcsoportok lebontása fejlesztési célokra, majd azok lebontása rövid-, közép- és hosszú távú fejlesztési részcélokra. A „lebontáshoz” javasolt a problémafa és a célfa alkalmazása.

A célok megfogalmazása mellett be kell mutatni, milyen társadalmi, gazdasági, környezeti hatások várhatók a cél megvalósulásától, s azt is, hogy milyen nagyságrendű forrást igényel a meghatározott feladat.

Az egyes célok, célcsoportok megvalósulása esetenként olyan fejlesztéseket is igényel, amelyek kívül esnek a megbízó – települési önkormányzat – döntési jogkörén. E fejlesztési igényeket „kapcsolódó fejlesztések” alfejzeti részben kell csoportosítani.

A koncepció véleményezése az előző fejezetben leírtakkal egyező módon történik.

Településfejlesztési stratégiai program

A stratégiai program a településfejlesztési koncepcióból levezetett egy vagy két ciklusra készülő fejlesztési terv. A településfejlesztési stratégiai program esetében elfogadható a 8 év, de praktikusabb a választási ciklusokhoz igazodó felülvizsgálat elrendelése. Így minden újonnan választott képviselő szükség-szerűen megismeri a településfejlesztési terveket, az érdekviszonyokat, hatást gyakorolhat a stratégiai célok alakulására, tehát részesévé válik a településfejlesztés folyamatának.

A stratégiai program – a koncepcióhoz hasonlóan – gyakran önálló kötetként jelenik meg, tehát tanácsos a bevezetőben a programkészítés célját és alapelveit, az előző tervfázisok összefoglalóit, illetve a koncepcióban megfogalmazott jövőkép, prioritások, célcsoportok és célok rendszerének lényegét összefoglalni.

A stratégiai program tervezésének főbb szempontjai (Waits 1998)

A stratégiai program a koncepcióban megfogalmazott célok és prioritások rendjét követi és a célok megvalósítását szolgálja az adott időintervallum alatt. A stratégiai program általában nyolc éves időszakokra tervezi meg a koncepcióban 15 évre tervezett feladataiból a rövid- és középtávra vonatkozó részt. Az így behatárolható célokból az elemzésnél a stratégia elemei úgy választandók ki, hogy azok egymást erősítve segítsék a fejlesztési célok megvalósulását, és eközben a koncepció által meghatározott prioritási rend szerint az adott stratégiát követő feladatok megvalósulásának is alapul szolgáljanak.

A stratégiai célpiramist a fejlesztési célpiramissal azonos formában kell meg szerkeszteni, melynél a stratégiai irány azonos a koncepcióban elfogadott fejlesztési iránnyal, a stratégiai célcsoportok pedig a fejlesztési célcsoportokkal egyeznek. A stratégiai célpiramis többi eleme viszont csak célszerűségében egyezik az azonos szinten lévő fejlesztési cél elemével.

A célpiramis elfogadását követően a jövőkép elérését szolgáló fejlesztési célcsoportok egyes fejlesztési céljait stratégiai programokra, majd azokat – szükség szerint – rövid-, közép- és hosszú távú alprogramokra bontjuk, melyek egyben a megvalósítás sorrendjét is jelentik.

A stratégiai célpiramishoz a tartalom részletezését is el kell készíteni, ahol az egyes programok, alprogramok indoklása bemutatja, hogy az adott programelem miért szükséges, mi módon segíti a cél megvalósulását, melyek a várható társadalmi, gazdasági, környezeti hatások, illetve milyen forrásokra és mely partnerekre számíthatunk a program megvalósításánál.

Az önkormányzat döntési jogkörén kívül eső fejlesztési igényeket a „kapcsolódó fejlesztések” alfejezeti részben kell csoportosítani.

Projektek

A projektjavaslatok fontos elemei a stratégiai programnak, hiszen a stratégiai célok többsége projektek révén valósul meg, azonban a projektek tervezése nem része a stratégiai programtervezésnek (KIRÁLY 2005). Ez a jelentős tervezési költséget és bizonytalansági tényezőt tartalmazó fázis már a projektgazdák közvetlen érdekeltségi körébe tartozik, ami a megvalósítást is befolyásolja (TÓTH 2009).

Az elkészült stratégiai programot – a koncepciónál leírtakhoz hasonlóan – véleményezési eljárásra kell bocsátani.

A stratégiai program megvalósítása

A gazdaságalapú településfejlesztési stratégia egyik legfontosabb fázisa a megvalósítás. Így alapvető annak a szervezetnek a kialakítása és működési feltételeinek megteremtése, amely e sok szálon futó, sokrétű feladatot koordinálni képes. Ez a szervezet a koordinációs csoportból (KCS) és a munkaszervezetből áll.

A koordinációs csoport feladata a településfejlesztési folyamat, így a munkaszervezet munkájának segítése, szakmai ellenőrzése, programok döntéshozás előtti véleményezése.

A munkaszervezet feladata a gazdaságalapú településfejlesztés tervezési, szervezési és szolgáltatói feladatainak ellátása. Munkája során kapcsolatot tart a helyi vállalkozói és civil szervezetekkel, a településfejlesztéssel kapcsolatosan információt gyűjt és információt nyújt. Figyelemmel kíséri a térségi együttműködési és a pályázati lehetőségeket, illetve javaslatokat dolgoz ki a projektek, tervek előkészítésére, pályázatok benyújtására. A szervezet megfelelő működésének feltételeként, meg kell találni a felkészült és rátermett személyeket, megteremteni a működéshez szükséges tárgyi feltételeket és a működtetés finanszírozási hátterét (RECHNITZER 2007).

A településfejlesztés hosszú távra szóló, folyamatos, sok embert érintő tevékenység, melynek hatása a jelenlegi diákok felnőtt korára is kiterjed. Helyénvalónak tartom a településfejlesztési terveket a tanulókkal – koruknak megfelelő szinten – oktatás keretében megismertetni. A gyermekek olyan nevelésben részesüljenek, melynek során megismerik a helyi értékeket, azok megóvását, hasznosíthatóságát, az önmaguk és a környezetük iránti igényességet, a közösségben lévő előnyöket és elsajátíthatják az együttműködési készséget, vagyis mindazt, amire önmaguk és településük jövője épül. Ily módon lehet eredményes közösséget kialakítani, amely a településfejlesztést sikeresen és hatékonyan képes alkalmazni.

A tervek felülvizsgálata

A gazdaságalapú településfejlesztési koncepció és az abból levezetett stratégiai terv, a település egy időmetszetének jellemzőire épített jövőképen, az abban az időben megjelenő érdekviszonyokon és támogatási rendszereken alapul. Esetenként e jellemzők oly mértékben megváltozhatnak, hogy a kitűzött célok és a kapcsolódó programok már nem vezetnek az elvárt eredményre, ezért szükségessé válik a tervek időnkénti felülvizsgálata (CSANÁDI ET AL. 2002).

Igen hasznos, ha a helyi képviselő-választások eredményeként összeállt új képviselő-testület – felülvizsgálat keretében – megismeri a településfejlesztési tervek tartalmát, célkitűzéseit, és részese lesz a felülvizsgált tervfázisok, stratégiák kidolgozásának, elfogadásának. Ezért a tervek 4 évenkénti felülvizsgálata javasolt.

A területfejlesztés és a településfejlesztés gyakorlata azt mutatja, hogy a jelenlegi „rendszer” igen alacsony hatékonyságú, aminek okait itt nincs mód részletezni. Azt azonban ajánlott kiemelni, hogy a területfejlesztési tevékenységek jogszabályoknak való megfeleléségre, koherenciájára, hatékonyságára vonatkozóan nincs érdemi kontroll. Hasznos lenne e stratégiai tervezés és megvalósítás folyamatába a döntéseket elősegítő kontrollingszisztéma beépítése, ahol „a stratégiai menedzsment magába foglalja a stratégiai tervezést, a végrehajtás irányítását, a visszacsatolást, az eredmények értékelését” (HANYECZ 2009, 141.).

Összefoglalás

Az évtizedek óta tapasztalható társadalmi-gazdasági hanyatlás következményeivel a települések lakói és önkormányzatai szembesülnek közvetlenül. Habár az önkormányzatoknak érdekükben áll a település gazdaságának élénkítése, a városok – és így feltételezhetően a kisebb települések – többsége nem rendelkezik a települések versenyképességének vagy a gazdaság-fejlesztésének növelésére irányuló tervekkel. A helyi erőforrások kihasználatlanok, a területi differenciálódás erősödik, mindezek megváltoztatására nem mutatkoznak érdemi törekvések.

Célszerűnek látszott egy olyan alternatív módszertant kidolgozni a települések számára, mely a jelenlegi – hazai és globális – behatároltság mellett is lehetőséget kínál arra, hogy a helyi adottságaikat a saját célkitűzéseik elérése érdekében hasznosíthassák.

Az Alapvetések fejezetben megfogalmazott követelményeknek megfelelő stratégia és módszertan kidolgozását megalapozó kutatások és az irányadó szakirodalmi tézisek az alulról szerveződő stratégiához vezettek. Érvek sora bizonyítja, mennyi előnnyel jár, ha e stratégia alapja a település. A településfejlesztés megfe-

lelő keretnek bizonyult mindazon módszerek és eszközök integrálásához, melyek hosszú távon – a helyi adottságoknak, és helyi érdekeknek megfelelően – biztosíthatják a település társadalmi-gazdasági-környezeti harmonikus fejlődését.

Tudatosulnia kell, hogy amíg egy település nem rendelkezik társadalmi részvételével készült, általa elfogadott – a helyi adottságokra épülő, a helyi érdekeknek megfelelő – településfejlesztési tervvel, addig a települést érintően bármilyen érdekeket szolgáló fejlesztési döntés születhet.

A stratégia alkalmazását hivatott elősegíteni a módszertan, mely algoritmus-szerű útmutatóként nyújt segítséget az önkormányzatok számára, hogy az egész településre kiterjedő integrált településfejlesztési feladataikat saját szellemi erőforrásaik alapján elláthassák.

A módszertan célszerűen több, a területfejlesztésben, a településfejlesztésben és a korábbi módszertani útmutatókban lévő elemet alkalmaz, ugyanakkor számos újszerű elem és összefüggés beépítését is igényelte, melyek alkalmazásával az előzetesen megfogalmazott elvárások teljesíthetők.

A módszertan használhatóságának vizsgálata jegyében kezdtük el egy kisváros településfejlesztési tervezésének előkészületeit. Az időközben történt jogszabályi változások új helyzetet teremtettek az önkormányzati feladatok körében, melynek tisztázódásáig a tesztelést fel kellett függeszteni. Amint ismét lehetőség nyílik rá, folytatjuk a munkát, s az ott szerzett tapasztalatokat hasznosítjuk a módszertan továbbfejlesztésénél.

Irodalomjegyzék

- BARTKE I. (2001): A területi egyensúlyok. *Tér és Társadalom*, 1., 25–38.
- BLAKELY E.J., BRADSHAW T.K. (2002): *Planning local economic development. Theory and practice*. Sage, London
- CSANÁDI G., ERDÉLYI Zs., HULYÁK A., KERESZTES S., ONGJERTH R., S. VASI I. (2002): *A településrendezési tervek részletes tartalmi és eljárási követelményei (szakmai koncepció)*. Magyar Urbanisztikai Társaság, Budapest
- CSATÁRI B. (témavezető) (2004): *A területfejlesztés és vidékfejlesztés kapcsolata. (Kutatási zárójelentés)*. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete, Békéscsaba
- ENYEDI GY. (2003): *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában*. Sümegi Nyomdaipari Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., Pécs
- FARAGÓ L. (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- FARAGÓ L. (2007): Térstruktúra: Térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 4., 21–38.

- FARAGÓ L. (2008): A funkcionális városi térségekre alapozott településhálózat-fejlesztés normatív koncepciója. *Falu Város Régió*, 3., 27–31.
- FARKAS P. (2005): *Egymásba kapaszkodva: település- és közösségfejlesztés a globalizáció korában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- HANYECZ L. (2009): *Controlling és üzleti tervezés*. SALDO Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Zrt., Budapest
- HORVÁTH GY. (2006): Bevezetés: A gazdasági tér versenyképességének elemei. In: HORVÁTH GY. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs
- KIRÁLY Zs. (2005) *Projekttervezés és menedzselés*. tavmunkatanacs.bmik.hu/prezent/projekt_menedzseles.pps Letöltés: 2012. július 12.
- KOROMPAI A. (1995): *Regionális stratégiák jövő kutatási megalapozása*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 1.)
- KORTEN, D. C. (2009): *Gyilkos, vagy humánus gazdaság*. Kairosz, Budapest
- KÖKÉNYESI J. (szerk.) (2001): *Útmutató a településfejlesztési koncepció készítéséhez*. Belügyminisztérium, Budapest (Településfejlesztési füzetek; 24.)
- KŐSZEGFALVI GY., LOYDL T. (2001): *Településfejlesztés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- LENGYEL I. (2000): *A regionális versenyképesség tényezői különös tekintettel a Dél-Alföldre*. JATEPress, Szeged
- LENGYEL I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged
- LENGYEL I., RECHNITZER J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs
- LENGYEL I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MEZEI C. (2004): Önkormányzati gazdaságfejlesztési gyakorlat a hazai településeken. In: PÁLNÉ KOVÁCS I. (szerk.): *Versenyképesség és igazgatás*. MTA RKK DTI, Pécs, 181–265.
- NEMES NAGY J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest (Ember – Település – Régió)
- NOVÁKY E., KISS E., KAPPÉTER I., MARTINÁS K. (2008): *Változás és jövő*. Püski, Budapest
- PALLAI K. (2011): *Konfliktuskezelés és Tárgyalási Módszerek*. <http://www.pallai.hu/wp-content/uploads/2010/11/2011-Pallai-vitarendez%C3%A9s-jegyzet-BCE.pdf> Letöltés: 2012. július 12.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. (2007): Magyar területi reform és az uniós fejlesztéspolitika. *Magyar Tudomány*, 10., 1306–1315.

- PÁLNE KOVÁCS I. (2010): Reformra érett az önkormányzati rendszer. In: KÁKAI L. (szerk.): *20 évesek az önkormányzatok. Születésnap, vagy halotti tor?* Publikon Kiadó, Pécs, 73–86.
- PAP N., TÓTH J. (szerk.) (2005): *Terület- és településfejlesztés 1.* Alexandra Kiadó, Pécs (Terület- és településfejlesztési szakkönyvek; 2.)
- PORTER, M. (2003): The economic performance of regions. *Regional Studies*, 6–7., 549–578.
- RECHNITZER J. (szerk.) (2007): *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben.* Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest
- SIMAI M. (2007): *A világgazdaság a XXI. század forgatagában. Új trendek és stratégiák.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- SWINBURN, G., GOGA, S. MURPHY, F. (2004): *A helyi gazdaságfejlesztés kézikönyve.* Világbank, Washington
- SZIRMAI V., SZÉPVÖLGYI Á. (2007): Társadalmi részvétel szereplői. In: RECHNITZER J. (szerk.): *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben.* Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest, 89–104.
- SZOBOSZLAI Zs. (2011): *Stratégia készítés módszertani vázlat.* http://www.datourway.eu/documents/88-701-8687-ix_swotmondszertan_dtw_lp_ppt_ipel_2011_03_01_szs.pdf Letöltés: 2012. július 12.
- TÓTH J., PAP N. (2002): Rajon- és régióelméletek. In: TÓTH J. (szerk.) *Általános társadalomföldrajz II.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 289–304.
- TÓTH J. (2003): *Kell nekünk régió?* Mindentudás Egyeteme. Pécs. Előadás 2003. október 29. www.mindentudas.hu/toth/index.htm
- TÓTH T. (szerk.) (2009): *Regionális gazdaságfejlesztés és menedzsment.* Gödöllő
- VARGA A. (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- WAITS, M. J. (1998): Economic development strategies in the American States. In: LIOU, K. T. (ed): *Handbook of economic development.* Marcel Dekker, New York, 183–213.

Pászti-Tóth Erzsébet, doktorjelölt, PTE KTK Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete, 7622 Pécs, Rákóczi út 80., paszteam@gmail.com

Regionális tudomány

Paradigmaváltás a tudományokban: a redukcionizmus és komplexitás esete

Benedek József

Bevezetés

Személyes és szakmai indítékok hatására határoztam el, hogy megpróbálom felvázolni a komplexitás mint kutatási paradigma és a regionális tudományok viszonyának lehetőségeit. Az elmúlt években abban a kiváltságban volt részem, hogy fizikus és közgazdász kollégákkal dolgozhattam együtt olyan interdiszciplináris témák vizsgálatában, melynek során számomra a legnagyobb kihívást a nomotetikus és idiografikus tudományos vizsgálati és magyarázatmodellek versengése, illetve összeegyeztetésének lehetősége jelentette. Nem lényegtelen az a témaváltás sem, amelynek során a természettudományok általánosan, a fizika pedig különösen, különböző társadalmi témák vizsgálata felé irányult, általános törvényszerűségeket vélvén felfedezni a társadalmak és a gazdaság működésében. A fenti váltás egyik látványos példáját a hálózatok vizsgálata nyújtja, hiszen a matematikusok és fizikusok modelljeik segítségével jelentős mértékben hozzájárultak a hálózati tudomány megalapozásához és a különböző tudományágakban megvalósuló alkalmazásához. Az utóbbi tekintetében a nemzetközi és a magyar tudományos életben egyaránt Barabási Albert-László eredményei váltottak ki fokozott figyelmet és elismerést. Az alábbi eszmefuttatás is erre a szellemi kihívásra kíván reagálni, társadalomtudományi álláspontból kiindulva. Pontosabban Barabási 2012-ben a „Nature Physics”-ben megjelent cikke – „The network takeover” – ösztönzött az alábbi tanulmány megírására (BARABÁSI 2012).

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 121–127. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

Redukcionizmus és komplexitás

A redukcionizmus többdimenziós fogalom, mely dimenziók közül ebben a tanulmányban kettőt tartok mértékadónak. Az egyik a módszertani redukcionizmus, melynek célja az, hogy összetett jelenségeket néhány paraméter kiválasztásával és elemzésével magyarázzon, ami rendszerint a modellezés elengedhetetlen tartozéka. A másik dimenzió a hagyományos tudományterületek, mint a fizika, kémia, biológia stb. erőteljes szakosodása és több részdiszciplínára történő fragmentációja. Ezzel egyrészt nagy tudás halmozódott fel a mikrovilágok működéséről, másrészt viszont, a redukcionizmussal ellentétes holizmus visszaszorulásával, egyre nagyobb kihívást jelent a makrovilág egységes magyarázata, a kis részek összeillesztése a nagyobb és a valós világot alkotó rendszerek működésének megértése céljából. Kétségtelenül nem egymást kizáró vagy semlegesítő fogalmakról van szó, hanem egy hangsúlyeltolódásról a holisztikus megközelítésektől a redukcionizmus és specializáció irányába. Ezért a redukcionizmus vagy akár a holizmus eltűnéséről szóló kijelentések legalább annyira pontatlanok, mint a távolság haláláról, tehát a geográfiai elemzés egyik kiemelkedő dimenziójának megszűnéséről szóló megalapozatlan elképzelések.

A módszertani és elméleti redukcionizmus, avagy a redukcionizmus mint paradigma a tudományos vizsgálódás szükséges és hasznos, de nem elégséges kelléke. A valós, reális világ tudományos vizsgálata iránti érdeklődés az elmúlt két évtized alatt jelentős mértékben megnőtt, érdekes módon nemcsak a közgazdaságtanban, hanem bizonyos természettudományi diszciplínák esetében is. Barabási szerint a redukcionizmus meghaladásának szükségessége egy új paradigma megjelenését váltotta ki. Ez a hálózati paradigma, amely egy régi probléma, a komplexitás kérdésének új típusú megközelítését teszi lehetővé (BARABÁSI 2012), amelyet már 1987-ben, az akkor megalakult Santa Fe Intézet kiemelt, nagyléptékű szintézist teremtő kutatási témájaként programatikusan megfogalmaztak.

A területi vizsgálatokkal foglalkozó szakembereknek nem kell bizonygatni azt, hogy mennyire komplex a világ. Az újkor elején a természettudományokban végbement forradalmi szemléletváltozás lényege a „*reductio scientiae ad mathematicam*”, ami felcsillantotta a reményt, hogy a világ egyetlen dimenzióra redukálható, matematikai fogalmakban értelmezhető (LÁNCZI 2000). A redukcionizmus előbbi formája ma is jellemzi a kvantitatív paradigmára épülő társadalomtudományi irányzatokat, azzal a lényeges különbséggel, hogy megnőtt az empirikus vizsgálatok szerepe, illetve a számítógépes modellezés és a nemlineáris dinamika lehetővé teszik korábban véletlennek minősített összefüggések vizsgálatát (DILLON 2001). Tény az is, hogy egyre több természettudós gondolja úgy, hogy minél többet tudunk az egyének viselkedéséről, annál kevesebbet tudunk a rendszerről mint egészről (BARABÁSI 2012). Ezért a jelenkori tudomány több

nagy kérdése a redukcionizmus és a holizmus határainak meghúzóása körül forog. Ezt mintegy megcáfolva, Barabási szerint nincs értelme a redukcionizmus védelmével foglalkoznunk, ehelyett a komplexitást kellene új megközelítésbe helyezni. A redukcionizmus a komplex rendszerek szétszedéséhez vezetett, lehetővé tette egyéni csomópontok és kapcsolatok elméleteinek létrejöttét. A hálózatelmélet segíti ezen részecskék összerakását, így ha valaha is lesz egy komplexitáselmélet, az a hálózatelmélet vállain fog nyugodni (BARABÁSI 2012).

Egy fontos változás az elmúlt években alapvetően átértékelt a komplexitásvizsgálatok tartalmát: az adatok mennyiségének és elérhetőségének növekedése egyre több komplex rendszer belső működésének elemzését teszi lehetővé, pl. a mobiltelefon-beszélgetések térbeli adatai, a gazdasági tevékenységek mutatóit tartalmazó adatbázisok, a nemzetközi kereskedelem import-export adatai, népszámlálási adatok vagy különböző munkaerő-adatbázisok. Barabási szerint ez a fordulat elsősorban a hálózatelmélet fejlődésének kedvezett, ami a komplexitásvizsgálatokat is alaposan átalakította. Egyik fő megállapítása, hogy – függetlenül a csomópontok és interakciók természetétől – a komplex rendszerek mögött levő hálózatokat, illetve azok magatartását egy sor alapvető törvény határozza meg és szabályozza. Jelentős módszertani újítás a korábbi komplexitásvizsgálatokhoz képest, hogy a hálózatelmélet nagy mennyiségű adatfeldolgozáson és módszeres megfigyelésen alapszik, tehát nem elmélet-, hanem empiriaorientált. Ezek a tényezők, vagyis az erős empirizmus, az analitikai eszközök és algoritmusok tették mára megkerülhetetlenné a hálózatelméletet a komplex rendszerek vizsgálatában (BARABÁSI 2012).

Redukcionizmus, komplexitás és a regionális tudomány

Jogosan tehetjük fel azt a retorikus kérdést, hogy hogyan viszonyul a regionális tudomány a komplexitás és redukcionizmus kérdéséhez. A válasz egyszerű annak ellenére, hogy a regionális tudománynak – jellegéből adódóan, mint a társadalmi térelemzés tudománya – egyik létkérdése pontosan az, hogy hogyan definiálja helyzetét a komplexitásvizsgálatok rendszerében. Egy tudományterület fejlődése nem belső problémafelvetéseiből, hanem külső kapcsolatrendszeréből adódik. Ezért vázoltuk rögtön a tanulmányunk első részében azokat a kereteket, amelyből, valamint néhány, az utóbbi években megjelent útmutató tanulmányból (NEMES NAGY 2009; LENGYEL, RECHNITZER 2009; LENGYEL 2010) világosan kikövetkeztethető, hogy a regionális tudomány elsősorban társadalomtudományként határozza meg kutatásai területét. A természettudományokkal való kapcsolata annak ellenére is csak másodlagos fontosságú, hogy a komplexitásvizsgálatok társadalomtudományi témák elemzésének hosszú sorát

nyitották meg, ami azonban sajnos mindeddig nagyrészt reflektálatlan maradt a regionális tudományban.

Míg a Santa Fe Intézet által a fizikusok és közgazdászok között kezdeményezett együttműködés egy új diszciplína, az ökonofizika („econophysics”), megjelenését eredményezte, amely fontos szerepet játszott a gazdasági egyensúlyhelyzet kritikai ártértékelésében, addig a regionális tudományra ilyen jellegű interdiszciplináris együttműködés nem jellemző. Mindez különösen annak fényében érdekes, hogy egy másik, az interdiszciplináris együttműködés nagyobb hagyományaival rendelkező határdiszciplína, a szociálfizika eredményei, elsősorban a gravitációs és potenciálmódellekhez kapcsolódóan nagy hatást gyakoroltak a regionális tudományra. Kétségtelen, hogy nem tekinthetünk el olyan jelentős szerzők, mint Nemes Nagy József figyelmeztetésétől, mely szerint a fizikai modellek csupán analógiaként használhatók a társadalomkutatásban (NEMES NAGY 2009), mivel ezek elsősorban új elemzési szempontokat és módszereket nyújtanak a térbeli jelenségek vizsgálatához, de önmagukban nem képesek kielégítő válaszokat adni.

A regionális tudomány, mint a komplex területi rendszerek vizsgálatával foglalkozó interdiszciplináris tudományterület, aránylag könnyen elhelyezhető ebben a megközelítésben, feltételezve, hogy sikerül választ találni a következő kérdésekre: 1. Hogyan határozza meg kutatási területét a komplexitás nagyon szerteágazó célrendszerében, amely – egyebek között – kiterjed a társadalmi rend, a biológiai komplexitás, valamint a gazdasági kapcsolatok vizsgálatára is? Egy lehetőséget jelenthet a területi komplexitás és a területi rendszerek vizsgálata, de elképzelhető, hogy más út is járható. 2. A komplexitásvizsgálatok elméletorientáltsága az utolsó két évtizedben kiegészült a valós világgal foglalkozó empirikus vizsgálódásokkal. Hasonló utat kell a regionális tudománynak is bejárnia, de nagyobb rendszerességgel, mint ahogy ezt eddig tette. 3. Mely komplexitáselmélethez járulhat hozzá a regionális tudomány: a komplex rendszerek elmélete, a káoszelmélet, a hálózatelmélet, vagy netán a területi mobilitás általános elmélete lenne a meghatározó irány? Mindez felvet egy további, általános kérdést: hogyan alakul a regionális tudomány viszonya egyéb, komplexitásvizsgálattal foglalkozó tudományterületekkel, mint a fizika, biológia, informatika vagy a matematika. Ez azért is izgalmas, mert a regionális tudomány mindeddig programszerűen különböző, a tér kutatásával foglalkozó társadalomtudományok keresztmetszetében határozta meg önmagát.

Úgy gondolom, hogy a regionális tudománynak túl kell lépnie a kuhni értelemben vett normál tudomány stádiumán (KUHN 2000), ahol az új felismerések érvényesülését gyakran akadályozza a regionális tudomány paradigmátikus megfogalmazott, alapvető kötelezettségeinek teljesítése. Ehhez nincs feltétlenül szükség egy tudományos forradalomra, elegendő az alapvető fogalmak újraértelmezése,

hagyománytörő kiegészítése. Végül, hitelt adva Toulmin paradigmafelfogásának, a tudományos közösség csoportjai közötti verseny fogja eldönteni, hogy melyik új elméleti orientációt fogadják el és melyiket nem.

A regionális tudomány tudománytörténeti szempontból is követi az olyan paradigmák fejlődési pályáját, amelyek a hagyományos diszciplínák közötti határok elmosódását követően, a korábbi diszciplináris lehatárolásokból váltak önálló kutatási területté. A regionális tudományban gyakran használt elemzési eszköz a modell, mely elvileg szintén a fenti integrációt és áthidaló szerepet hivatott betölteni. Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy a regionális tudományos vizsgálódások nagy része nem holisztikus jellegű, azaz nem az egész, például egy régió vagy település interdiszciplináris vizsgálatával, hanem az egészet alkotó valamelyik résszel foglalkozik, ami egy jellegzetesen diszciplináris megközelítés, azaz redukcionista álláspontra helyezkedve kizár mindenféle interdiszciplinaritást.

Míg más, a regionális tudományhoz közel álló tudományágak, mint az evolúciós gazdaságföldrajz és az új, krugmani gazdaságföldrajz a komplexitáshoz kapcsolhatók, addig a regionális tudományban nem csupán a komplexitás marad ki a vizsgálódások főáramlatából, hanem a fentebb említett két gazdaságföldrajzi irányzat is. Mindkettő a komplexitás kérdésével foglalkozó közgazdászhoz, William Brian Arthurhoz vezethető vissza.

Az evolúciós gazdaságföldrajz („evolutionary economic geography”, EEG) a gazdasági, társadalmi, területi evolúció, fejlődés általános modellje. Alapvető kérdése a komplexitás magjához tartozik: hogyan változnak időben a társadalmi, gazdasági, területi rendszerek. A Ron Boschma, Ron Martin, Gernot Grabher vagy Peter Sunley nevével fémjelzett kutatási paradigma alapkonceptiója, a „lock-in” (beágyazottság) Paul A. David és W. B. Arthur munkáihoz nyúl vissza (DAVID 2001). Arthur elvetette az egyensúlyelméleteket, és a növekvő hozadék kérdésével foglalkozott, amely értelmében egy kis történelmi véletlen eseményeket beágyazottá tehet, majd a beállt stabilitást egy külső sokk oldhatja fel. A növekvő hozadékok ugyan több egyensúlyi állapot elérését teszik lehetővé, de egyik egyensúlyi állapotról sem állapítható meg biztosan, hogy a legoptimálisabb. Ezzel szemben a csökkenő hozadékoknál csak egy egyensúlyi pont létezik, melyet a konvencionális elméletek szerint a bizonyos feltételek között elért legnagyobb kibocsátás, valamint az erőforrások leghatékonyabb használata és allokációja határoz meg (ARTHUR 1990). Korábban a többszörös egyensúly kérdését nem vizsgálták, mivel nem tartották eléggé tudományosnak, illetve a növekvő hozadékok lehetősége zavarta a domináns világszemléletet, vagyis abba a ténybe vetett hitet, hogy lehetséges a legoptimálisabb piaci döntést meghozni.

Az új gazdaságföldrajz („new economic geography”, NEC) is az útfüggőségre és a növekvő hozadékokra épít, a formális modellezés keretein belül. Itt is egy

egyensúlyi állapot jön létre, a modell inkább statikus mint dinamikus, ugyanez a kritika éri az EEG-t. A valós világban úgynevezett történelmileg függő egyensúly csak a természeti erőforrások kitermelésén alapuló iparágakban jön létre, míg a technológiaintenzív klaszterek vagy akár az olasz ipari övezetek folyamatosan változnak, tehát az egyensúlyi állapot inkompatibilis a történelemmel (MARTIN 2010). A növekvő hozadékok léte, elsősorban Paul Krugmannak köszönhetően, mára általánosan elfogadottá vált, ami példásan bizonyítja a komplexitás egyik alaptételét: a világ nem statikus, sohasem ér el egy úgynevezett egyensúlyi pontot, hanem folyamatosan változik, és ez a változás nem lineáris.

Összefoglalás

A regionális tudományban kevés érdemi reflexió fogalmazódik meg a komplexitás kérdésével kapcsolatban, annak ellenére, hogy a tudományterület bármely meghatározásában a transzdiszciplináris és az interdiszciplináris jelleg egyaránt hangsúlyos szerepet kap, mely megközelítések a komplex rendszerek vizsgálatában is elengedhetetlenek (NEWELL 2001). Az esetleges kétségek elkerülése végett pontosítom, hogy transzdiszciplináris kutatás alatt az egyes diszciplínák közötti kooperatív tudástermelést, társadalmi akcióorientáltságot és a döntéshozók („stake-holderek”) részvételét értjük (BURGER, KAMBER 2003), míg az interdiszciplináris kutatás két vagy több diszciplína szemléletének és módszertanának a kombinációját jelenti. Nem tagadható, hogy ebben az esetben is az alapvető fogalmak meghatározása elengedhetetlen a szükséges szemléletváltáshoz, Az az állítás, hogy a régió egy komplex rendszer, egyrészt nehezen cáfolható, hisz a területi rendszereket alkotó részek közötti kapcsolatok nemlineárisak, másrészt ez a megközelítés markánsan kifejezi a regionális tudomány, többnyire inkább programatikusan megfogalmazott, interdiszciplináris jellegét. Ebből a szemszögből immár érthetőbb és elfogadhatóbb, illetve a regionális tudományi vizsgálódásokba teljesen integrálható a Barabási által elképzelt és gyakorolt társadalmi hálózatkutatás, amellyel a regionális tudomány lényegesen hozzájárulhat a modern duális tudománymodell (természettudományok, illetve társadalomtudományok) elméleti és módszertani kettősségének áthidalásához.

Irodalomjegyzék

- ARTHUR, W. B. (1990): Positive feedbacks in the economy. *Scientific American*, 2., 92–99.
- BARABÁSI A.-L. (2012): The network takeover. *Nature Physics*, 1., 14–16.

- BURGER, P., KAMBER, R. (2003): Cognitive interaction in transdisciplinary science. Knowledge as a key notion. *Issues in Integrative Studies*, 21., 43–73.
- DAVID, P. A. (2001): Path dependence, its critics and the quest for ‘historical economics’. In: GARROUSTE, P., IONNIDES, S. (eds.): *Evolution and path dependence in economic ideas. Past and present*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 15–40.
- DILLON, D. (2001): A review of the Santa Fe Institute. Institutional and individual qualities of expert interdisciplinary work. *GoodWork Paper*, 22., pweb. harvard.edu/interdisciplinary/pdf/Dillon_SantaFe_2001.pdf Letöltés: 2012. július 4.
- KUHN, T. S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Budapest
- LÁNCZI A. (2000): *A XX. század politikai filozófiája*. Pallas Stúdió, Budapest
- LENGYEL I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”. Reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- LENGYEL I., RECHNITZER J. (2009): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MARTIN, R. (2010): Rethinking regional path dependence. Beyond lock-in to evolution. *Economic Geography*, 1., 1–27.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- NEWELL, W. H. (2001): A theory of interdisciplinary studies. *Issues in Integrative Studies*, 19., 1–25.

Benedek József, akadémikus, egyetemi tanár, BBTE Földrajz Kar, Társadalomföldrajzi Tanszék, 400006 Kolozsvár, Klinikák utca 5–7., Románia, jozsef@geografie.ubbcluj.ro

Az evolúciós gazdaságföldrajz irányzatai és hazai alkalmazási lehetőségei

Lengyel Balázs

Bevezetés

A regionális tudomány egyik leggyorsabban növekvő területe az evolúciós gazdaságföldrajz, amely egy évtizedes fejlődése során a nemzetközi tudományos diskurzus központi témájává vált. Az empirikus eredmények azonban eddig csak a fejlett országok adataira épültek, a kelet-közép-európai országok területi folyamatait és fejlődésének regionális vonatkozásait még nem dolgozták fel evolúciós eszközökkel. A tanulmány amellet foglal állást, hogy nemcsak az irányzat újdonságait érdemes átvennünk a hazai folyamatok értelmezéséhez, hanem a fejlett országok regionális fejlődésétől eltérő, „átmeneti” sajátosságok elemzésével is gazdagíthatjuk a nemzetközi szakirodalmat.

Az új elméleti keretek és módszerek olyan kérdésekre is válasszal szolgálhatnak, melyek a főáramú közgazdaságtanban talán marginálisnak tűnhetnek, mégis a poszt szocialista gazdasági átmenet regionális fejlődésének mérföldkövei. Kéveset tudunk például arról, hogy a gazdasági átmenet során miként módosult a régiók útfüggő fejlődése. Nem lehet elégszer feltenni a kérdést: vajon a külföldi beruházások pozitívan hatottak a hazai vállalkozásindításra, vagy az erősödő versenyfeltételekkel inkább kiszorították őket. Befolyásolták-e a múlt rendszerből örökölt intézmények és rutinok a helyi szereplők együttműködését, így a régiók alulról való szerveződését?

A tanulmány első fejezetében áttekintjük az evolúciós gazdaságföldrajz közgazdasági alapjait, annak fő irányzataira építve. Ezt követően az evolúciós irányzat

---

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 129–143. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

legfontosabb tulajdonságait az új gazdaságföldrajzzal és az intézményi gazdaságföldrajzzal vetjük össze. A harmadik fejezetben az evolúciós gazdaságföldrajz fő irányvonalai mentén szemezgetünk a módszertani fogásokból, majd a záró fejezetben javaslatot teszünk egy magyarországi kutatási programra.

Az evolúciós gazdaságföldrajz közgazdaságtani alapjai

A gazdasági fejlődés időbeliségének kérdése már a kezdetektől a közgazdasági gondolkodás központi témájának számított, a legnagyobb hatású gondolkodók mindegyike elméleti rendszere részeként tekintett az idő dimenziójára.¹ A nagy hatású elődököt követően napjaink evolúciós közgazdaságtana az 1970-es években indult intenzív fejlődésnek, ellenpontot állítva a neoklasszikus közgazdasági nézeteknek. A munka azon a felismerésen alapult, hogy a neoklasszikus irodalom nem kezeli megfelelően a gazdasági növekedés (NELSON, WINTER 1982), a technológiai változás (DOSI 1982; ARTHUR 1988), az iparági evolúció (UTTERBACK, ABERNATHY 1975), illetve a társadalmi intézmények gazdasági versenyben betöltött szerepének és a szereplők viselkedésének problematikáját (HODGSON 1988, 1993).

Az evolúciós közgazdaságtan irányzata legalább három elméleti alapról indult: (1) evolúciós biológia, (2) nemlineáris dinamika és komplexitáselmélet, (3) útfüggőség (WITT 2004). Ennek megfelelően biológiai analógiák – szelekció, variáció, mutáció, adaptáció stb. –, fizikai kifejezések – önszerveződés, egyensúlytól távoli dinamika, kiemelkedés stb. – és gazdaságtörténeti jellegű fogalmak – útfüggőség, bezáródás stb. – egyaránt részét képezik a szakmai szókincsnek. A három elméleti megközelítés három eltérő empirikus nézőpontra utal, amelyeket röviden bemutattunk a fejezetben. Előtte azonban az evolúciós vizsgálatok tárgyára térünk ki.

Az evolúciós vizsgálat tárgya

Az evolúciós közgazdaságtan fő kérdése arra irányul, hogy a gazdaság miként alakul át két időpontbeli állapota között (WITT 2003a, 2003b, 2006), ebből következően az evolúciós elméletek három feltételre épülnek:

1. a dinamikus modellek a változásra helyezik a hangsúlyt;
2. irreverzibilis folyamatokat vizsgálnak – ahol a múltbeli állapot nem állítható vissza, de azon alapszik a szereplők jelenbeli és jövőbeli viselkedése;
3. a gazdaság öntranszformációjának kiindulópontja az innováció.

---

1 Adam Smith, Karl Marx, Alfred Marshall, Thorstein Veblen, Joseph Schumpeter, Herbert Simon és Friedrich Hayek munkássága is az evolúciós közgazdaságtan előzményének tekinthető.

Az evolúciós vizsgálat tehát a „valós” időbeliséggel foglalkozik, szemben a főáramú közgazdaságtan egyensúlyi modelljeinek pusztán logikai „időbeliség”-konstrukcióival. Az irreverzibilis folyamatoknak köszönhetően a változás útfüggő. Bár az evolúciós közgazdaságtan korántsem tekinthető egységes paradigmának, sarkalatos pontjainak egyike a tökéletes informáltság és a racionális döntések elvetése, valamint a heterogén szereplők feltételezése. Az innováció és a szereplők tudásteremtése is központi szereppel bír, mert ezek tekinthetők a változás motorjának (NELSON, WINTER 1982).

Az evolúciós közgazdaságtan kerete – a fent érintett elveknek megfelelően – alkalmas a munkavállalói szokások, cégek, technológiák, iparágak stb. időbeli változásának leírására. A kutatási témák igen széles palettáját nyitja meg, a szervezeti rutinok vizsgálatától egészen az intézmények és iparágak közötti koevolúció, valamint a hosszú távú történelmi változások elemzéséig (CORIAT, DOSI 1998).

Általánosított darwinizmus

Az evolúciós közgazdaságtan főként biológiai analógiákat használó irányzata a darwinizmus fogalmait – pl. természetes szelekció és alkalmazkodóképesség (fitness) – alkalmazza a szereplők közötti kiválasztódás gazdasági evolúciójának leírására (WITT 2004). Az általánosított darwinizmus az evolúció alapelveire építve egy olyan átfogó elméleti keretet hozott létre, amely alkalmas a populációk (fizikai, biológiai, társadalmi) dinamikus változásának leírására. Ez az irányzat a variáció, szelekció és folytonosság alapfogalmakkal jellemzi a gazdasági evolúciót.

Az egymással versenyben álló, heterogén szereplők képességei csak lassan változnak az idő előrehaladtával (NELSON, WINTER 1982). A cégek sokfélesége – a termékek, technológiák, szervezeti formák, szervezeti rutinok és az elhelyezkedés tekintetében – az egymás közötti verseny következményeként alakul ki, mert az folyamatos megújulásra sarkallja őket. Azaz az innováció a gazdasági evolúció és a sokszínűség kialakulásának motorja (SCHUMPETER 1942). A versenyző piacon a különböző vállalatok eltérően állnak helyt: egyesek kiszorulnak, míg mások új piacokra tesznek szert. A szelekció ugyanakkor visszahat a piaci viszonyokra is, hiszen folyamatosan változtatja a cégek viselkedését.

A szelekció tehát kontextusfüggő, és állandóan változó környezetben érvényesül. A mechanizmus működéséhez azonban szükséges a vállalatok bizonyos mértékű stabilitása, ugyanis tökéletesen alkalmazkodó cégek vagy a stabilitást leküzdő versenykörnyezet esetén eltűnne a variáció és a sokféleség. Az ilyen jellegű stabilitást biztosíthatják például az elsüllyedt költségek, a szerződéses jogviszonyok, a vállalati stratégia és a cégek hosszú távon változó tudása is. NELSON és WINTER (1982) az evolúciós közgazdaságtan kidolgozását a szervezeti rutin fogalmára építette, ami a cégek stabilitásának legfőbb őrzője. Szervezeti rutinok

a cégek korábbi tapasztalatain alapulnak, és elsősorban a vállalati döntések, illetve a problémamegoldás bizonytalanságát, valamint a működés költségeit csökkentik. Hosszú távon ezek is változnak a profit által motivált tanulás, továbbá a kutatás és fejlesztés eredményeként.

Komplex rendszerszemlélet

Herbert Spencer fizikai analógiákra épülő társadalomfejlődési modellje az általánosított darwinizmus alternatíváját jelenti az evolúciós közgazdaságtanban. Ebben a keretben az evolúció a társadalmi rendszer egyre bonyolultabb állapotok felé mutat, a rendszer egyre több új dimenziója jelenik meg az új variációk képződése és a szelekció következtében (METCALFE, FOSTER 2004). A fizikai fogalmakkal leírt gazdasági evolúció a lineáris fejlődési modellek helyett a gazdasági és társadalmi rendszerek komplexitását és az alrendszerek közötti interakciót helyezi a vizsgálat középpontjába.

A fizikában és más természettudományokban a '40-es évektől kezdve szentelnek nagy figyelmet a nemlineáris és egyensúlytól távol eső rendszerek vizsgálatának. A társadalomtudományokra is nagyon nagy hatással volt az önszerveződő, „önregeneráló” és autopoietikus rendszerek vizsgálatában érvényesülő komplex szemlélet (LUHMANN 1986), amely szerint a gazdasági szerveződés elveit nem a biológiai analógiákra épített evolúciós mechanizmusokkal, hanem sokkal inkább az önszerveződő rendszerek spontán koordinációja szerint kell vizsgálni (POTTS 2001). A közgazdaságtani diszciplínán belül a komplex adaptív rendszerek (FOSTER, METCALFE 2001) és komplex evolúciós rendszerek vizsgálataiban kristályosodik ki a komplex szemlélet (MARTIN, SUNLEY 2007).

A komplex rendszerek önszerveződése a szereplői közötti kapcsolatok függvénye, és a tudás kulcstényező a rendszerek evolúciójában (FOSTER 2005). A tudás itt kapcsolódások struktúráját jelenti, a technológiák, rutinok, szokások és kompetenciák bizonyos összefonódásaira utal, amelyek a környezetüknek megfelelően alakulnak ki (LOASBY 2001; POTTS 2001; METCALFE 2002). Ebben a szemléletben a gazdasági evolúció az emberi tudás, vagyis „végtelen” kapcsolódások és hálózatok kiemelkedése és átalakulása.

A komplex rendszerekben egymásra épülő szintek különíthetők el aszerint, hogy mi a tudás szerepe abban a visszacsatolásban, ami a rendszer szereplőit éri a történések és cselekvések során (FOSTER 2005). Az elsőrendű komplexitás a kémiai rendszerek elemeinek energiamezők szerinti rendeződésére vonatkozik, a másodrendű komplexitás már a biológiai rendszerek sajátja, amikor az egyed a beérkező információkat tudássá képes strukturálni, így növelve az energiához való hozzáférést. A harmadrendű rendszerekben az egyének a környezetüket módosítják, hogy több energiához és erőforráshoz jussanak hozzá, csökkenthessék erőfeszítéseiket, vagy tudásuk fejlesztése érdekében információt szerezzenek. A negyedrendű komp-

lex rendszerekben a szereplők mások elvárásairól és hitéről alkotott saját hitüket és elvárásaikat formálják, azaz a szereplők mások hitéről és tudásáról szóló információkat keresnek, hogy formálni tudják a kooperációjukat, és együtt alakítsák át környezetüket. Ez a tudásalapú gazdaság elsődleges ismérve, ami megkülönbözteti a gazdasági berendezkedés korábbi formáitól (LEYDES DORFF 2006).

A fenti gondolatok a komplexitás nézőpontjából szemlélve az evolúciót sematizálják. Korábbi érvelésünk szerint (LENGYEL, LEYDES DORFF 2011) a komplex gazdasági rendszerek (pl. regionális innovációs rendszerek) fejlődése legfőképpen annak köszönhető, hogy a szereplők egymással szembeni elvárásai összecsiszolódnak, és így az együttműködésük zökkenőmentessé válik.

Útfüggő fejlődés

Az útfüggőség fogalmának megjelenése napjaink közgazdaságtanában PAUL DAVID (1985) gazdaság- és technológiatörténeti munkáihoz, valamint BRIAN ARTHUR (1988) nemlineáris, önerősítő gazdasági folyamatok modelljéhez köthető. Az elméleti alapokat Carl Menger (MENGER 1883) intézményesülés- és Thorstein Veblen (VEBLEN 1898) kumulatívokság-fogalmi jelentették, továbbá a ma már általánosan elfogadott evolúciós nézet, mely szerint a technológiai és szervezeti fejlődés útfüggő, azaz a múltban meghozott döntések alapvetően meghatározzák a jelenben és a jövőben meghozható döntések körét.

Az útfüggőség melléktermékeként fellépő bezáródás (lock-in) az esetek többségében az iparági és társadalmi szerkezet merevségét és az alkalmazkodóképesség hiányát jelöli. Ugyanakkor az útfüggőség bizonyos esetekben pozitívan is értékelhető, hiszen csökkenti a döntéshozatal költségeit és a döntések bizonytalanságát.

A gazdasági evolúcióban az útfüggő fejlődés szemlélete a történetiségre koncentrálna: a múltbeli döntések alapvetően befolyásolják a jelenben hozható döntéseket, a kumulatív okság pedig időben nem visszafordítható folyamatokra utal. David és Arthur technológiai, iparági, intézményi vagy szervezeti fejlődésének útfüggő modellje egy négyfázisú folyamattal írható le (SYDOW, SCHREYOGG, KOCH 2005), amelyet itt az új technológiai megoldásokra értelmezzünk:

1. Az első, „preformálódás” szakaszban az új technológia kialakításához szükséges variációk választéka széles. Ekkor a döntés-előkészítések keresési folyamatai nem irányítottak, így számos alternatíva létezik a kívánt állapot elérésére. A fázist egy történeti kontextusba ágyazott – mégis véletlenszerűnek feltételezett – döntés zárja le, ami meghatározza a további cselekvések irányát.²
2. A második, „útkreáló” szakaszban további szereplők csatlakoznak a sikeresnek bizonyuló megoldáshoz, és a technológia piacot befolyásolóvá válik.

---

2 Hasonló jelenséget ír le a bifurkáció fogalma a komplex rendszerelméletben.

3. Amint a csatlakozók száma elér egy kritikus méretet, az útfüggő folyamat a harmadik „bezáródási” szakaszába lép. Ekkor olyan kumulatív, önerősítő folyamatok indulnak be, melyek következtében nem éri meg új technológiát kidolgozni.
4. Az útfüggő fejlődési folyamat lezáródása a modell szerint externális sokknak köszönhető. A külső sokkhatás a negyedik „útfeloldó” szakaszban ismét új utaknak nyit teret, hiszen a fellépő problémákra akár egészen új megoldások is kereshetők.

A folyamat motorja az innovációt jutalmazó növekvő mérethozadék jelensége, ez sarkallja kezdetben az új technológia alkalmazására a gazdasági szereplőket. A felhasználók kritikus tömegét elérve azonban már csak aránytalanul nagy költségekkel lehet eltérni a domináns technológiától, hiszen túl sok szereplőt kell meggyőzni ehhez (pl. belső égésű motorok, Microsoft Windows). A technológiai bezáródás ezért kizárja az általános egyensúly megvalósulását, és instabil, egyensúlytól távoli folyamatokat eredményez. A külső sokk tulajdonképpen ismét stabilizálja a rendszert, amikor a meglévő technológiát értéktelenné teszi.

Az útfüggő technológiai fejlődés analógiája értelmezhető a szereplők viselkedésére és a gazdasági intézmények fejlődésére is. Az országokra, régiókra jellemző kultúra, de a szervezeti kultúra is útfüggő módon fejlődik, és a külső sokkokra érzékeny instabil helyzetekhez vezethet. Például hazánk gazdasági átmenete során bekövetkező külső sokkhatások (piacok összeomlása, új versenyhelyzet) kibillentették a helyi gazdasági szereplőket az addig megszokott gyakorlatok instabillá vált helyzetéből.

Az evolúciós gazdaságföldrajz megjelenése

A fent áttekintett evolúciós közgazdasági irányzatok megjelennek az evolúciós gazdaságföldrajzban (EGF) is. Az EGF megalkotásakor az új gazdaságföldrajzzal (ÚGF) és az intézményi gazdaságföldrajzzal (IGF) szemben pozicionálták azt (BOSCHMA, LAMBOOY 1999; BOSCHMA, FRENKEN 2006; BOSCHMA, MARTIN 2010). Ezért először a meghatározó szerzők kezdeti állásfoglalását (1. táblázat) és az azokat érő kritikai észrevételeket tekintjük át, majd a következő fejezetben rátérünk az egyes irányzatok taglalására.

A módszertant tekintve a Krugman, Fujita, Thisse és Venables nevével fémjelzett ÚGF, illetve a williamsoni iskolát követő IGF is érezteti hatását az evolúciós irányzaton. Az EGF ugyanis egyaránt törekszik a formális modellek és a megértő elméletalkotás, így a dedukció és az indukció módszereit alkalmazni (BOSCHMA, FRENKEN 2006). Az EGF-et elsősorban a formális és dinamikus modellek határolják el az intézményi szemlélettől, amelyre statikus és javarészt

1. táblázat: A gazdaságföldrajzi irányzatok összehasonlítása

Fő jellemzők	Új gazdaságföldrajz	Intézményi gazdaságföldrajz	Evolúciós gazdaságföldrajz
Módszertan	Dedukció Formális modellek	Indukció Megértő elméletalkotás	Mindkettő Mindkettő
Fő feltevések	Optimalizáló szereplő Kontextusmentesség	Szabálykövető szereplő Kontextusfüggés (makro)	Kielégítő megoldást kereső szereplő Kontextusfüggés (mikro)
Időfogalmak	Elemzés az egyensúlyban Mikro → makro	Statikus elemzés Makro → mikro	Egyensúlytól távoli elemzés Rekurzív
Földrajz	Semleges hely Szállítási költség	Valódi hely Helyfüggés	Semleges hely → valódi hely Útfüggőség

Forrás: Boschma, Frenken 2006, 291.

összehasonlításon alapuló módszertan jellemző. A neoklasszikus alapokon nyugvó ÚGF-től pedig főként abban tér el, hogy elveti az egyensúlyi modelleket és az optimalizáló szereplő lehetőségét, a történelmi kontextus fontosságát viszont előtérbe helyezi.

Az evolúciós keretmodell gazdasági szereplője tehát önérdelvezérelt, azonban a mikrokontextusok (szervezeti rutinok) korlátozzák racionalitását, befolyásolják döntéseit. A szemlélet dinamikus időfelfogást takar, a gazdasági folyamatok nem vezetnek általános egyensúlyhoz, így a területi vizsgálatokhoz az egyensúlytól távoli elemzések szükségesek. A területi fejlődés útfüggő, történelmi tényezők által meghatározott, így a fejlődés általános területi modelljeit mindig a konkrét helyeken kell értelmezni, adaptálni.

Kérdések, módszertan és eredmények az EGF irányzataiban

Az evolúciós gazdaságföldrajz távol áll attól, hogy egységes paradigmaként lépjen fel. Az evolúció eltérő megközelítései (biológiai, fizikai, gazdaságtörténeti) éreztetik hatásukat a sokszínű kérdésfeltevésben és módszertanban is. Ebben a

fejezetben csak rövid áttekintésre van módunk, melynek során az általánosított darwinizmus, a komplex rendszerszemlélet és a regionális útfüggőség fő kérdéseit, módszertanát és eredményeit mutatjuk be.

Általánosított darwinizmus

Az általánosított darwinizmus a cégek populációinak kiemelkedésével és versenyben való helyállásával foglalkozik. A vizsgálati egységek éppen ezért a vállalatok, és legtöbbször nagyon hosszú idősoros (50-100 év) adatokkal dolgoznak az empirikus tesztekben. A vizsgálatok fókuszában azok a helyi tényezők állnak, amelyek a domináns iparágak megjelenését és kiemelkedését segítették. Különleges figyelmet fordítanak azokra a mechanizmusokra is, melyek az agglomerációs előnyöket a cégek szintjén alakítják.

BOSCHMA ÉS WENTING (2007) például az angol autóipart vizsgálta vállalati szintű paneladatokat elemzésével a kezdeti lépésektől napjainkig. Fő megállapításaik szerint először azokban a térségekben jelent meg az iparág, ahol kellő mértékű kapcsolódó szakértelem összpontosult (például a kerékpárgyártásban). Az iparág dinamikája később azoktól a cégektől függött, melyek a piaci versenyben dominánssá váltak. Ebben szintén a szakértelem és a cég tapasztalatai bizonyultak döntőnek, hiszen a korábbi ismeretekre építő kipördülő (spin-off) vállalatok sokkal sikeresebbnek bizonyultak, mint az új belépők (start-up cégek). Hasonló megállapításokkal találkozhatunk például a nemzetközi divattervezés (WENTING 2008) és a holland könyvkiadás ágazatairól született tanulmányokban is (HEEBELS, BOSCHMA 2011).

ESSLETZBICHLER ÉS RIGBY (2007, 2010) – hangsúlyozva, hogy a régiók nem a szelekció, hanem inkább a variációképződés terei – empirikus keretet javasol a régióon belüli iparági és a régiók általános evolúciójának elemzésére. Ebben a megközelítésben a technológiai szint és annak alakulása függő változó, amit a tőke- és munkainput arányával lehet jellemezni. A régióban történő termelés technológiai fejlődését a (1) kezdeti cégekben történt változások, (2) a kezdeti vállalatok piaci részarányának módosulása, (3) a kilépő, valamint (4) a belépő cégek határozzák meg. Hosszú távon vagy turbulens időszakban azonban a régiók viszonyrendszere átalakul, ami más szintekre helyezi át a szelekció érvényesülését. Egyrészt az iparágban tevékenykedő cégek koevolúciós kapcsolatban állnak a régió intézményeivel és egyéb vállalatokkal, ami átalakítja a régióon belüli szelekciós mechanizmust. Másrészt a régiók közötti távolság ártérkelődése következtében a régióknál magasabb – interregionális, nemzeti, globális – szinten érvényesül a szelekció.

Komplex rendszerek

A komplex rendszerek evolúciós gazdaságföldrajzi alkalmazása a nemzetállamok, régiók, klaszterek és egyéb földrajzi egységek nemlineráris és útfüggő változására vonatkozik (MARTIN, SUNLEY 2007), azonban még igen kevés az

empirikus elemzés és módszertani munka a témában. Hosszú út áll még előttünk, hogy a régióon belüli variációképződést és szelekciót, a régiók egyenlőtlen fejlődését és a régiók közötti munkamegosztást a komplex rendszerek fogalmaival le tudjuk írni.

Az empirikus munka egyik útja a szimulációs modellekhez kapcsolható, amely a komplex rendszerszemléletet a hálózatelemzéshez köti (REGGIANI, NIJKAMP 2009). Véleményünk szerint az evolúciós gazdaságföldrajz darwini és komplex szemléletének integrációja miatt fontos, hogy a két irányzat fogalmait tovább közelítsük egymáshoz.

Az evolúciós értelmezés szerint a komplex rendszer elemei egymással koevolúciós kölcsönhatásban állnak, és saját adaptív kapacitásuk teszi lehetővé, hogy a változások nyomán spontán módon újraszervezzék belső szerkezetüket (LUHMANN 1986; MARTIN, SUNLEY 2007). Két egymással koevolúciós kapcsolatban lévő szelekciós mechanizmus trajektória kialakulásához vezet (DOSI 1982; NELSON 1995), három egymást átfedő szelekciós mechanizmus új rezsimet hoz létre (LEYDESORFF, MEYER 2006).

A fentiekre alapozva LENGYEL ÉS LEYDESORFF (2008, 2011) javaslata a komplex rendszerek evolúciós gazdaságföldrajzban való alkalmazására a regionális innovációs rendszerek három összefüggő szelekciós mechanizmusát – tudás-teremtés, tudásalkalmazás, szervezeti kontroll –, mint három dimenziót vizsgálja. Amennyiben a három szelekciós mechanizmus szinergikus kölcsönhatásban áll egymással, úgy a komplex rendszer belső szerveződése könnyebben átlátható, a rendszerben tapasztalható bizonytalanság csökken. Ezt a bizonytalanságcsökkenést háromdimenziós entrópiával, illetve a három dimenzió közös információjával lehet mérni. A magyar innovációs rendszer ily módon történő elemzése szerint a hazai régiók három pályája különíthető el: (1) Budapest mint feltörekvő európai nagyváros, (2) a Nyugat- és Közép-Dunántúl innovációs rendszere, melyet a megjelenő külföldi vállalatok nemzetközi együttműködésekbe ágyaztak, (3) az ország többi része, ahol többnyire megmaradt az állami szolgáltatások vezető szerepe a rendszer belső szervezésében.

Útfüggőség

A régiók útfüggő fejlődésének szemlélete elveti az általános egyensúly felé tartó folyamatokat, a megközelítés szerint a $t+1$ időpontban bekövetkező történés a t időpontban adott állapot és azelőtt végbement történések függvénye. Az evolúciós gazdaságföldrajz vonatkozó vizsgálatainak tárgyaként szerepelhet az útfüggőség folyamatának és forrásának feltárása, az útfüggő fejlődés régiók közötti különbségeinek bemutatása és a fejlődésre adott magyarázatok (MARTIN, SUNLEY 2006). A nem egyensúlyba tartó folyamatok empirikus feltárása az iparági és klaszter-életciklusokhoz, az iparágak régióon belüli kapcsolódásához és a regionális bezáródáshoz köthető.

A régió domináns iparágának vagy klaszterének életciklusa magától értetődően meghatározza a régió fejlődésének útját, azonban a regionális útfüggőség felvázolásakor ennél jóval bonyolultabb összefüggést kell feltételeznünk, hiszen az rendkívül összetett kapcsolatrendszerben érvényesül. Egy régióban található iparágak valószínűleg útfüggő módon fejlődnek, de a köztük lévő kapcsolatok határozzák meg, hogy a régió is útfüggő módon fejlődik-e. Ha túl erős a kapcsolódás a szektorok között, valószínűsíthető, hogy a régió is útfüggő módon fejlődik, mert viszonylag zárt a külső kihívások irányába.

A regionális útfüggőséget eddig nagyrészt esettanulmányok és regionális összehasonlítások segítségével, valamint a hálózatelemzés példái alapján mutatták be a kutatók, pl. a bostoni Route 128 ICT iparági útfüggőségének (SAXENIAN 1994), vagy a Ruhr-vidék nehézipari körzetének (GRABHER 1993) elemzése. Ezek a térségek külső sokkoknak köszönhetően újulnak meg (pl. a Szilícium-völgy konkurenciaként való felemelkedése, illetve a nehézipar háttérbe szorulása). HASSINK (2005) azonban arra mutat rá, hogy a régió bezáródása nem feltétlenül vezet a régió hanyatlásához, hiszen lehetnek kiutak egy bezáródó ipari szerkezetű térségben is.

Diszkusszió

Az evolúciós közgazdaságtani gondolatok – egységes elméleti keret híján – elszórtan, de sokszíniúen jelentek meg a hazai szakirodalomban. Találunk rá példát elmélettörténeti munkában (MEYER 2003), vállalat- (KAPÁS 1999; SOLT 2003) és fejlődéelméleti (GEDEON 2007) tanulmányokban, továbbá az innovációpolitika megalapozását nyújtó írásban is (HRONSZKY 2005). Örvendetes, hogy az evolúciós fogalmak már magyarul is megjelentek a regionális gazdaságfejlesztéssel, a régiók rugalmasságával (TÓTH 2012) és a lokális tudásteremtéssel (LENGYEL 2008) foglalkozó művekben.

A posztszocialista átmenet különleges lehetőséget biztosít a magyar gazdaságföldrajz és regionális gazdaságtan számára a területi fejlődés időbeliségének kutatásához. Nem pusztán a fejlett országoktól való elmaradás tükröződik a hazai – költség- és beruházásvezérelt – regionális fejlődésben (BAJMÓCY 2007, LENGYEL 2010), hanem abban az átmenet során a múlt rendszerből örökölt intézmények és rutinok hatása is tetten érhető (LENGYEL, LEYDESDORFF 2008, 2011).

Véleményünk szerint az evolúciós gazdaságföldrajz magyarországi megerősödéséhez elsőként empirikus kísérletekre és elemzésekre van szükség. Ennek érdekében a következőkben a három EGF irányzathoz kötődő kutatási kérdéseinket vázoljuk fel, továbbá kitérünk az általánosított darwinizmus és a komplex rendszerszemlélet módszertani fogásainak egymáshoz közelítésére is.

Az általánosított darwinizmus elsősorban a cégek változó versenykörnyezetben való helytállását és ennek regionális következményeit kutatja. A posztszocialista átmenet kontextusa újfajta látásmódot kínálhat e tekintetben, mivel a külföldi vállalatok megjelenése és a globális piaci nyitás miatt a magyar cégeknek teljesen új kihívásoknak kellett megfelelnie. Egy korábbi tanulmányunkban már rámutattunk arra, hogy Magyarországon a regionális növekedés elsősorban a külföldi tulajdonban lévő vállalatoknak volt köszönhető, míg a hazai cégek lassították a növekedést (LENGYEL, SZANYI 2011). Adódik tehát a kérdés, hogy egy evolúciós szempontból végzett kutatás is a multinacionális vállalatok pozitív multiplikátorhatását találná-e, avagy fény derülne az erősödő verseny kiszorító hatására is?

A komplex rendszerszemlélet evolúciós gazdaságföldrajzban való kvantitatív alkalmazására korábbi munkáinkban tettünk már kísérletet (LENGYEL, LEYDESDORFF 2008, 2011). A kutatási kérdés itt arra irányul, hogy alulról épülő vagy kívülről vezérelt gazdaság jött-e létre az átmenet során, illetve hogy van-e különbség e tekintetben a hazai térségek között. A gazdasági szereplők helyi együttműködését ebben a kísérletben a helyi tudásteremtés, tudásalkalmazás és szervezeti kontrollmechanizmusok szinergiájával becsültük. A következő lépés a korábban alkalmazott modell dinamizálása és a modell alapjául szolgáló új dimenziók bevezetése lehet.

Véleményünk szerint az útfüggő fejlődés hazai főkérdése, hogy a gazdasági átmenet hogyan módosította a régiók útfüggő fejlődését. A gazdasági átalakulás, az állami vállalatok csődje ismert módon külső sokként érte a specializált hazai régiókat, a külföldi tőke megjelenése pedig pozitív sokként is értelmezhető (LUX 2012). Ezen hatások mellett az átmenet alatt is jelentős regionális specializáció volt megfigyelhető; az állami K+F- és egyetemi központok, valamint a nagyvállalatok (például az autóiparban) az útfüggő regionális fejlődést erősítették. A lokális tudásteremtés új regionális utak létrehozása, de a bezáródás felé is elmozdíthatja a régiókat (LENGYEL 2008), melynek kutatása alapvető feladat.

Nincs még példa az evolúciós közgazdaságtan három pillérének összehangolt modelljére, ezért az evolúciós gazdaságföldrajz megközelítéseinek módszertana és fogalmai is viszonylag elkülönülnek egymástól. Az általánosított darwinizmus és a komplex rendszerszemlélet közötti szintézis ugyanakkor lehetséges és szükségyszerű (ESSLETZBICHLER, RIGBY 2010). Lehetséges azért, mert a szemléletek megegyeznek abban, hogy heterogén szereplőket feltételeznek, és az evolúciós folyamat eredményét szintén heterogénnek tekintik, továbbá a variációképződés mindkét nézőpont szerint bizonytalan környezetben zajló innováció eredménye. Szükségyszerű azért, mert a komplex rendszerek önszerveződésfogalma le tudja írni, hogyan emelkedik ki bizonyos rend a szereplők interakcióiból, de nem

foglalkozik (1) a szereplők tulajdonságaival, (2) továbbá azzal sem, hogy a kiemelkedő rend milyen kapcsolatban áll a vele versenyző szerkezetekkel, (3) valamint, hogy a kiemelkedő rend hogyan illeszkedik a szélesebb körű társadalmi és gazdasági környezetbe.

A módszertan összhangjának megteremtése óriási kihívás. Úgy gondoljuk azonban, hogy a komplex rendszerek szinergiájának többdimenziós entrópiával történő mérése lehetőséget teremt az első lépések megtételére. A többdimenziós entrópia alkalmazásának egyik előnye ugyanis, hogy a szinergia indikátora részekre bontható, így kiszámítható az egyes alrendszerek hatása a teljes rendszer szinergiájára. A piacra való új belépők és már jelen lévő vállalatok külön alrendszerekben való kezelésével számszerűsíthető a darwinizmus szempontjából új variációnak tekintett cégek hatása a komplex rendszer szinergiájára.

Köszönetnyilvánítás

Bajmócy Zoltánnak és Hronszky Imrének tartozom köszönettel a gazdasági evolúcióról folytatott beszélgetésekért. Az evolúciós gazdaságföldrajz hazai alkalmazási területeinek kialakítását Ron A. Boschma és Loet Leydesdorff tanácsai segítik.

Irodalomjegyzék

- ARTHUR, W. B. (1988): Self-reinforcing mechanisms in economics. In: ANDERSON, P., ARROW, K., PINES, D. (szerk.): *The economy as an evolving, complex system*. Addison–Wesley Reading, MA, 9–31.
- BAJMÓCY Z. (2007): *A technológiai inkubáció elmélete és alkalmazási lehetőségei hazánk elmaradott térségeiben*. Doktori értekezés. SZTE Közgazdaságtani Doktori Iskola, Szeged
- BOSCHMA, R. A., FRENKEN, K. (2006): Why is economic geography not an evolutionary science? Towards an evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 3., 273–302.
- BOSCHMA, R. A., LAMBOOY, J. G. (1999): Evolutionary economics and economic geography. *Journal of Evolutionary Economics*, 4., 411–429.
- BOSCHMA, R. A., MARTIN, R. (szerk.) (2010): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton
- BOSCHMA, R. A., WENTING, R. (2007): The spatial evolution of the British automobile industry. Does location matter? *Industrial and Corporate Change*, 2., 213–238.
- CORIAT, B., DOSI, G. (1998): The institutional embeddedness of economic change: an appraisal of the evolutionary and regulationist research programmes. In:

- NIELSEN, K., JOHNSON, B. (szerk.): *Institutions and economic change*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 3–32.
- DAVID, P. A. (1985): Clio and the economics of QWERTY. *American Economic Review*, 2., 332–337.
- DOSI, G. (1982): Technological paradigms and technological trajectories. A suggested interpretation of the determinants and directions of technical change. *Research Policy*, 3., 147–162.
- ESSLETZBICHLER, J., RIGBY, D. L. (2007): Exploring evolutionary economic geographies. *Journal of Economic Geography*, 5., 549–571.
- ESSLETZBICHLER, J., RIGBY, D. L. (2010): Generalized Darwinism and evolutionary economic geography. In: BOSCHMA, R. A., MARTIN, R. (szerk.): *The handbook of evolutionary economic geography*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 43–61.
- FOSTER, J. (2005): From simplistic to complex systems in economics. *Cambridge Journal of Economics*, 6., 873–892.
- FOSTER, J., METCALFE, J. S. (2001): *Frontiers of evolutionary economics. Competition, self-organization and innovation policy*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton
- GEDÉON P. (2007): Piaci rend és társadalmi normák. Hayek elmélete a társadalmi evolúcióról. *Közgazdasági Szemle*, 1., 1–28.
- GRABHER, G. (1993): The weakness of strong ties. The lock-in of regional development in the Ruhr area. In: GRABHER, G. (szerk.): *The embedded firm. On the socioeconomics of industrial networks*. Routledge, London, New York, 255–277.
- HASSINK, R. (2005): How to unlock regional economies from path dependency? From learning region to learning cluster. *European Planning Studies*, 4., 521–535.
- HEEBELS, B., BOSCHMA, R. A. (2011): Performing in Dutch book publishing, 1880–2008. The importance of entrepreneurial experience and the Amsterdam cluster. *Journal of Economic Geography*, 6., 1007–1029.
- HODGSON, G. (1988): *Economics and institutions*. Polity Press, Cambridge
- HODGSON, G. (1993): *Economics and evolution. Bringing life back into economics*. Polity Press, Oxford
- HRONSZKY I. (2005): Az innovációpolitika megalapozása evolucionista megközelítéssel. In: BUZÁS N. (szerk.): *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. JATEPress, Szeged, 13–33. (SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei)
- KAPÁS J. (1999): Szükséges-e többdimenziós vállalatelmélet? Az evolúciós vállalatelmélet kritikai összefoglalása. *Közgazdasági Szemle*, 9., 823–841.
- LENGYEL B. (2008): Tudásteremtés és ko-evolúció. Az egyetem-gazdaság-kormányzat kapcsolatok globális és lokális vetületei. In: LENGYEL I.,

- LUKOVICS M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 47–61.
- LENGYEL B., LEYDESORFF, L. (2008): A magyar gazdaság tudásalapú szerveződésének mérése. Az innovációs rendszerek szinergiáinak térbelisége. *Közgazdasági Szemle*, 6., 522–547.
- LENGYEL B., LEYDESORFF, L. (2011): Regional innovation systems in Hungary. The failing synergy at the national level. *Regional Studies*, 5., 677–693.
- LENGYEL B., SZANYI M. (2011): *Regional growth in a dual economy. Marshall-Arrow-Romer externalities and firm-ownership*. Paper presented at the 6. Annual Conference of the Association of Hungarian Economists, 19–20 December, 2011. Budapest
- LENGYEL I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LEYDESORFF, L. (2006): *The knowledge-based economy. Modeled, measured, simulated*. Universal Publishers, Boca Rota
- LEYDESORFF, L., MEYER, M. (2006): Triple helix indicators of knowledge based innovation systems. *Research Policy*, 10., 1441–1449.
- LOASBY, B. J. (2001): Time, knowledge and evolutionary dynamics. Why connections matter. *Journal of Evolutionary Economics*, 4., 393–412.
- LUHMANN, N. (1986): The autopoiesis of social systems. In: GEYER, F., ZOUWEN, J. v. D. (szerk.): *Sociocybernetic paradoxes*. Sage, London, 172–192.
- LUX G. (2012): A térségi boom gazdasági és társadalmi következményei. *Tér és Társadalom*, 2., 22–39.
- MARTIN, R., SUNLEY, P. (2006): Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 4., 395–437.
- MARTIN, R., SUNLEY, P. (2007): Complexity thinking and evolutionary economic geography. *Journal of Economic Geography*, 5., 573–601.
- MENGER, C. (1883): *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften, und der politischen Oekonomie insbesondere*. Duncker & Humblot, Leipzig
- METCALFE, J. S. (2002): Knowledge of growth and growth of knowledge. *Journal of Evolutionary Economics*, 1–2., 3–15.
- METCALFE, J. S., FOSTER, J. (2004): *Evolution and economic complexity*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton
- MEYER D. (2003): Evolúciós közgazdaságtan elmélettörténeti szemszögből vagy közgazdasági elmélettörténet evolúciós szemszögből. In: BEKKER Zs. (szerk.): *Tantörténet és Közgazdaságtudomány*. Aula Kiadó, Budapest, 295–310.
- NELSON, R. R. (1995): Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature*, 3., 48–90.
- NELSON R. R., WINTER S. G. (1982): *An evolutionary theory of economic change*. Harvard University Press, Cambridge

- POTTS, J. (2001): Knowledge and markets. *Journal of Evolutionary Economics*, 4., 413–431.
- REGGIANI, A., NIJKAMP, P. (szerk.) (2009): *Complexity and spatial networks*. Springer, Berlin, Heidelberg
- SAXENIAN, A. L. (1994): *Regional advantage. Culture and competition in Silicon Valley and Route 128*. Harvard University Press, Cambridge, MA, London
- SCHUMPETER, J. (1942): *Capitalism, socialism and democracy*. Harper and Row, New York
- SOLT K. (2003): Gondolatok az evolúciós közgazdaságtanról és a vállalatelméletről. In: MEYER D., SOLT K. (szerk.): *Evolúció és közgazdaságtan*. Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, Győr, 103–117.
- SYDOW, J., SCHREYOGG, G., KOCH, J. (2005): *Organizational paths. Path dependency and beyond*. Paper presented at 21st EGOS Colloquium, 31 June – 2 July, Berlin
- TÓTH B. I. (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 2., 3–21.
- UTTERBACK, J. M., ABERNATHY, W. J. (1975): A dynamic model of product and process innovation. *Omega*, 6., 639–656.
- VEBLEN, T. (1898): Why is economics not an evolutionary science? *Quarterly Journal of Economics*, 4., 373–397.
- WENTING, R. (2008): Spin-off dynamics and the spatial formation of the fashion design industry, 1858–2005. *Journal of Economic Geography*, 5., 593–614.
- WITT, U. (2003a): *The evolving economy. Essays on the evolutionary approach to economics*. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton
- WITT, U. (2003b): Economic policy making in an evolutionary perspective. *Journal of Evolutionary Economics*, 2., 77–94.
- WITT, U. (2004): On the proper interpretation of evolution in economics and its implications for production theory. *Journal of Economic Methodology*, 2., 125–146.
- WITT, U. (2006): *Evolutionary economics*. Max Planck Institute of Economics, Evolutionary Economics Group, Jena (Papers on economics and evolution, 0605.)

A jövedelmi szegénység térökonometriai elemzése az Észak-magyarországi régióban

Siposné Nándori Eszter

Bevezetés

Az átmenet éveiben Magyarországon mélyreható átalakulás indult el, melynek során a gazdasági és társadalmi szerepek is megváltoztak. A társadalom többsége képes volt alkalmazkodni a változó szerepekkel együtt járó változó elvárásokhoz, azonban bizonyos csoportok nem, vagy csak nagy nehézségek árán tudtak igazodni az új lehetőségekhez. Ők azok, akiket az elszegényedés és a társadalmi kirekesztés leginkább fenyeget, és akik a lemaradás, leszakadás veszélyének leginkább ki vannak téve. Ha ezen csoportok aránya elér egy kritikus szintet, akkor ez az egész társadalom és gazdaság fejlődését veszélyezteti.

A változó szerepekhez való alkalmazkodás a gazdasági válság beköszöntével még nehezebbé vált. 2008 szeptembere óta a társadalomnak a korábnál is nagyobb hányadát veszélyezteti a szegénnyé és a kirekesztetté válás. Bár a válság társadalmi hatásairól nem rendelkezünk teljes körű információval, az biztosra vehető, hogy a gazdasági visszaesés, a reálkeresetek csökkenése, a munkanélküliek számának növekedése és a lakossági hitelek törlesztőrészeinek ugrásszerű emelkedése a magyarországi népesség jelentős hányadának életét nagymértékben megnehezítette.

Tanulmányom azt vizsgálja, hogy a válsagnak és az azzal együtt járó negatív gazdasági jelenségeknek milyen hatása lehet az Észak-magyarországi régióban élő

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 145–157. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

szegénységre. A jövedelmi szegénység regionális alakulását a keresőtevékenységből élők jövedelmi adataiból képzett szegénységi mérőszámok segítségével mutatom be. Ezt követően azt vizsgálom meg, hogy a gazdasági teljesítmény változása hogyan befolyásolja a szegénységi mutatókat. Ennek elemzése során nem csak az adott terület, hanem a környező területi egységek gazdasági teljesítményének hatását is bemutatom.

A szegénység fogalma és mérése

Ahhoz, hogy a szegénységet mérni és elemezni tudjunk, szükség van a szegények körének pontos definiálására. Szegénynek az tekinthető, aki nem rendelkezik a minimálisan szükséges forintösszeggel, tehát a jövedelme nem ér el egy bizonyos szintet (BOKOR 1987). Ennek a jövedelmi szintnek a meghatározása többféle koncepció alapján lehetséges.

Az *abszolút* szegénységkonceptiók abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a szükségleteknek létezik egy tértől és időtől független köre. Azokat, akik nem képesek ezeknek a minimális szükségleteknek a kielégítésére, reálisan nevezhetjük szegénynek. Hazánkban a Központi Statisztikai Hivatal álláspontja szerint szegénynek számít az, aki a létminimum alatt él, azaz aki nem rendelkezik azaz a forintösszeggel, amely biztosítja a minimális életvitelhez szükséges igen szerény szükségletek kielégítését. A létminimum számításánál az élelmiszerfogyasztás normatív értékéből indulnak ki, majd azt a Háztartási Költségvetési Adatfelvétel adatai alapján a normatíva környékén fogyasztó háztartások teljes kiadásának figyelembe vételével teljeskörűsítik (KSH 2008a). Az így nyert adatokat végül egy fogyasztási egységre számítják az ún. ekvivalenciaskálák segítségével, és ezen adatok alapján a létminimum-értékeket háztartás-típusonként határozzák meg.

Az abszolút szegénységi küszöböt a Világbank is használja nemzetközi összehasonlításokban. A korábbi 1 dolláros fejenkénti küszöböt 2005-ben 1,25 dollárra emelték (2005-ös árakon számolva). Ezt az értéket a legszegényebb 10-20 ország nemzeti szegénységi küszöbeinek átlagaként határozzák meg (<http://www.worldbank.org>). A Világbank a kelet-közép-európai országok esetében mindezen túl a napi 4,3 dolláros szegénységi küszöböt is használja, mellyel a társadalomnak nem csak azt a rétegét határolja le, amelynek napi megélhetési gondja van, hanem azt is, amelyek a szegénység által veszélyeztetett. A 4,3 dolláros érték tapasztalati adatok alapján került meghatározásra. Az adatok ugyanis azt mutatták, hogy azok, akik napi 2,15 és 4,3 dollár közötti összegből élnek, – bár nem szegények, de – nem rendelkeznek elegendő megtakarítással, ezért valamilyen váratlan esemény bekövetkeztekor nagy valószínűséggel süllyednek szegénységbe (ALAM ET AL. 2005).

A regionális minimum a létminimum egyik változata, amely régióként eltérő létminimumértéket határoz meg abból a feltételezésből kiindulva, hogy az egyes régiók eltérő ár- és jövedelemviszonyainak következtében indokolt a létminimum értékének regionális differenciálása.

A *relatív szegénység* koncepciók a szegényeket a társadalomban elfoglalt relatív jövedelmi helyzetük alapján határozzák meg. Az elmélet szerint szegénynek lehet tekinteni a társadalom valamely átlagos jóléti szintjétől meghatározott mértékben elmaradókat, vagy azt a szintet tekinthetjük szegénységi küszöbnek, ami alatt a lakosság bizonyos hányada (ötöde vagy tizede) él. Ez a megközelítés tehát azt feltételezi, hogy minden társadalomban élnek szegények (HEGEDŰS, MONOSTORI 2005).

A *szubjektív szegénység* koncepció vizsgálatát két kutatócsoport fejlesztette ki. VAN PRAAG (1971) dolgozta ki a jövedelemértékelési kérdéseket (Income Evaluation Question), amellyel a szegénység szubjektív megítéléséről gyűjtött adatokat. A Deleeck vezetésével működő kutatócsoport pedig a CSP-t (Subjective Poverty Line) hozta létre. A koncepció két vonatkozásban értelmezhető: egyrészt kiket tartanak szegénynek, másrészt hogyan ítélik meg a saját helyzetüket a jövedelmi egyenlőtlenségek rendszerében (SPÉDER 2002). Bár a szubjektív szegénység koncepció nem képezheti a kormányzati döntések alapját, fontos szerepet játszhat a társadalmi értékek, hiedelmek és viselkedési formák megértésében (SAMMAN 2007).

A *szociálpolitikai szegénység* koncepciók jelentőségét az adja, hogy számos szociális ellátási forma jogosultsági határát ezek segítségével határozzák meg. Ilyen gyakran alkalmazott szegénységi küszöb lehet a nyugdíjminimum vagy a minimálbér (SPÉDER 2002).

Az Európai Unió 2001-ben kidolgozta a Laekeni indikátorok rendszerét (1. táblázat), melyben a szegénység több – elsősorban relatív szempontú – mutatóját definiálta. Ennek az alkalmazása lehetőséget ad a különböző NUTS egységek szegénységének összehasonlítására. A Laekeni indikátorrendszer főszabályként az OECD2 skálával számított ekvivalens mediánjövedelem 60%-ában határozza meg a szegénységi küszöböt (GÁBOS ET AL. 2010). Jelen tanulmány az Európai Unió ajánlásainak megfelelően a mediánjövedelem 60%-ában meghatározott szegénységi küszöböt használja az egyes szegénységi mutatók kiszámításához.

A szegénységi küszöb felhasználásával meghatározhatók a szegénység mérőszámai. A legegyszerűbb mérőszám a szegénységi ráta vagy arány (H), amely a szegénységi küszöb alatt élők arányát mutatja meg a teljes népességben belül.

$$H = \frac{p}{n},$$

ahol p a szegénységi küszöböt el nem érő jövedelműek száma, n pedig a teljes népességszám. A mutató a szegénység kiterjedtségét méri, hátránya azonban, hogy a szegénység mélységéről semmit nem árul el, hiszen ha egy szegénységben élő helyzete tovább romlik, és még rosszabb anyagi helyzetbe kerül, a szegénységi ráta értéke nem változik.

Ezért érdemes az ún. szegénységi rést is meghatározni, amely a szegények átlagos jövedelmének a szegénységi küszöbtől vett távolságát méri. Ahhoz, hogy ez a mutató időbeli és térbeli összehasonlítást is lehetővé tegyen, ki lehet azt a szegénységi küszöb arányában fejezni, és az így nyert szegénységi résarányt (PG) használni.

1. táblázat: Laekeni indikátorok

Elsődleges indikátorok	Másodlagos indikátorok
Szegénységi arány	Az eltérő szegénységi küszöbök alatt élők (a medián 40, 50, 70%-a alattiak) aránya
A jövedelemeloszlás egyenlőtlensége (S80/S20 jövedelmi ötödök aránya)	A szegénységi arány időbeli alakulása
A tartós szegénység aránya kor és nem szerint (medián 60%-a)	Társadalmi juttatások nélküli szegénységi arány kor és nem szerint
Relatív szegénységi rés kor és nem szerint	A jövedelmi eloszlás egyenlőtlensége: Gini-mutató
Regionális kohézió	Tartós szegénységi arány kor és nem szerint (medián 50%-a)
Tartós munkanélküliségi ráta	A tartós munkanélküliek aránya
A foglalkoztatott nélküli háztartásban élők aránya	Nagyon tartós munkanélküliségi ráta
Korai iskolaelhagyók aránya	Az alacsony képzettségű személyek aránya
Születéskor várható élettartam	
Szubjektív egészségi állapot jövedelem szerint	

Forrás: KSH 2008b, 1–3.

$$PG = \frac{1}{p} \sum_{i=1}^p \frac{g_i}{z},$$

ahol g_i a szegénységi réseket fejezi ki, z pedig a szegénységi küszöb (HAJDÚ 1997).

Az elemzés módszertana

A gazdasági növekedés és a szegénység kapcsolatára vonatkozó kiinduló hipotézisem az, hogy Észak-magyarországi régió megyéiben 2000 és 2008 között a jövedelmi szegénység nagyságát szignifikánsan befolyásolta az adott megye gazdasági növekedése és a környező megyék gazdasági növekedése (a humán fejlettség eltéréseiből adódó hatások kiszűrése után).

A gazdasági növekedésnek a szegénységre gyakorolt hatása regressziószámítás segítségével vizsgálható. A gazdasági növekedés és a szegénység kapcsolatát RAVALLION ÉS CHEN (1996) hasonló tárgyú elemzését alapul véve, azt kibővítve kísérlem meg leírni. Ők a regressziós modellt az alábbi összefüggéssel határozták meg:

$$\Delta \lg P_{it} = \gamma + \beta \cdot \lg \mu_{it} + \Delta \varepsilon_{it} - \beta \cdot \Delta v_{it},$$

ahol P a szegénységi mérőszám i ország t időpontjában, β a μ_{it} -re (azaz az átlagjövedelemre vagy a GDP-re) vonatkozóan fejezi ki a szegénység gazdasági rugalmasságát, γ a konstans, és ε_{it} az a hibatag, amely a szegénységi mérőszámokban előforduló hibákat fejezi ki, v_{it} pedig egy országspecifikus, időben változó hibatag. A modell tehát csupán a gazdasági növekedés szegénységre gyakorolt hatását vizsgálja, minden más tényezőt, mely ezt a kapcsolatot befolyásolhatja, figyelmen kívül hagy. Ezért ennek a modellnek egy kibővített változatával történik az elemzés, amivel néhány további tényező szegénységre gyakorolt hatása kiszűrhető.

A kibővített modell az alábbi alakban írható fel:

$$\lg P_{it} = \alpha + \beta_1 \cdot \mu_{it} + \beta_2 \cdot EDUC_{it} + \beta_3 \cdot REG_{it} + \varepsilon_{it},$$

ahol P a szegénységi mérőszám (szegénységi ráta vagy szegénységi rés) i megye t időpontjában. A modellben három magyarázó változó szerepel: μ_{it} a gazdasági növekedés mérőszáma (azaz az átlagjövedelem vagy a GDP), az $EDUC$ a középiskolai (szakiskolai, gimnáziumi és szakközépiskolai) tanulók aránya a teljes népességben belül, a REG pedig a környező megyék átlagos GDP-jével a területi korreláció kifejezője. A modellben szereplő α konstans, β_1 a μ_{it} -re vonatkozóan fejezi ki a szegénység gazdasági rugalmasságát, β_2 a humán fejlettség, β_3 pedig a területi korreláció szegénységre gyakorolt hatásáról nyújt információt.

A v_{it} országspecifikus hibatag szerepeltetése a modellben nem szükséges, mivel valamennyi vizsgált megye egy országon belül található.

A *REG* és az *EDUC* változó bevonása a modellbe lehetővé teszi, hogy a megyék közötti, humán fejlettségből, illetve területi korrelációból adódó eltéréseket kiszűrve legyen meghatározható a gazdasági növekedés szegénységre gyakorolt hatása.

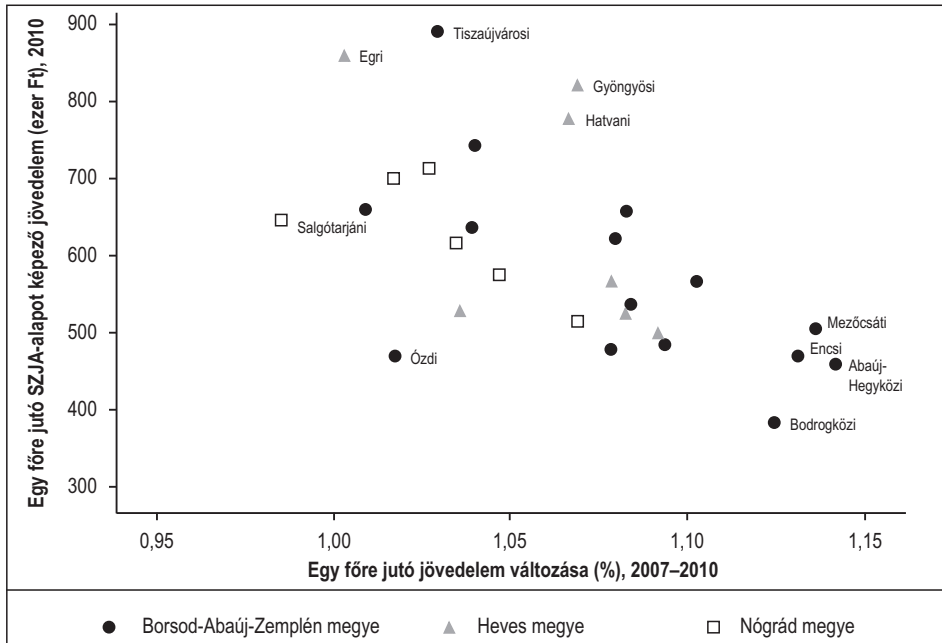
Az optimális regressziófüggvény meghatározása backward módszerrel történik. A módszer valamennyi változót bevonja a modellbe, majd lépésenként távolítja el az eredményváltozóval nem szignifikáns kapcsolatban álló változókat.

A szegénységi küszöb alatt élők jövedelmi adatai az APEH Észak-Magyarországi Igazgatóságának személyijövedelemadó-bevallások adatbázisából származnak. Bár az adatok tartalmazhatnak torzításokat (pl.: az eltitkolt jövedelmek, a feketegazdaságból származó jövedelmek, a csak törtévbén jövedelmet bevallók tévesen szegénynek tekintése az alacsony éves jövedelem miatt), megbízhatóbb adatforrás hiányában a személyijövedelemadó-adatok alapján történik az elemzés. Az egy főre jutó reáljövedelem, a középiskolai tanulók aránya és a hazai környező megyék egy főre jutó GDP-adatai a KSH adatbázisaiból, a határon túli környező megyék GDP-adatai az Eurostat, illetve az IMF adatbázisaiból származnak. Az egy főre jutó reáljövedelem az alkalmazásban állók havi nettó átlagjövedelméből és az éves infláció értékeiből kerül meghatározásra, tehát nem veszi figyelembe a munkanélküliek és inaktívak egyre kiterjedtebb csoportjait és azok jövedelmeit. Mindezek alapján az adatok torzításokat tartalmazhatnak. Mivel azonban regionális, illetve megyei szinten nem áll rendelkezésre megbízhatóbb adatforrás a jövedelmekre vonatkozóan, az elemzés ezen adatok alapján készült.

Az Észak-magyarországi régió jövedelmi helyzete

Az Észak-magyarországi régió kistérségeinek jövedelmi helyzetéről a NAV személyijövedelemadó-bevallásaiból kaphatunk képet. Az összes bevallott jövedelem 2010-es egy főre jutó értékének és a 2007 és 2010 közötti egy főre jutó értékének változását egy koordináta-rendszerben ábrázolva (1. ábra) kirajzolódik, hogy a leggyorsabb ütemben fejlődő kistérségek (Abaúj-Hegyközi, Mezőcsáti, Encsi, Bodroghközi) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében találhatóak. Az ábra arra is felhívja a figyelmet, hogy bár ezekben a kistérségekben nő legnagyobb mértékben a jövedelem, néhány más, szintén Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez tartozó kistérséggel (mint például az Ózdi kistérség) egyetemben az egy főre jutó jövedelemszint ezekben a kistérségekben a legalacsonyabb. A jövedelemváltozás egyedül a Salgótarjáni kistérség esetén jelez még a jövedelmek

1. ábra: Az Észak-magyarországi régió kistérségeinek 2010-es jövedelme a 2007–2010 közötti jövedelemváltozás függvényében

Forrás: NAV SZJA-adatbázis alapján saját szerkesztés.

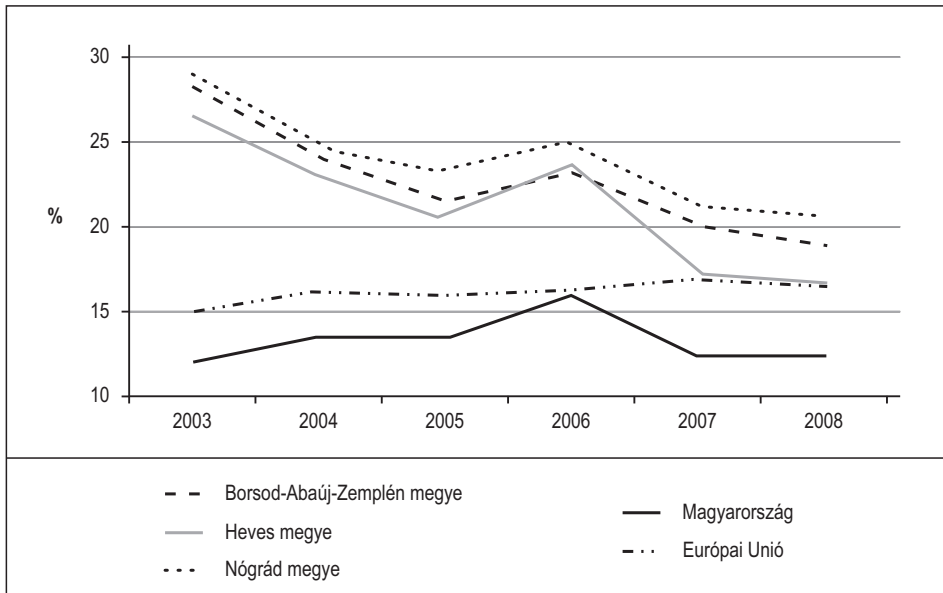
inflációtól nem megtisztított, abszolút nagyságát tekintve is visszaesést. A legmagasabb jövedelmű kistérségek között található a Tiszaújvárosi, az Egri, a Gyöngyösi és a Hatvani. A Nógrád megyei kistérségek jövedelemszintjüket tekintve a régió átlagához közelítenek, a jövedelmek változása pedig az átlagtól elmaradó.

A jövedelmi szegénység az Észak-magyarországi régióban

A szegénységi ráta, azaz a szegénységi küszöb alatt élők aránya 2003 és 2008 között csökkenő tendenciát mutatott (2. ábra). A mutató értéke Nógrád megyében a legmagasabb, ahol a teljes vizsgált időszakban 20%-nál magasabb volt a szegények aránya. A szegények arányában bekövetkezett változások mindhárom megyében azonos irányúak. A 2005–2006 közötti időszakot kivéve a vizsgált időszakot csökkenés jellemzi.

A szegénységi résarány értékének növekedése (3. ábra) azt jelzi, hogy az adott régióban a szegénységi küszöb alatt élők átlagjövedelme távolodott a szegénységi küszöbtől, vagyis a szegények egyre jobban elszegényedtek.

2. ábra: Szegénységi ráta (2003–2008, %)

Forrás: saját szerkesztés az APEH és az Eurostat adatbázisa alapján. Az Észak-magyarországi régió megyéinél a keresőtevékenységből származó jövedelmek alapján, Magyarország és az Európai Unió esetén az Eurostat által közzétett adatok alapján. Az Európai Unió adatai 2003-ig 15 országra, 2004–2006 között 25 országra, 2007-től pedig 27 országra vonatkoznak. Magyarország 2004. évi szegénységi rátájának forrása: Vukovich 2008, 14.

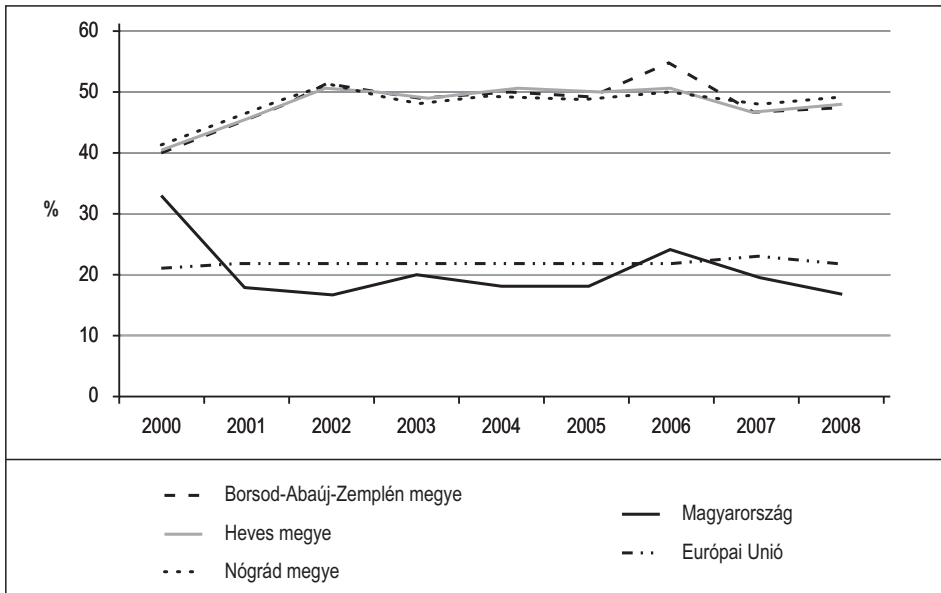
A szegénység növekedési rugalmassága

Kiinduló hipotézisemet, miszerint az Észak-magyarországi régió megyéiben 2000 és 2008 között a jövedelmi szegénység nagyságát szignifikánsan befolyásolta adott megye gazdasági növekedése és a környező megyék gazdasági növekedése (a humán fejlettség eltéréseiből adódó hatások kiszűrése után), többváltozós regressziószámítással teszteltem.

A három megyére 2000 és 2008 között áll rendelkezésre a vizsgálatot lehetővé tevő paneladatbázis. A jövedelmi szegénységet a fentebb bemutatott szegénységi rátával és szegénységi résaránnyal mérem, a gazdasági növekedést pedig az egy főre jutó GDP-vel és az egy főre jutó átlagjövedelemmel, és így összesen négyyszer futtatom le a regressziós elemzést.

Az egy főre jutó bruttó hozzáadott érték növekedése szignifikánsan csökkenti a szegénységi rátát (2. táblázat). Az egy főre jutó reál-GDP ezer forintos növekedése 13 százalékponttal csökkenti a szegénységi küszöb alatt élők

3. ábra: Szegénységi résarány (2000–2008, %)

Forrás: saját szerkesztés az APEH és az Eurostat adatbázisa alapján. Az Észak-magyarországi régió megyéinél a keresőtevékenységből származó jövedelmek alapján, Magyarország és az Európai Unió esetén az Eurostat által közölt adatok alapján. Az Európai Unió adatai 2003-ig 15 országra, 2004–2006 között 25 országra, 2007-től pedig 27 országra vonatkoznak. Magyarország 2004. évi szegénységirésértékének forrása: Társadalmi Kirekesztés Elleni Bizottság 2006

népességben belüli arányát. A modellben a humán fejlettséget kifejező EDUC változó hatása nem szignifikáns, a környező megyék átlagos GDP-je pedig fordított arányban áll a szegénységi rátával. A környező térségek egy főre jutó átlagos reál-GDP-jének ezer forintnyi növekedése a szegénységi rátát 3 százalékponttal csökkenti. A független változók több mint 80%-ban magyarázzák az eredményváltozó szóródását.

Abban az esetben, ha a szegénységi résarány szerepel eredményváltozóként, egyik magyarázó változó hatása sem bizonyul szignifikánsnak.

A gazdasági növekedést az egy főre jutó reáljövedelemmel mérve (3. táblázat) a regressziószámítás az előzőektől eltérő eredményre vezet. Ekkor a gazdasági növekedés nem csökkenti szignifikánsan a szegénységi rátát. A bruttó hazai termék magyarázó változóként való szerepeltetéséhez hasonló eredmények születnek a környező megyék átlagos GDP-jének hatását tekintve. Annak ezer forintos növekedése 4 százalékpontos csökkenést eredményez a szegények arányában. Az egy főre jutó reáljövedelemmel számolva a humán fejlettség hatása is

2. táblázat: A jövedelmi szegénység gazdasági rugalmassága (a gazdasági növekedést az egy főre jutó GDP-vel mérve), 2000–2008

Vizsgált változók	Parciális regressziós koefficiensek, ha Y = HI (t-próba értékei)	Parciális regressziós koefficiensek, ha Y = PG (t-próba értékei)
Konstans	55,414 (12,125)	0,494 (97,768)
Egy főre jutó reál-GDP	-0,013 (-4,929)	a
Középiskolai tanulók aránya	a	a
Környező megyék átlagos GDP-je	-0,003 (-6,074)	a
R ²	0,806	0,000

a: Az adott változó hatása nem szignifikáns.

Forrás: KSH- és NAV-adatok alapján saját számítás.

3. táblázat: A jövedelmi szegénység gazdasági rugalmassága (a gazdasági növekedést az egy főre jutó reáljövedelemmel mérve), (2000–2008)

Vizsgált változók	Parciális regressziós koefficiensek, ha Y = HI (t-próba értékei)	Parciális regressziós koefficiensek, ha Y = PG (t-próba értékei)
Konstans	61,528 (11,029)	0,388 (7,153)
Egy főre jutó reáljövedelem	a	0,000002 (0,065)
Középiskolai tanulók aránya	-318,249 (-4,907)	a
Környező megyék átlagos jövedelemszintje	-0,004 (-6,397)	a
R ²	0,805	0,168

a: Az adott változó hatása nem szignifikáns.

Forrás: KSH- és NAV- adatok alapján saját számítás.

jelentős. A középiskolai tanulók arányának emelkedése nagymértékben csökkenti a szegénységi rátát. A független változók ebben az esetben is több mint 80%-ban magyarázzák a szegénységi ráta értékeinek szóródását.

Abban az esetben, ha a gazdasági növekedés indikátora a jövedelem, akkor az szignifikáns hatást gyakorol a szegénységi rés alakulására, bár a parciális regressziós együttható rendkívül alacsony (0,000002), ami azt mutatja, hogy ez a hatás elhanyagolható.

Összefoglalás

Észak-Magyarországon a szegénység nem csak uniós, hanem hazai viszonylatban is rendkívül nagy problémát jelent. Mind a szegények népességen belüli aránya, mind a szegénység mélysége jelentősen meghaladja az országos és az uniós átlagot.

A többváltozós regressziószámítás alapján megállapítható, hogy az egy főre jutó reál-GDP növekedése a szegények arányát csökkenti, a szegénység mélységét azonban nem befolyásolja. Az egy főre jutó reáljövedelem pedig nem befolyásolja jelentős mértékben a szegénység alakulását. A kiinduló hipotézis tehát az egy főre jutó GDP és a szegénységi ráta kapcsolata esetén fogadható el.

A gazdasági növekedés szegénységi rátát csökkentő hatása azt is jelenti, hogy a 2008 szeptembere óta tapasztalható gazdasági visszaesés számos egyéb negatív következménye mellett a szegénység kiterjedését is növeli. Vagyis a társadalom egyre szélesebb rétegének jövedelme esik a szegénységi küszöb alá, egyre többen szegényednek el. A szegénység enyhítése érdekében pedig rendkívül fontos a gazdasági növekedés; a reál-GDP emelkedése ugyanis csökkentené a szegénység kiterjedtségét.

A környező megyék gazdasági növekedése (akár az egy főre jutó GDP-vel, akár az átlagjövedelemmel mérve) csökkenti a szegénységi rátát, viszont nem befolyásolja a szegénységi résarányt. A szegények arányának a mérséklésében tehát nemcsak az adott megye gazdasági növekedése, hanem a környező megyék gazdasági teljesítménye is fontos szerepet játszik.

A vizsgált régióban a gazdasági növekedés nem elegendő a szegénység mélységének csökkentésére. A szegénységben élők helyzetének javítására más eszközöket is igénybe kell venni. Ezen eszközök hatékony megválasztásában fontos szerepet játszhat a szegénység nem pusztán jövedelmi szempontú megközelítésének alkalmazása. Más tényezők, mint a munkanélküliség, alacsony iskolai végzettség, gyerekek száma szintén a szegénység meghatározó tényezői lehetnek.

A bemutatott kutatómunka a TÁMOP-4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0001 jelű projekt részeként az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Irodalomjegyzék

- ALAM, A., MURTHI, M., YEMSTOV, R., MURRUGARRA, E., DUDWICK, N., HAMILTON, E., TIONGSON, E. ET AL. (2005): *Growth, poverty and inequality: Eastern Europe and the former Soviet Union*. The World Bank, Washington D. C.
- BOKOR Á. (1987): *Szegénység a mai Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest
- GÁBOS A., KELLER T., KOLOSI T., MEDGYESI M., SZÍVÓS P., TÓTH I. GY. (2010): *Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009*. Társadalmi Tudományi Intézet, Budapest
- HAJDÚ O. (1997): *A szegénység mérőszámai*. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest
- HEGEDŰS P., MONOSTORI J. (2005): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés mérőszámai 2005. Elméleti megalapozás*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest
- KSH (2008a): *Létminimum 2007*. Budapest
- KSH (2008b) Laekeni indikátorok, 2007. A társadalmi kirekesztődés nemzetközi összehasonlítására szolgáló jelzőszámok. *Statisztikai Tükör*, 104., 1–3.
- RAVALLION, M., CHEN S. (1996): What can new survey data tell us about recent changes in distribution and poverty? *World Bank policy research working paper*, WPS1694
- SAMMAN, E. (2007): Psychological and subjective well-being. A proposal for internationally comparable indicators. *Oxford Development Studies*, 4., 459–486.
- SPÉDER Zs. (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég, Budapest
- Társadalmi Kirekesztés Elleni Bizottság (2006): *Helyzetelemzés a Szociális védelemről és társadalmi összetartozásról szóló Nemzeti Stratégiai Jelentés c. dokumentum 1. fejezetéhez*. www.szmm.gov.hu/download.php?ctag=download&docID=13838 Letöltés: 2012. május 30.
- VAN PRAAG, B. M. S. (1971): The welfare function of income in Belgium. An empirical investigation. *European Economic Review*, 2., 337–369.
- VUKOVICH G. (2008): *A szegénységről a statisztika nyelvén*. DEMO-STAT Társadalomtudományi, Demográfiai, Statisztikai Szakértő Iroda. <http://szociologiaszak.uni-miskolc.hu/segédanyagok/Kikaszegenyek.ppt>

Internetes források

<http://www.worldbank.org> – (The World Bank) Letöltés: 2012. június 27

Siposné Nándori Eszter, PhD, adjunktus, ME GTK VRGI Munka- és Társadalom-
gazdaságtan Intézeti Tanszék, 3515 Miskolc-Egyetemváros, stsne@uni-miskolc.hu.

A földrajzilag súlyozott regresszió

Fábián Zsófia

Bevezetés

Tanulmányomban egy, a külföldi szakirodalomban napjainkban elterjedten, Magyarországon még csak helyenként megjelenő statisztikai módszerrel, a földrajzilag súlyozott regresszióval foglalkozom. Ez egy regressziós alapokra épülő, a földrajzi közelséget kiemelten figyelembe vevő lokális modell. Így bevezetésként tanulmányomat a globális és lokális statisztikák jellemzésével illetve összehasonlításával kezdem, majd ezt követően a módszertanról írok, végezetül pedig egy alkalmazási példán keresztül mutatom be a módszer működését.

Globális statisztika – lokális statisztika

Fontos különbséget tenni a lokális és globális vizsgálatok és az ezekhez kapcsolódó statisztikai módszerek között. Globális megfigyelésnek hívjuk, amikor azt feltételezzük, hogy a meglevő átlagos érték jellemzi az egész térséget. Az egyéni adatokat, amelyből az átlagot számítjuk, lokális megfigyelésnek nevezhetjük. Ez utóbbiak írják le a lokális szintű helyzetet és folyamatokat (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Más megközelítés szerint a lokális statisztikai számítások egymás melletti pontokat, vagy területegységeket alapul vevő számításokat jelentenek, míg a globális statisztika esetén a számítás az összes lehetséges pontra vagy területegységre kiterjed. Természetesen nagyban függ a vizsgált témakörtől, hogy milyen szintű megközelítés az elfogadható. Persze ha kicsi vagy nincs szórás (variation) a lokális

---

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 159–175. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

megfigyelési értékek között, akkor a globális megközelítés is elég hiteles képet fog nyújtani az egyébként lokális szintű vizsgálatot igénylő jelenségről (THIOULOUSE, CHESSEL, CHAMPELY 1995).

A lokális megközelítés mibenlétét az átlagszámítás példáján keresztül jól be lehet mutatni, ugyanis az mindenki számára egyértelmű, hogy az átlagos értékek esetenként jelentős különbségeket fednek el; így van ez a globális statisztikák esetében is.

Egyes kutatók a fenti jelenségek kiküszöbölésére a lokális statisztikai számítások távolsággal arányos súlyozását javasolják (DUSEK 2004).

A lokális és globális vizsgálatok kérdéskörével kapcsolatosan fontos különbséget tenni a területi és nem területi adatok között, ugyanis a legtöbb statisztikai módszer nem területi adatok vizsgálatára lett kifejlesztve, így területi kérdések vizsgálatára alkalmatlan. A területi adatoknak sajátos tulajdonságaik és „problémáik” vannak, így kezelésükre különböző matematikai technikák szükségesek. Ez egyúttal a lokális megközelítésre is igaz. Ma már jelentős mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre a nem területi adatok lokális kapcsolatainak vizsgálatára (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A területi adatokra vonatkozó lokális statisztikai analíziseknek a lokális variáció két lehetséges válfajával is meg kell tudniuk birkóznia, ugyanis a lokális kapcsolatok mérhetőek a belső és külső térben is (attribute space, geographical space) (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A lokális és globális statisztikák közötti főbb különbségek, ha a lokális statisztikát úgy tekintjük, mint a globális statisztikák területi dezaggregációját, a következők (1. táblázat).

A lokális statisztikák használata mellett szól az is, hogy a természettudományokkal ellentétben a társadalomtudományok esetében a vizsgált jelenségek nem állandóak, hanem változnak a térben, így globális modellel való jellemzésük jelentős különbségeket fedhet el (spatial non-stationarity). Itt ismét elég csak az egy területegységet jellemző átlagos értékre gondolni (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Több oka is lehet, annak, hogy a jelenségek alakulása nem állandó a térben. Az egyik ok például a mintavétel véletlenszerűségében keresendő. Igaz, ez a stacionaritás hiányának szempontjából nem olyan érdekes, ugyanis nem területi folyamatok okozzák, de a fő okok feltárása érdekében ezzel is számolni kell (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A jelenségek térbeli változékonyságának másik oka az, hogy tényleg különbözők a kapcsolatok a térben. Ugyanis területi különbség van az emberek viselkedésében, preferenciáiban, eltérő adminisztratív illetve politikai környezetben élnek, mindez ugyanarra a hatásra különböző választ válthat ki a térben. Az a gondolat, hogy az emberi viselkedés változik a térben, megegyezik a posztmodern irányzat

1. táblázat: *A globális és lokális statisztikák összehasonlítása*

Globális	Lokális
Összegzi az adatokat az egész régióra	A globális statisztikák lokális szétbontása
Egyértékű statisztika	Többértékű statisztika
Nem térképezhető	Térképezhető
GIS-idegen	GIS-barát
Nem térbeli vagy térbelileg korlátozott	Térbeli
A hasonlóságot hangsúlyozza a térben	A különbségeket hangsúlyozza a térben
Szabályszerűségeket vagy törvényeket keres	Kivételeket vagy „forró foltokat” keres
Pl. klasszikus regresszió	Földrajzilag súlyozott regresszió

Forrás: Fotheringham, Brunson, Charlton 2002, 6.

alapeszméjével, amely a helyek fontosságán alapul és a helyet mint a viselkedés megértésének keretét fogja fel.

Előfordulhat az is, hogy a modell azért mutat térbeli állandóságot, mert a kapcsolatot mérő modell hibásan írja le a valóságot (például kimaradtak a kérdés szempontjából fontos változók). Az eredményeket térképezve jó esetben láthatóvá válik, milyen jellegű a felállított modell hibája. Ilyen értelemben a lokális modell használható a globális „javítására” is, egy modellfelállítási kísérletként felfogva azt, amelynek végső célja egy olyan globális modell létrehozása, amelyben nincs szignifikáns térbeli változékonyság (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Ahhoz képest, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak egyes kutatók a lokális statisztikáknak és lokális modelleknek a területi folyamatok feltárásában, még meglehetősen kevés módszer került kidolgozásra. A szakirodalomban fellelhető modelleket a következőképpen lehet csoportosítani: lokális egyváltozós módszerek (beleértve a pontmintázat-analízist), lokális többváltozós módszerek, és a területi mintázat változását vizsgáló módszerek (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Földrajzilag súlyozott regresszió (geographically weighted regression, GWR)

A regresszió a társadalomtudományi kutatások egyik legelterjedtebb matematikai-statisztikai vizsgálati eszköze. Azonban területi adatokat használva azzal a jelentős problémával találkozhatunk, hogy alapesetben a regresszió az egyes jelenségeket úgy vizsgálja, mintha változatlanok lennének a térben. Ezzel szemben a GWR módszertanából adódóan alkalmas arra, hogy a térbeli folyamatokat változó jellegűként modellezze.

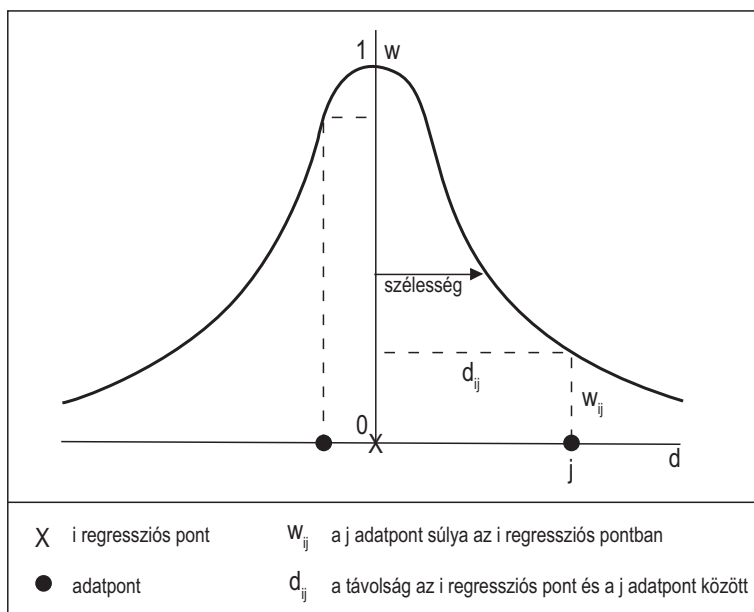
A GWR logikája a mozgóablakos regresszióéra (moving window regression) hasonlít a legjobban. A mozgóablakos regresszió segítségével megoldható az a probléma, hogy az egyes folyamatok nem érnek véget a területegységek határainál. Módszertana a következő: első lépésként a vizsgált területre a regressziós pontok rácsahlóját kell kifeszíteni. Ezáltal minden regressziós pont körül meg lehet határozni egy régiót/ablakot, amely általában négyzet vagy kör alakú, de elméletileg bármilyen formát felvehet. A vizsgált kérdéstől függően tudjuk meghatározni azt, hogy mit értünk az egyes régiók alatt (pl. egy regressziós pontot érintő négyzetet). A regressziós modell az egyes regressziós pontok körül létrehozott régiókba eső adatpontokon alapul, a folyamat az összes regressziós pont esetében megismétlődik. Az eredményül kapott lokálisparaméter-bebecsléseket térképezve meg lehet vizsgálni a nemstacionárius feltevés helyességét (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A módszer fő problémája, hogy nem folytonosként kezeli az amúgy annak tekinthető térbeli folyamatokat. Ugyanis a régiókba/ablakba eső adatpontoknak 1 értékű súlyt ad, míg a kívül esőknek 0-t, ami folytonos jelenségeknél önkényesnek tűnhet. Természetesen az eredmény nagyban függ a választott régió/ablak méretétől, valamint az eljárás a vizsgált terület széle felé az ezt kiküszöbölő intézkedések híján a kevesebb regressziós pont miatt torzít is (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A GWR több az egyszerű regressziónál, hiszen megoldja a folytonos területi folyamatok diszkrét súlyozás segítségével való vizsgálatának problémáját (1. ábra). Módszertana hasonló a mozgóablakos regresszióéhoz, azzal a különbséggel, hogy az összes adatpontot súlyozni kell a regressziós ponttól való távolságukkal. Ebből adódóan a regressziós ponthoz közelebbi adatpontok nagyobb súllyal fognak szerepelni a modellben, mint azok, amelyek távolabb vannak (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Lehetőség van fix térbeli szűrőt (fixed spatial kernel) használni (2. ábra). Ebben az esetben egy adott regressziós pontot tekintve legnagyobb súllyal az az adatpont fog szerepelni, amely a regressziós ponttal egybeesik. Ez a maximális súly folyamatosan csökken, ahogy a távolság a regressziós és az adatpont között nő. E módszer szerint a regressziós modell úgy lesz lokális, hogy tulajdonképpen a regressziós pont mozog a vizsgált területen. Mivel minden egyes helyen az adatpont másként van súlyozva, így a lokális számítások teljesen különbözőek.

1. ábra: Térbeli szűrő

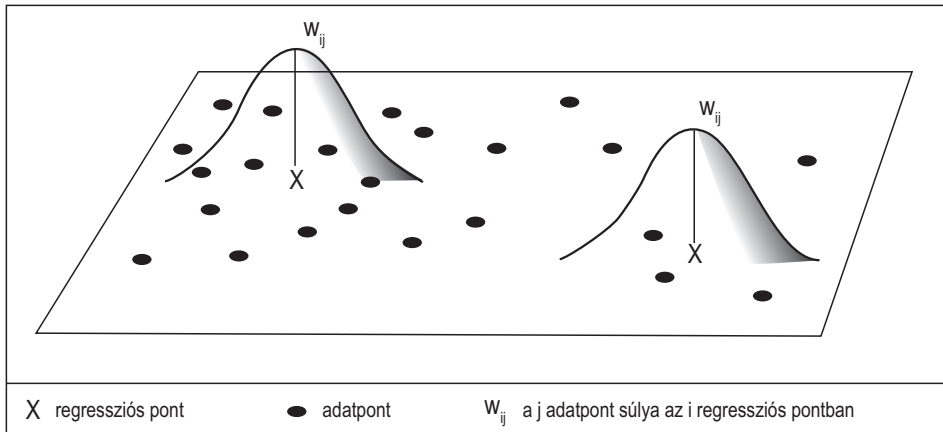
Forrás: Fortheringham, Brunson, Charlton 2002, 44.

Ezeket a lokális számításokat térképezve a paraméterbecsléseket tartalmazó felületet kapjuk. A GWR eredménye nem érzékeny a súlyozásra, azonban érzékeny a súlyozáshoz használt szélességre/átmérőre, így utóbbi optimális meghatározása különösen fontos az egyes vizsgálatok esetében. A mozgóablakos regresszióval való összehasonlításként az mondható el, hogy a szűrők különbségéből adódóan a GWR kevésbé ad kiegyenlített képet, jobban kiemeli a lokális különbségeket, tehát folytonos jelenségek esetében használata indokoltabb (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A gyakorlatban ez a vizsgált ponttól egy bizonyos sugarú körön belül levő pontok figyelembe vételét jelenti, a kiindulási ponttól távolodva egyre csökkenő súllyal. A kör sugarát a vizsgálat léptéke határozza meg, azonban több lehetőséget is ki szoktak próbálni.

A fix térbeli szűrős GWR esetében is felvetődik az a probléma, hogy ha az egyes térrészekben sokkal ritkábban helyezkednek el az adatpontok, akkor a belőlük becsült lokális modellek hibátényezője is nagyobb. Extrém esetben egyes paraméterek becslése a kevés adatnak köszönhetően nem lesz lehetséges. Ennek a problémának a megoldására az adaptív szűrő használata kínál alternatívát (3. ábra). Az adaptív szűrő sajátossága az, hogy szélessége alkalmazkodni tud az adatpontok számához és sűrűségéhez, tehát ahol sűrűbben vannak az adatok, ott kes-

2. ábra: Fix térbeli szűrős GWR

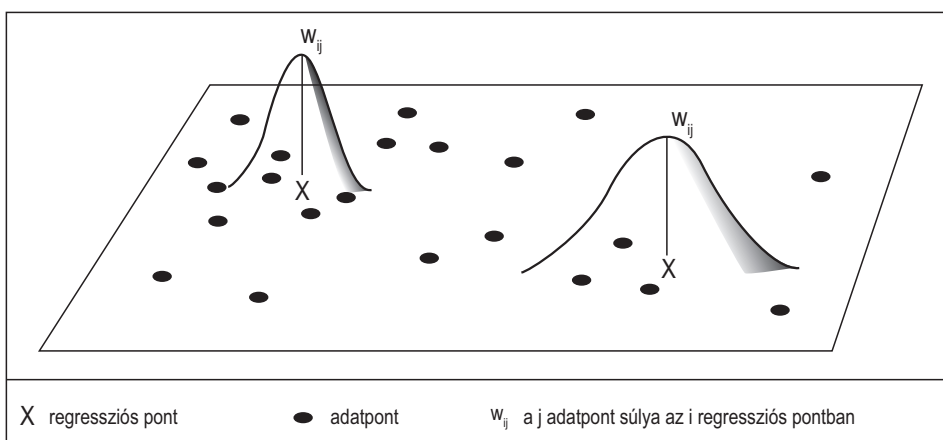

Forrás: Fortheringham, Brunson, Charlton 2002, 45.

kenyebb lesz, ahol ritkábban, ott szélesebb. Az adaptív kerneles eredményt egy fix kerneles térképpel összehasonlítva nagyon hasonló képet láthatunk, azzal a különbséggel, hogy az adaptív kerneles kiegyenlítettebb. Ennek oka az, hogy a kevesebb pontból kalibrált lokális modellek esetében nagyobb változatosság várható (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Az adaptív kerneles vizsgálatot a gyakorlatban legegyszerűbben úgy lehet elvégezni, hogy az egyes pontok bizonyos számú szomszédja alapján állítunk fel regressziós modelleket.

3. ábra: Adaptív szűrős GWR

Forrás: Fortheringham, Brunson, Charlton 2002, 47.

Egy példán keresztül megvilágítva ezt a módszert úgy kell elképzelni, hogy annyi különböző regressziós egyenlet/beclsés áll rendelkezésünkre, ahány vizsgált területegység van. Ugyanis az egyes területegységekre a meghatározott módon leválogatott szomszédjaikkal együtt állítunk fel egy-egy regressziós modellt, tehát mintegy lokálisan számolunk. A GWR egy összetett statisztikai módszer, ugyanis alkalmazásakor az autokorreláció, regresszió és a mozgóátlag számításának egyes elemei is felfedezhetők.

A földrajzilag súlyozott regresszió egyenlete (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002):

$$y_i = \beta_0(u_i, v_i) + \sum_k \beta_k(u_i, v_i) x_{ik} + \varepsilon_i,$$

ahol az (u_i, v_i) az i -edik adatpont földrajzi koordinátáit jelenti, a $\beta_k(u_i, v_i)$ a számított értéke $\beta_k(u, v)$ folytonos függvénynek az i -edik pontban.

A GWR lényege, hogy úgy kezeli a regressziós koefficiensét, mint a fekvés függvényét, és nem mint fix konstans értéket (YU 2005).

Súlyozási lehetőségek

Először a fix kernelek súlyozási lehetőségeit tekintem át, amikor e kernelek alakja és kiterjedése nem változik a vizsgálat során.

A fix kernelek első esete, amikor $w_{ij}=1$ minden i, j ; ahol j egy megfigyelési pontot jelent a térben, i pedig egy becsült paraméterű pontot a térben (FOTHERINGHAM, CHARLTON, BRUNSDON 1996).

Ezt a közelítést a globális modellben használják, ott ugyanis minden egyenlő súllyal szerepel.

A fix kernelek csoportján belül egy lehetséges elmozdulás a lokalitás figyelembevétele felé, amikor a regressziós ponttól nézve egy bizonyos távolságon kívül már nem veszünk figyelembe egyes elemeket, ami ekvivalens azzal, ha ezeknek nullás súlyt adunk. A mozgóablakos regresszió esetében használják ezt a megközelítést: $w_{ij}=1$, ha $d_{ij} < d$; $w_{ij} = 0$ máskülönben.

Ez a súlyozási módszer egyszerűsíti a számítást, ugyanis az egyes regressziós pontoknál csak az adatpontok egy-egy részhalmazával kell tovább számolni. Probléma viszont, hogy nem folytonosként kezeli az amúgy annak tekinthető térbeli folyamatokat. Ahogy a regressziós pont változik, a becsült koefficiens drasztikusan változhat azáltal, hogy egy adatpont ki- vagy bekerült az „ablakba” (CHARLTON, FOTHERINGHAM, BRUNSDON 1997).

Egy lehetséges megoldás arra a problémára, hogy a súlyok nem fontosak, egy olyan w_{ij} mátrix meghatározása, amely a d_{ij} (távolság i és j pont között) folytonos távolságfüggvényből származik:

$$w_{ij} = \exp\left[-\frac{1}{2}\left(\frac{d_{ij}}{b}\right)^2\right],$$

ahol b a sávszélességet jelenti. Ha i és j pont egybeesik, hiszen i pont mérési pont is lehet, az adat súlya ebben a pontban egységnyi lesz, a többi adatpont súlya pedig csökkenni fog a Gauss-görbe szerint, ahogy a távolság i és j pontok között nő (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 1998).

Egy másik lehetőség, amikor egy kernel használja a b^2 függvényt:

$$w_{ij} = \exp\left[1 - \left(\frac{d_{ij}}{b}\right)^2\right],$$

ha $d_{ij} < b$; $w_{ij} = 0$ máskülönben; ami azért hasznos, mert folytonos közel-gaussi eloszlású súlyfüggvényt eredményez a regressziós ponttól való b távolságig, illetve 0 súlyt vesz figyelembe a b -n túli adatpontokban (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 1998).

Áttérve az adaptív kernelek bemutatására, több érv is szól ezek használata mellett. Először is, ahol az adatpontok sűrűn helyezkednek el, ott több esély van a kapcsolat változásának vizsgálatára elegendően kis távolságon belül, ami nagyobb kiterjedésű fix kernel használata esetén figyelmen kívül maradna. Egy olyan terület esetén viszont, ahol az adatpontok elhelyezkedése ritkás, fix kernelt használva a becsült standard hibák értéke magas lenne, így az adaptív kernel használata indokolt.

A GWR számításakor alkalmazott adaptív kerneleknek legalább három fajtája létezik. Az első szerint sorba kell rendezni az adatpontokat aszerint, hogy milyen távol vannak minden egyes i ponttól:

$$w_{ij} = \exp\left(-\frac{R_{ij}}{b}\right),$$

ahol R_{ij} a j -edik pont rangszáma i -től, tehát j távolsága i -től. Az i -hez legközelebbi adatpont 1 értékű súlyt kap, a súlyok pedig csökkennek, ahogy a rangszám nő. Ez automatikusan csökkenti a kernel sávszélességét azokon a területeken, ahol sok adat van, viszont növeli, amikor a regressziós pont egy kevés adatpontot magába foglaló régióban van (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Az adaptív kernel létrehozásának másik, komplikáltabb lehetősége, hogy a súlyok összege bármely i pontban egy állandóval, C -vel egyenlőnek határozzuk meg. Azokon a területeken, ahol az adatpontok sűrűn helyezkednek el, ott a kernelnek össze kell zsugorodnia, hogy a súlyok összege a meghatározott C -érték legyen, míg ahol kevesebb a pont, ott a kernel kiszélesedik, azaz:

$$\sum_j \tau w_{ij} = C,$$

az összes i -re.

Itt az optimális C -érték meghatározása okozhat nehézséget. Ezt a következőképpen lehet megtenni: első lépésként választani kell egy tetszőleges értéket, aztán ezzel az értékkel kell létrehozni a súlyfüggvényt, és egy goodness-of-fit tesztet kell futtatni a modellre. Ezt követően egy másik C -értéket kell választani, a súlyfüggvényt létrehozni, ismét egy goodness-of-fit tesztet futtatni, végül ezt a két lépést addig ismételni, amíg meg nem találjuk az optimálisan illeszkedő C -értéket (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

Harmadik lehetőségként említeném az N számú legközelebbi szomszéd figyelembevételét. Ekkor $w_{ij} = 1$; ha j az egyike i N darab legközelebbi szomszédjának; $w_{ij} = 0$ máskülönben; vagy:

$$w_{ij} = \left[1 - \left(\frac{d_{ij}}{b} \right)^2 \right]^2,$$

ha j egyike i N darab legközelebbi szomszédjának, b pedig az n legközelebbi szomszéd távolsága; $w_{ij} = 0$ máskülönben.

Ebben az esetben a modell kalibrálásához hozzátartozik N értékének meghatározása. Az N tehát azoknak az adatpontoknak a számát jelenti, amelyek a lokális modell kalibrálásába beleértendőek, a súlyfüggvény pedig meghatározza minden egyes pont súlyát a N -edik darabig. A súlyok 0 felé tartanak (FOTHERINGHAM, BRUNSDON, CHARLTON 2002).

A módszer bemutatása egy alkalmazási példán keresztül

A módszer lehetőségeinek vizsgálatára Magyarország települési szintű 2010-es egy főre jutó jövedelem adataira állítottam fel egy GWR-modellt. A számításokat Matlab programmal végeztem, az adatok a KSH T-STAR adatbázisából származnak.

A számítás során a függő változó az egy főre jutó jövedelem.

A független változók a következők:

- eltartottsági ráta;
- természetes szaporodás;
- ezer lakosra jutó vándorlási különbözet;
- ezer főre jutó működő vállalkozások száma;
- ezer lakosra jutó adófizetők száma;
- ezer főre jutó személygépkocsik száma;

- ezer főre jutó távbeszélő fővonalak száma;
- munkanélküliségi ráta.

Az eredmények értelmezésekor érdemes számos megoldást figyelembe venni. Egyrészt lehetőség van az egyes regressziós egyenletek bétaértékeinek vizsgálatára, ezzel arra kapunk választ, hogy az egyes területegységekre vonatkozóan mely tényezőknek van nagyobb szerepe a jelenség alakulásában. Másrészt az R^2 -értékeket térképezve azt láthatjuk, hogy mennyire megbízható a modell az egyes területegységekre vonatkozóan, azaz milyen a modellek térbeli relevanciája (XIAOMIN; SHUO-SHENG 2011). Végül összevethetjük az eredeti és az egyenletek segítségével becsült értékeket.

Először a kiindulási egy főre jutó jövedelem értékeit települési szinten térképeztem. Ekkor azt láthatjuk, hogy a nagyvárosi, a Budapest környéki, és az északnyugati területen fekvő települések vannak kedvezőbb helyzetben (4. ábra). Az e tekintetben legelmaradottabb térségek a Baranya és Somogy megyei aprófalvas területek, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egyes részei.

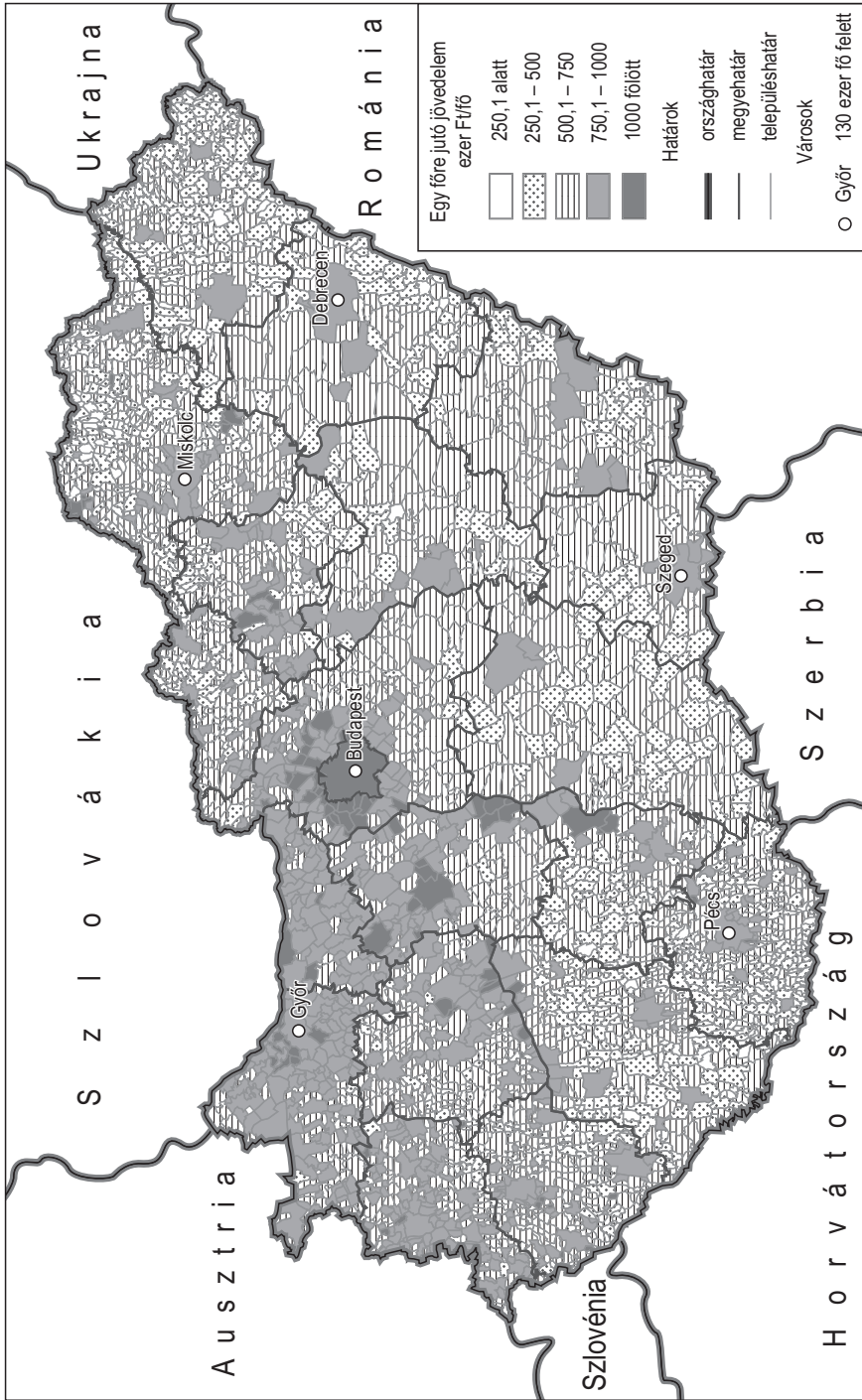
Ezt követően megnéztem azt, hogy a GWR-modell milyen becslést ad a függő változóra különböző sáv szélességet használva. Mind a fix, mind az adaptív kernelt kipróbáltam, a fix kernelek esetében a b^2 súlyfüggvényt választottam, az adaptív kernelek esetében nem súlyoztam.

A fix kernel esetében 10, 20 illetve 50 km sugarú körön belül vettem figyelembe az adatpontokat (5. ábra). Az adaptív kernelnél a 25, 50 illetve 75 legközelebbi szomszédot néztem (6. ábra). Az eredményeket térképen ábrázolva azt állapíthatjuk meg, hogy a GWR-moddellel végzett becslések a jövedelemre vonatkozóan jó közelítést adnak. Mint ahogy várható volt, az is megfigyelhető, hogy minél több adatpontot vonunk be az egyes lokális egyenletekbe, tehát minél nagyobb a sáv szélesség, annál homogénebb képet kapunk. Ugyanis nagyobb mennyiségű pontot figyelembe véve az egyes területek egyedisége jobban háttérbe szorul.

Részletesebben nézve a térképeket, azt láthatjuk, hogy az alapösszefüggések mindegyik esetében megjelennek, de persze egyes települések esetében eltérések láthatók.

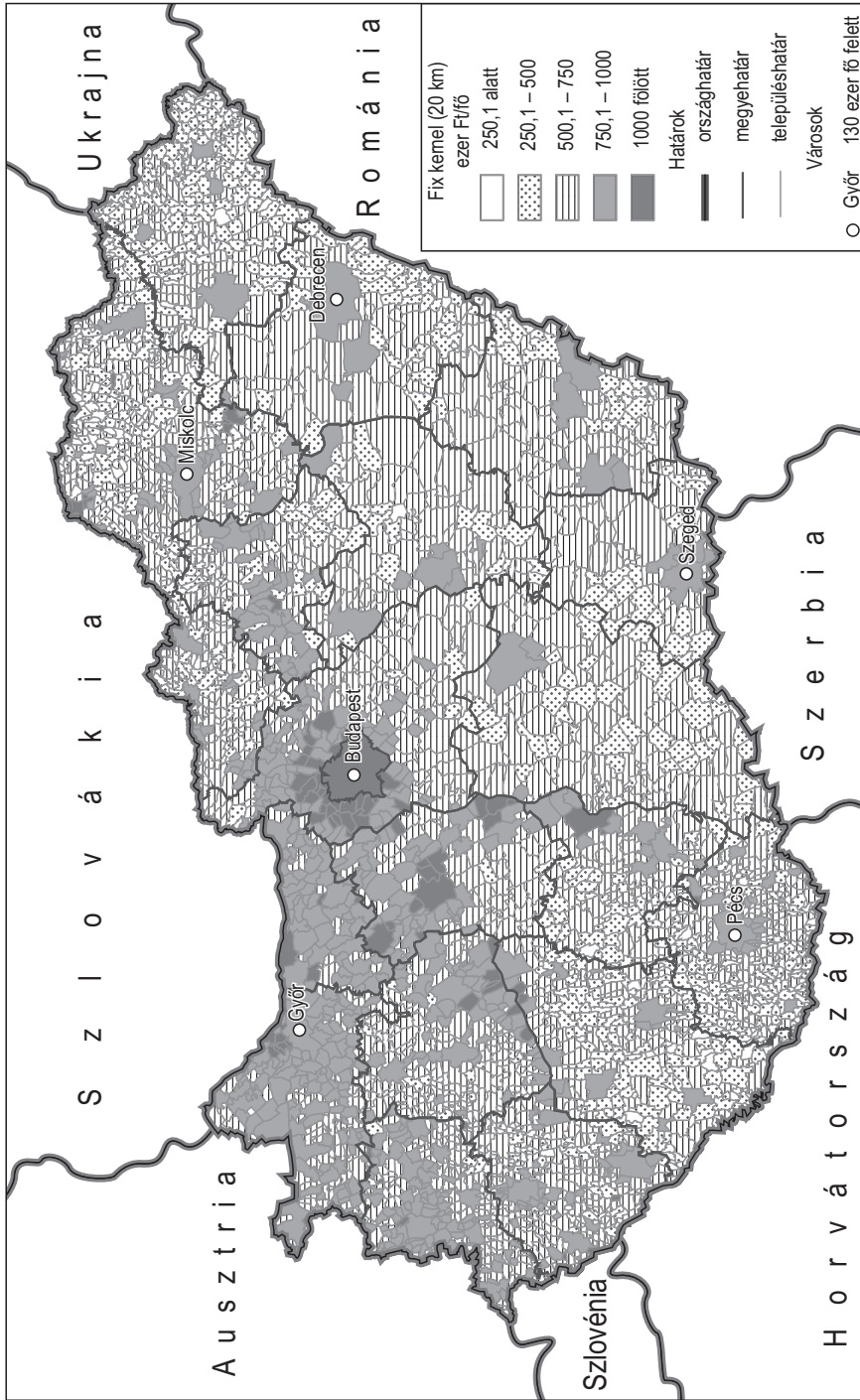
Egy globális regressziós modell felállításakor a standardizált bétaértékek segítségével az egyes független változók függő változóra való hatásának erősségét szokták meghatározni, így megállapítják, hogy melyik magyarázó változó van a legnagyobb hatással az eredményváltozóra. Egy kis különbséggel a GWR-modelleknél is alkalmazható ez a közelítés. Mivel itt annyi regressziós egyenlet áll rendelkezésünkre, ahány területegység van, úgy tudjuk megmondani, hogy melyik magyarázó változónak a legnagyobb a hatása, ha megnézzük, hogy az egyes egyenletekben melyik mutató szerepe a legerősebb, és ezt összesítjük. Jelen vizsgálat esetében meglepődve tapasztaltam, hogy a globális modell alapján várttól

4. ábra: Az egy főre jutó jövedelem értékeinek alakulása Magyarországon településein (2010)

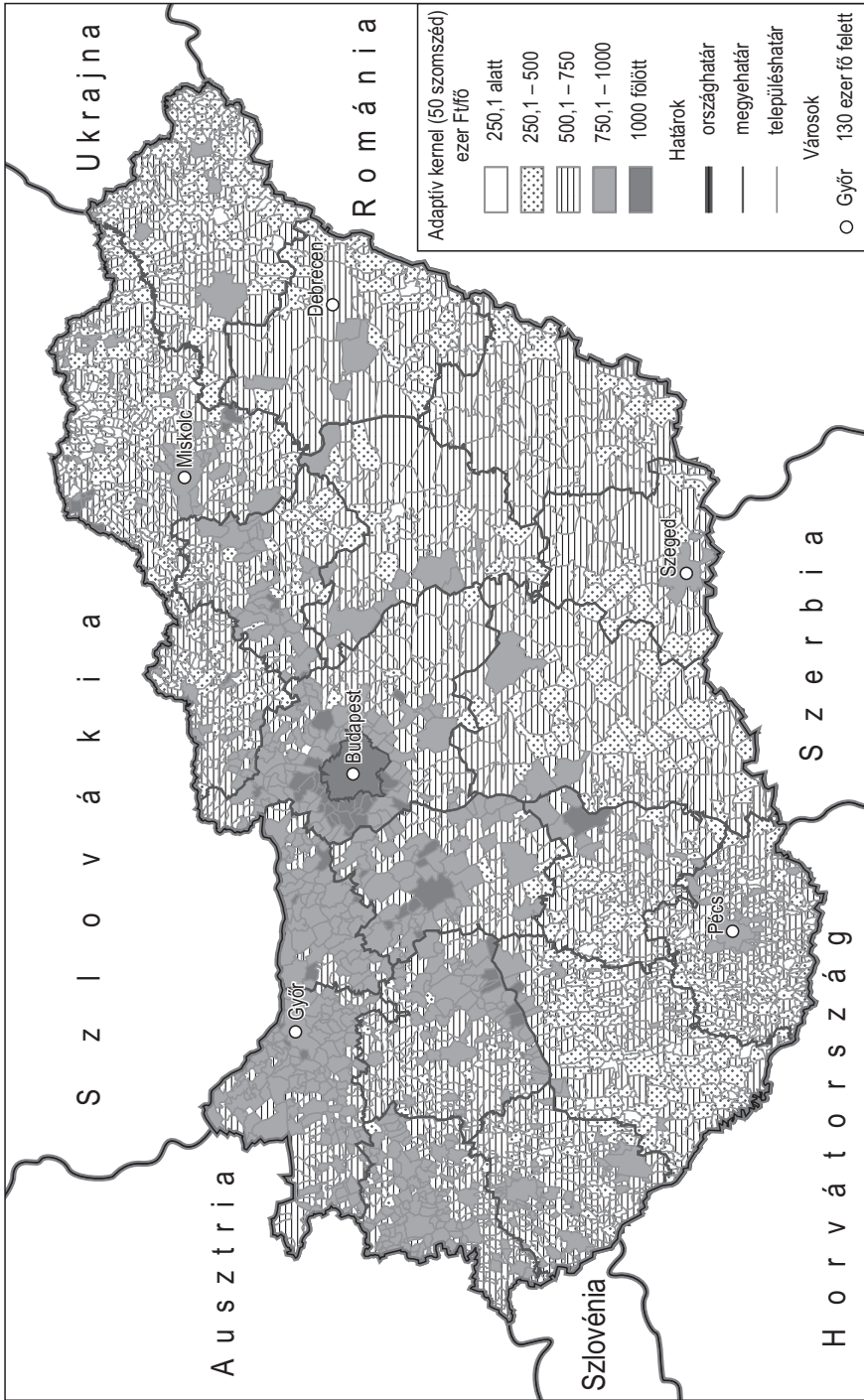
Forrás: saját szerkesztés.

5. ábra: Az egy főre jutó jövedelem GWR-rel 20 km-es kernellel becsült értékei (2010)

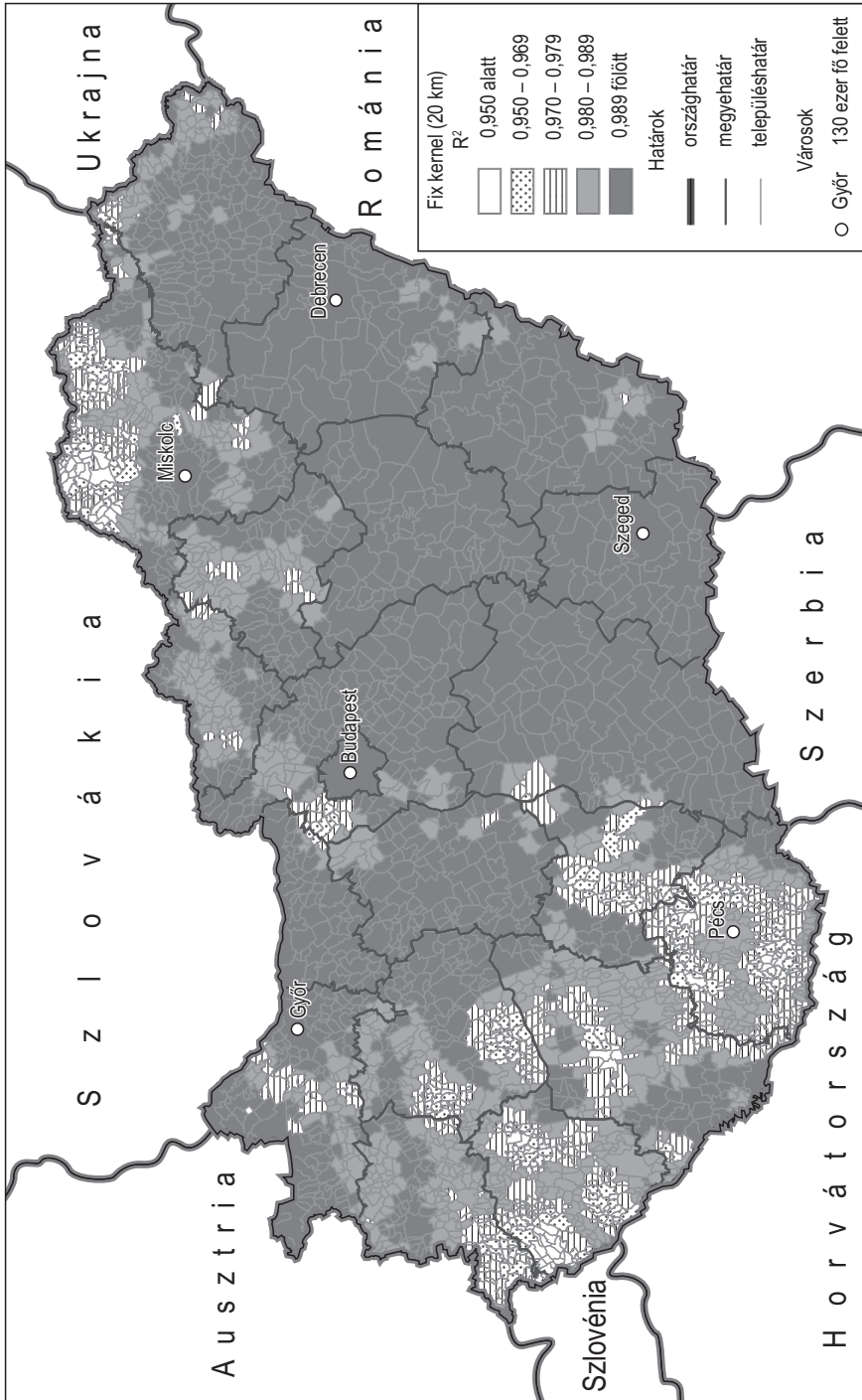
Forrás: saját szerkesztés.

6. ábra: Az egy főre jutó jövedelem 50 szomszédát figyelembe vevő GWR-kernellel becsült értékei (2010)

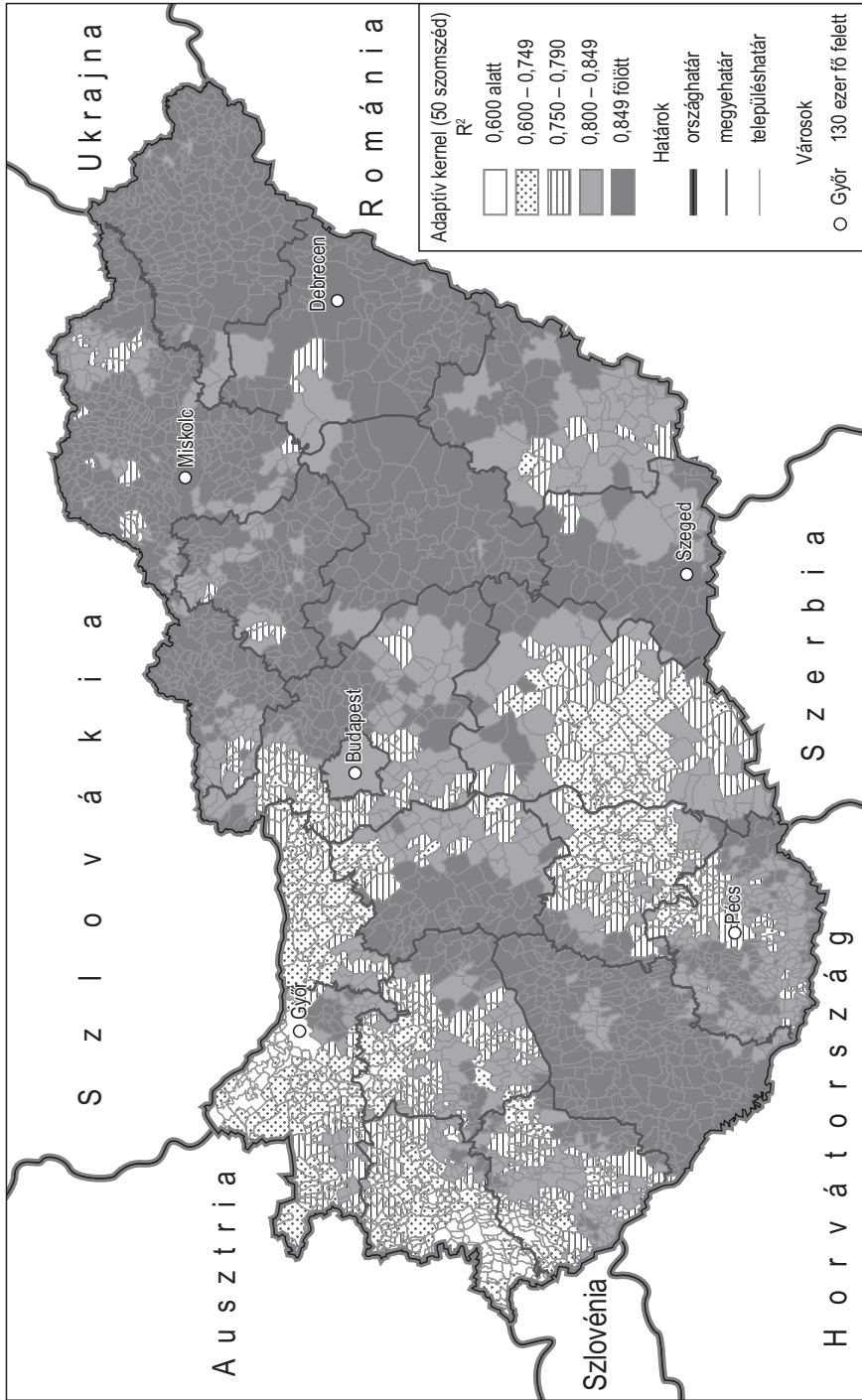
Forrás: saját szerkesztés.

7. ábra: A fix kermeles 20 km-es számítás R^2 -értékei

Forrás: saját szerkesztés.

8. ábra: Az adaptív kerneles 50 szomszédot figyelembe vevő számítás R^2 -értékei

Forrás: saját szerkesztés.

eltérően a lokális egyenletekben nem a munkanélküliségi ráta, hanem az ezer főre jutó személygépkocsik száma befolyásolja legnagyobb mértékben az egy főre jutó jövedelem értékét. A különbség oka a globális szintű megközelítés lokális sajátosságokat elfedő volta lehet.

Végezetül a lokális egyenletek R^2 -értékeit térképeztem annak érdekében, hogy megvizsgáljam a földrajzi relevanciájukat (7. és 8. ábra). A térképen a fehér foltok azok, ahol a független változók magyarázó ereje a jövedelem esetében alacsonyabb, s a feketék azok, ahol magasabb. Jelentős különbség látható a fix illetve adaptív kernellel végzett számítások között, ugyanis amíg a fix kernelesek esetében szinte minden településnél 0,9 feletti R^2 -értékeket láthatunk, addig az adaptív kernelesekéknél az R^2 -értékek sokkal nagyobb változatosságot mutatnak. Ennek oka az lehet, hogy az adaptív kerneles számítások esetében – mivel előre meg van határozva a figyelembe veendő szomszédok száma – ez az érték mindenhol megegyezik, valamint sokkal magasabb, mintha csak egy bizonyos távolságon belül néznénk a szomszédos területegységeket.

Összefoglalás

A földrajzilag súlyozott regresszió tehát egy lokális modell, ugyanis nem a teljes adathalmaz globális összefüggéseit számszerűsíti, hanem lokálisan, meghatározott keresési körzeten belül vizsgálja a függő és a független változók kapcsolatát, így alkalmas a térben változó kapcsolatok figyelembevételére is (MITCHELL 2005). A módszert tulajdonképpen tekinthetjük a globális regressziós modell egyfajta javításának, hiszen alkalmazásával feltárhatjuk a globális megközelítés által elfedett lokális sajátosságokat.

Irodalomjegyzék

- CHARLTON, M. E., FOTHERINGHAM, A. S., BRUNSDON, C. (1997): The geography of relationships: an investigation of spatial nonstationarity. In: BOCQUET-APPEL, J-P., COURGEAU, D., PUMAIN, D. (eds.): *Spatial analysis of biodemographic data*. John Libbey Eurotext, Montrouge, 23–47.
- DUSEK T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 10.)
- FOTHERINGHAM, A. S., BRUNSDON, C., CHARLTON, M. E. (1998): Geographically weighted regression: a natural evolution of the expansion method for spatial data analysis. *Environment and Planning A*, 11., 1905–1927.

- FOTHERINGHAM, A. S., BRUNSDON, C., CHARLTON, M. (2002): *Geographically weighted regression, the analysis of spatially varying relationships*. University of Newcastle, Newcastle
- FOTHERINGHAM, A. S., CHARLTON, M. E., BRUNSDON, C. (1996): The geography of parameter space: an investigation into spatial non-stationarity. *International Journal of Geographical Information Systems*, 5., 605–627.
- MITCHELL, A. (2005): *The ESRI guide to GIS analysis. Spatial measurements and statistics*. ESRI Press, California
- THIOULOUSE, J., CHESSEL, D., CHAMPELY, S. (1995): Multivariate analysis of spatial patterns: a unified approach to local and global structures. *Environmental and Ecological Statistics*, 1., 1–14.
- XIAOMIN, Q., SHUO-SHENG, W. (2011): Global and local regression analysis of factors of American College Test (ACT) score for public high schools in the state of Missouri. *Annals of the Association of American Geographers*, 1., 63–83.
- YU, D. (2005): *GIS and spatial modeling in regional development studies: case study on the Greater Beijing Area*. PhD értekezés, kézirat.

Fábián Zsófia, doktorandusz, Központi Statisztikai Hivatal, 1525 Budapest, Pf. 51., fabianzsofi@gmail.com

Térkapcsolati modellek a társadalmi térben értelmezett fekvés vizsgálatában

Tagai Gergely

Bevezetés

A társadalmi jellemzők értelmezését árnyalja térben való leképezésük, ennek pedig fontos eleme a térbeli pozíciók interpretációja. A térbeli pozicionálás kérdéséhez egy komplex értelmezési keret kapcsolható, amely magában foglalja többek közt a földrajzi (topográfiai) adottságok, a természeti viszonyok és települési jellegzetességek (területhasználat, népsűrűség stb.), az infrastrukturális (hálózati) sajátosságok, valamint a térbeli kapcsolódások jelenségeinek és egyéb társadalmi jellemzőknek (elveknek, mechanizmusoknak – például a fenntarthatóságnak) a körét (WEGENER ET AL. 2000). Ezen dimenziókat strukturálja és voltaképpen összeköti a fekvés fogalma, amely tényezőnek önmagában is jelentős szerepe lehet a társadalmi térfolyamatok megragadásában és magyarázatában (ULIED 1999; NEMES NAGY 2005). A fekvés – és általában a térbeliségre vonatkoztatott helyzet – értelmezése talán evidenciának tűnhet, de számos rokon értelmű, egymástól nehezen elválasztható konceptuális tartalom keveredik a kifejezésben, ezért szükséges ezen fogalom jelen téma szempontjából való kontextualizálása.

A relatív térbeli helyzet számos dimenzió szerint értelmezhető, és az egyes tényezők külön-külön is értékelhetők, de a jelenség maga összetettségében való reprezentálására – a számba vett tényezőket együttesen kezelve – a regionális kutatások eszköztára csak korlátozottan alkalmas. A fekvésfogalom általános és különböző tényezők szerinti értelmezésén túl a tanulmány célja, hogy áttekintve azokat a modelleket és elemzési eszközöket, amelyek megragadhatóvá teszik

---

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 177–191. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

a relatív helyzet különböző dimenzióit, röviden bemutassa, hogyan képes ezek komplex megjelenítésére a térkapcsolati modellek által hordozott szemlélet, és ezt miként fordíthatja le a regionális elemzések nyelvére a potenciálmódel.

A fekvés értelmezése a regionális kutatások nézőpontjából

A fekvés általános megközelítésében elsősorban a helyzet fogalmához kötődik, és mint ilyen, valamilyen viszonyt, viszonylagosságot fejez ki (NEMES NAGY 2009). Különbségtétel azonban tehető ennek mértéke szerint. Mendöl Tibor például megkülönböztette a topográfiai és a forgalmi fekvés fogalmát, az előbbinek abszolút, az utóbbinak relatív jelentéstartalmat tulajdonítva – és hozzájuk kapcsolva a fekvésbeli előnyökből fakadó helyi és helyzeti energiákat (MENDÖL 1963). Ugyanakkor már Mendöl is megjegyezte, hogy a különbségtétel alapja a szűkebb lokális és a tágabb földrajzi környezethez való viszonyításban gyökerezik.

Ezen a viszonyítási skálán azonban nem mindig egyértelmű a pozicionálás. A topográfiai adottságokhoz, természeti viszonyokhoz, valamint a térelemek közötti relációkhoz kapcsolható fekvésfogalom kettősségét ragadják meg például szemléletesen az Ortslage–Verkehrslage, illetve a site–position kifejezéspárok (STEWART, WARNTZ 1958; MENDÖL 1963). Leegyszerűsítve, hasonló párként azonosítható a hely (~abszolút fekvés) és a helyzet (~relatív fekvés) fogalom is. A szabatos fekvésértelmezést ugyanakkor megnehezíti a fenti kifejezések tartalmi összefüggése vagy éppen kölcsönös meghatározottsága. Egyrészt a helyzet a helyek rendezettségi viszonyát jelöli (NEMES NAGY 2009), másrészt viszont valamely helyen lenni annyit tesz, mint valamilyen helyzetet fölvenni (G. W. LEIBNIZ – idézi TAGAI 2009).

A fekvés jelen munkában azonban kifejezetten a helyzetfogalomhoz kapcsolható jelentése értelmében fordul elő. Az eddigiek során (és a továbbiakban) ennek szinonimájaként értelmezett relatív helyzet fogalma is erre utal, egy adott térbeli rendszer elemeihez történő viszonyítás kifejezésével. A „relatív” megkülönböztetés fenntartása azért tűnik indokoltnak, mert csupán maga a „helyzet” kifejezés túl általános ahhoz, hogy egy, a téma szempontjából kiemelt fontosságú és jól körülhatárolt fogalmat azonosítson, míg ez a jelzett formában megvalósul.

A fekvésfogalom interpretációját némileg nehézkessé teszi az is, hogy egy komplex, sokdimenziós jelenségről van szó, amelynek tényezői maguk is többféleképpen ragadhatók meg, illetve mérhetők – lásd például ABREU ET AL. (2005) és NEMES NAGY (2007) áttekintését. Jelen tanulmány értelmezése szerint a relatív helyzet jellemzőit egy térbeli rendszer elemei közötti viszonyrendszer határozza meg, így a fekvés tényezőinek megkülönböztetése tekintetében is azt érdemes kiemelni, hogy mi az a szempontrendszer, ami a viszonyítás alapját képezi (1. táblázat). Így beszélhetünk többek közt egy adott rendszer egészéhez viszonyított

helyzetről, ami a földrajzi elhelyezkedés, a (súlyozatlan) elérhetőség tényezőjeként azonosítható a fekvés dimenziói között. Hasonlóképpen felvetődik az adott rendszer kitüntetett elemeihez való viszonyítás lehetősége. Ebben az esetben a reláció alapját jelentheti egyrészt a vizsgált rendszer egésze szempontjából kitüntetett elemekkel való lehetséges kapcsolódások értékelése – amelyeket például a centrumok elérhetősége reprezentálhat –, vagy az aktuális társadalmi-gazdasági rendszeren belül kifejezetten egy-egy térrész, pont lokális elvi befolyásával kapcsolatos mechanizmusok értelmezése, amelyek szomszédsági hatásokon keresztül nyilvánulhatnak meg. Az előbbi helyzetrelációk mechanizmusainak logikájával több irányból is kapcsolatba hozható, de önálló tényezőként szintén kiemelhető a határok és a határmentiség szerepe. Végül mindezen dimenziók egyesülnek a helyi adottságokban is, amelyek sajátosságai az előbbi tényezőktől nem függetlenül alakulnak ki, hanem közvetett, de akár közvetlen módon az említett helyzeti jellemzők is lecsapódnak bennük.

A fekvés szerepének értelmezése szempontjából nem csak arra szükséges kitérni, hogy miként bontható tényezőire ez az összetett jelenség, és mi az egyes helyzetrelációk tartalma. Feltételezve, hogy az adott rendszer elemei nem függetlenek ezek alakulásától – mert jellemzőiket, nem térbeli pozícióikat (társadalmi-gazdasági) térbeli helyzetük és interakciós kapcsolataik is alakítják –, szintén szót kell ejteni arról, hogy egy-egy említett reláció mit jelent adott helyzetekben, hogyan hatnak ezek a tényezők a térkapcsolati mechanizmusokban.

1. táblázat: A társadalmi-gazdasági térben értelmezett fekvés dimenziói

Viszonyítási alap		A fekvés tényezője
Adott rendszer egészéhez viszonyított helyzet		Földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség
Adott rendszer kitüntetett eleméhez viszonyított helyzet	Viszonyítás az adott rendszer szempontjából kitüntetett elemhez	Centrumok elérhetősége
	Viszonyítás az adott térelem szempontjából kitüntetett ponthoz	Szomszédsági hatás szerepe
Helyzetrelációk kombinációja		Határok és határmentiség kérdése
Helyi adottságokban lecsapódó helyzeti jellemzők		

Forrás: saját szerkesztés.

Földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség

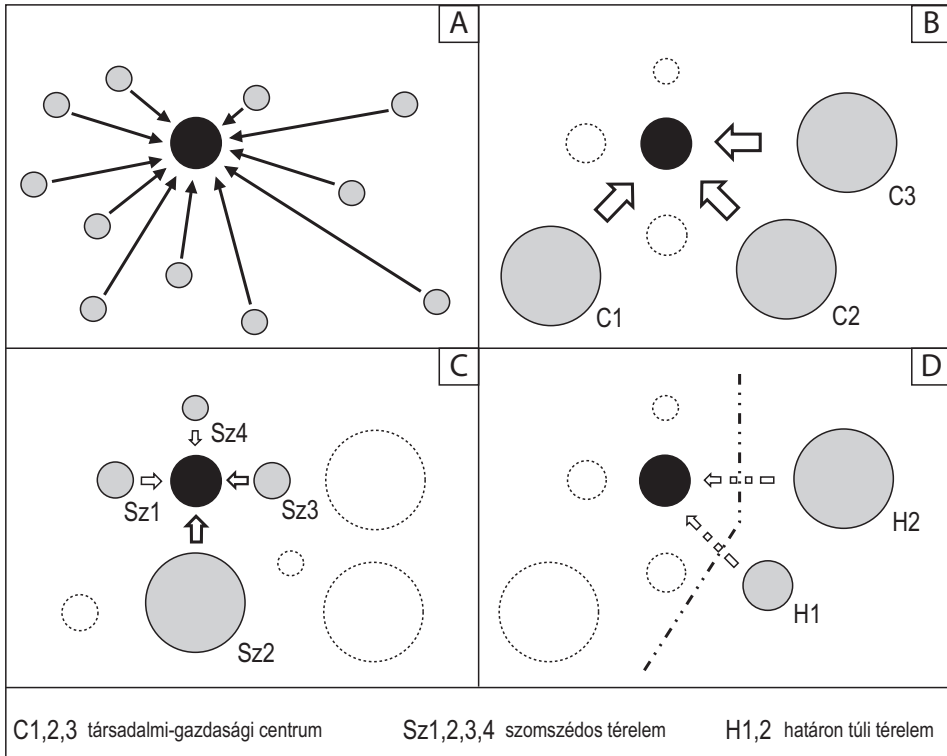
Egy térbeli rendszer struktúrája annak elemein keresztül értelmezhető (sűrűségük, számuk, kapcsolataik stb.). Ugyanakkor az elemek relatív helyzetét nézve az is elmondható, hogy az adott rendszer alakzat volta (mérete, formája, nyitottsága) meghatározó a belső relációkat tekintve (HORVÁTH 2007). A valamely térbeli rendszer egészét alakzatként jellemző módszerek általában alárendeltek a fekvésbeli viszonyok interpretálásában, azonban hordozhatnak a rendszer elemeinek helyzetére közvetve utaló információt is. Például ilyen szerepe lehet a zártsági indexnek (NEMES NAGY 2009), a különböző társadalmi súlypontoknak vagy a legközelebbi szomszéd analízisnek és az utóbbi módszer többdimenziós és homogenizáción alapuló kiterjesztéseinek (PFENING 2010).

A térelemek fekvése minőségi jegyek nélkül ragadható meg, az adott rendszer egészéhez történő viszonyítással, pozicionálva hogy a szóban forgó elem (térsg vagy település) helyzeti értelemben centrumnak vagy inkább a periféria részének tekinthető-e (NEMES NAGY 2009). Ezt a tulajdonképpeni földrajzi elhelyezkedést látszólag abszolút módon – rögzített helyzetként – azonosítják a földrajzi hosszúság és szélesség koordinátái. Léptéket váltva azonban szemléletesen megmutatkozik, hogy ezek is egy viszonylagos tényezőt jelölnek a Föld mint globális vonatkoztatási rendszer megállapított keretében. A földrajzi lokalizációt reprezentáló információk a fekvésvizsgálatokban legtöbbször korrelációs kapcsolatokban jelennek meg, vagy regressziós modellek magyarázó változóit gyarapítják, illetve ezekre épülő térségtypizálások – és ezekkel összefüggő társadalmi-gazdasági analízisek – alapját képezik (ABREU ET AL. 2005; JENEY 2007).

Egy térelem adott rendszeren belüli elhelyezkedése azt is meghatározza, hogy milyen lehet a (potenciális térkapcsolati) viszonya a vizsgált rendszer egyéb elemeivel (1/A. ábra). Ebből a szempontból a fekvéshez kötődő legfontosabb helyzetjellemezőnek a távolság nevezhető. Az egyes térelemeket pozicionálja a közöttük lévő távolság (kiegészülve az irány tércategóriájával), a távolságok kumulált figyelembevétele vagy valamilyen szempontú átlagolása pedig az elemek rendszer egészén belüli relatív helyzetéről ad számot. Erre a logikára épül az elérhetőség koncepciója is, lehetővé téve a térbeli áramlásokat hordozó hálózatokon belül az egyes csomópontok pozíciójának értékelését. A különböző elérhetőségi és hálózatelemzési modelleket felvonultató alkalmazások (például BRUINSMA, RIETVELD 1998; SZALKAI 2001, 2005; LŐCSEI, SZALKAI 2008) sokrétűen képesek számszerűsíteni a fekvés bizonyos tényezőit – elsősorban a távolsággal és egyéb térbeli korlátokkal összefüggésben –, és leképezni egy adott rendszer térkapcsolati viszonyrendszerét.

Ahogy az elérhetőség fogalma már megnevezésében is magában hordozza azt a minőségi jegyet, hogy egy adott hely mennyire könnyen közelíthető meg

1. ábra: Egy adott térelem viszonya a vizsgált rendszer más elemeivel, különböző tényezők szerint

Forrás: saját szerkesztés.

valahonnan, úgy az, hogy hogyan helyezkedik el egy adott terület a rendszer egészén belül a vizsgált rendszer összes többi eleméhez képest, szintén kifejez egyfajta értékítéletet. Egy adott térség az ország (kontinens) közepén foglal helyet? Vagy inkább periferikus helyzetű? A társadalmi jelenségek nem függetlenek ezen – térfolyamatok mechanizmusait befolyásoló – pozíciók szerepétől. Azzal, hogy a földrajzi lokalizáció, az elérhetőség sok szempontból meghatározza egy térség kapcsolatának jellegét a többi területhez viszonyítva, fejlődési lehetőségeire is hatással lehet. Például, egy (összességében, minden másához viszonyítva) távoli, nehezen elérhető, bizonyos mértékben elzárt terület – amely zártság nemcsak a távolságból, hanem a kapcsolódási pontok, kapcsolati lehetőségek hiányából is eredhet – sok tekintetben hátrányban van a centrális fekvésű térségekkel szemben, amelyek az előbbiekkal ellentétben ki tudják használni sokirányú kapcsolatrendszerüket.

Centrumok elérhetősége

Egy térbeli rendszeren belüli fekvési viszonyok formálódásában az egyes összetevők nem egyenlő súllyal esnek latba; nem csak a távolság differenciálja, hogy egy adott térelem relatív helyzetét tekintve hogyan viszonyul a rendszer többi eleméhez. Az elviekben feltételezhető kapcsolatok közül lehetnek olyanok, amelyek aktuálisan nem valósulnak meg, illetve olyan térbeli aktorok működése is valószínűsíthető, amelyeknek az adott viszonyrendszerben jelentősebb a potenciális befolyásuk a térbeli interakciók lefutásának módjára – a hozzájuk kötődő speciális minőségi jegyekből fakadóan. Ezen jellemzők kapcsolódhatnak olyan térelemekhez, amelyek a vizsgált rendszer egésze számára meghatározó jelentőségűek lehetnek, de lokális hatású helyzeti tényezők formájában is megnyilvánulhatnak.

Az előbbi tényezők kapcsolódhatnak akár nagyobb térelemekhez (térségekhez, alakzatokhoz) vagy egy hálózat részeihez, csomópontjaihoz is. Mindenesetre a fekvési viszonyok alakításának értelmezése szempontjából a kérdésfeltevés fókusza szűkül: a rendszer elemeit érintően nem az általános relatív helyzet kerül előtérbe, hanem annak meghatározása, hogy mihez képest történik a viszonyítás. Ilyen kitüntetett helyzetreláció lehet például a tengerparttól vagy valamely megkülönböztetett szárazföldi határtól való távolság, amely érintkezési, összekapcsolódási zónaként vagy éppen gátként hordozhat olyan minőséget (pl. dinamikahordozó elem), ami mérvadónak tekinthető a hozzájuk viszonyított térbeli helyzet megítélése szempontjából (GALLUP ET AL. 1999; NÉMETH 2009). Pontosabb a közelítés, ha ezen térelemeken belül kiemelhető a valódi érintkezést biztosító pont (határállomás, kikötő), és a relatív helyzet megítélésének kérdése az utóbbi térelemektől való távolságra szűkül (BRUINSMA, RIETVELD 1998). Hasonló logikára épül a hálózatok kiemelt csomópontjaihoz viszonyított fekvés – a multimodalitás jegyében például a gyorsforgalmi úthálózat, vasúthálózat bekapcsolódási pontjaitól, repülőterektől való távolság.

Ezen csomópontok nem minden esetben jelentenek kitüntetett helyzetet a vizsgált rendszer egésze szempontjából, ellentétben az univerzálisabb hatással bíró centrumokkal, amelyek a hozzájuk kapcsolódó társadalmi-funkcionális tartalmuknál fogva egy adott rendszer bármely eleme szempontjából meghatározó tényezőkként tarthatók számon. Centrumok egyrészt irányítási szerepkörük, funkcionális működésük alapján jelölhetők ki, másrészt társadalmi-gazdasági jellemzőik emelhetik ki őket a többi térelem közül. Ezen centrumtényezők nem feltétlenül esnek egybe a térbeli helyzet szempontjából megragadható központokkal; a helyzeti, fejlettségi és hatalmi centrumok gyakran nem esnek egybe, vagy csak részben fedik egymást (NEMES NAGY 2009). A centrumokhoz kapcsolódó minőségi jegyek tartalma általában jól megragadható a vizsgált rendszer más elemeihez viszonyítva – ennek lehetőségeiről lásd PÉNZES JÁNOS áttekintését (2010).

Egy adott rendszer gazdasági és társadalmi központjainak szerepe azért kiemelkedő, mivel a lakosság jelentős része itt termeli meg és költi el jövedelmét: a gazdasági tevékenység legjelentősebb része a centrumtérségekbe koncentrálódik. A fővárosok, nagyvárosok elérhetősége különösen fontos, minthogy ezek számos olyan funkcióval rendelkeznek, amelyek máshol nem elérhetők, a tőlük való távolság meghatározhatja, hogy az érintett népesség milyen gyakran és mekkora költséggel képes élni ezen funkciók adta lehetőségekkel – ha egyáltalán van erre tényleges lehetősége. A centrum társadalmi-gazdasági súlya és távolsága a rendszer adott elemétől jelöli ki, hogy milyen lehetséges hatással bírhat a szóban forgó központ a vizsgált térrészre. Hiába helyezkedik el egy valamilyen szempont alapján centrumként leírható térelem viszonylag nagyobb távolságra a vizsgált területtől, minőségi jegyeinél fogva relatív helyzetet befolyásoló szerepe nagyobb lehet annak közvetlen környezeténél (1/B. ábra). Ezen szerep és az ebből fakadó pozíciók megragadásában a legegyszerűbb távolság alapú viszonyításoktól az összetett elérhetőségi modellekig számos elemzési eszköz relevanciával bírhat.

Szomszédsági hatások

A kitüntetett szerepű térelemek általános értékelése kapcsán már felvetődött, hogy egy adott térbeli rendszer kitüntetett elemei nem minden esetben rendelkeznek univerzális, minden más térelem relatív helyzete szempontjából meghatározó befolyással. Ha egy ilyen térség, település vagy csomópont nem rendelkezik egy jelentős centrum ismérveivel, hatása csak egy bizonyos távolságon belül mondható számottevőnek. Így például nem túlzottan releváns az elérhetőség szempontjából a Magyarországról Ausztriába történő áthaladást tekintve a szentpéterfai vagy pinkamindszenti átkelőhely közötti választás kérdése a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tarpáról nézve, mint ahogyan Gödöllő relatív (forgalmi) helyzetét sem igen befolyásolja az M1-es autópálya bicskei csomópontjától való távolsága. De ugyanez a reláció állhat fenn például két, hasonló szerepkörrel bíró, egyforma nagyságú és megegyező kapcsolatokkal rendelkező tengeri kikötő fekvést befolyásoló szerepét illetően, egy mindkettőtől azonos távolságra lévő pont vonatkozásában. Ilyen funkcionális azonosság vagy nem kiemelkedő társadalmi centrumszerep esetén a kitüntetett helyek térkapcsolati hatását tekintve a viszonyítás alapja a térbeli közelség, ami lehetővé teszi, hogy legyen jelentősége adott kitüntetett hely funkciójának.

Ezen túlmenően maga a közelség, szomszédság is formálhatja egy adott térelem relatív helyzetét, ha megkülönböztetett társadalmi-gazdasági (centrum)funkció nem is társul hozzá. A centrumok esetében tett kijelentés megfordítható: előfordulhat,

hogy éppen egy távoli, jelentősebb társadalmi-gazdasági súllyal bíró centrum hatását ellensúlyozza valamely térség funkcionálisan kevésbé jelentékeny, de jobban megközelíthető szomszédja (1/C. ábra). Az a megközelítés, hogy a legkönnyebben elérhető helyek kiemelkedő hatással bírnak környezetükre nézve, kapcsolatba hozható Waldo Tobler elhíresült „törvényével”, mely ez esetben úgy interpretálható, hogy minden dolog kapcsolódik minden más dologhoz, de az egymáshoz közelebbi dolgok kapcsolata szorosabb, mint a távolibbaké (TOBLER 1970).

A fekvést alakító közelségi tényező (közelhatás) reprezentációjának lehetőségét illetően elmondható, hogy a Tobler-elv által kimondott kölcsönös térbeli függés legkézenfekvőbb számszerűsítési módszere a területi autokorreláció (DUSEK 2004; NEMES NAGY 2009). Emellett más alkalmazások is képesek a társadalmi jellemzők térbeli hasonlóságának szemléltetésére, így regressziós modellek, összehasonlító analízisek vagy tipizálási eljárások (MORENO, TREHAN 1997; LALL, SHALIZI 2003; NEMES NAGY 2007; JENEY 2008). Ugyanakkor érdemes megjegyezni – ahogy arra ATTLEFIELD ET AL. (2000) és CANNON ET AL. (2000) rámutattak –, hogy nem biztos, hogy a társadalmi-gazdasági jellemzők lokális hasonlóságában a térbeli szomszédság és a fizikai közelség szerepe a döntő, hanem inkább társadalmi tényezők, mint például a „kulturális” közelség magyarázóereje domborítható ki.

A szomszédsági hatás megjelenítésének további árnyalására ad lehetőséget a területi mozgóátlag módszerének alkalmazása (DUSEK 2001, 2004). A módszer a közelség vagy valamilyen típusú érintkezés alapján megjelölt szomszédok aktuálisan vizsgált társadalmi-gazdasági jellemzőit rögzíti egy átlagérték formájában egy adott terület egység esetében. Így a rendszer egészét tekintve olyan struktúra képe rajzolható fel, amelyben az egyes térelemek relatív helyzetét kizárólag szomszédaik sajátosságai befolyásolják.

A határok és a határmentiség kérdése

Bár fekvésdimenzióként az előbbi tényezőcsoportok alá is besorolható, érdemes külön tényezőként kiemelni a határok és határmentiség szerepét a relatív térbeli helyzetet befolyásoló faktorok sorában. A határ menti elhelyezkedés mint a helyzeti perifériákat azonosító fekvésjellemző egy adott rendszer általános, formai sajátosságai felől közelíti meg a határmentiség kérdését. A kitüntetett helyek relatív helyzetre gyakorolt hatásának interpretációjában megnyilvánuló határértelmezés pedig elsősorban kapcsolóelemként tekint a határookra. Ebben a megközelítésben a határok nem tekinthetők azonos minőségi jegyeket hordozó térelemeknek. Részint azért, mert a határok kitüntetett csomópontjai, az átkelő irányítják a relatív helyzetet befolyásoló térbeli interakciókat, így ezek és környezetük egészen más helyzetben vannak, mint azok a határ menti térségek, amelyek nem

átjárhatók. Másfelől azért is viszonylagos a határok szerepe a fekvésbeli viszonyok alakításában, mivel az eltérő társadalmi-gazdasági jellemzőkkel rendelkező térbeli rendszerek között más mechanizmusok működése feltételezhető, mint a hasonló adottságokkal rendelkező térségek érintkezése esetében, ami különböző térkapcsolati jellemzők kialakulását eredményezheti.

Nem esett még szó a határok gátszerepéről. A határok ezen „funkciója” többszörösen is negatív módon befolyásolja egy adott térség fekvésbeli viszonyait – lokális értelemben mindenképpen. Egyrészt, mert a határok akadályozzák az interakciók szabad lefutását azzal, hogy töréseket idéznek elő bennük (NIJKAMP ET AL. 1990; PÉNZES 2010). Így fordulhat elő, hogy a határ túloldalán fekvő térségek, potenciális térkapcsolati aktorok jóval kisebb hatást tudnak csak kifejteni, mint az funkcióikból, társadalmi-gazdasági súlyukból vagy adott – határ által elválasztott – térségtől való távolságukból következne (1/D. ábra). A határok ilyen típusú „büntető” hatása megjeleníthető a fekvésbeli viszonyokat alakító tényezők között is, és különböző korlátok formájában – plusz időráfordítás, többletköltség – beépíthető az ezeket megragadó térkapcsolati és elérhetőségi modellekbe (McCALLUM 1995).

Másrészt a határok szintén negatívan befolyásolhatják a rendszeren belüli hálózati jellemzőket, ezzel is hatást gyakorolva a relatív térbeli helyzet alakulására. Ugyanis ahol a határ elválasztó szerepet tölt be, ott a hálózatok lehetséges kapcsolódási pontjai ritkábbak, a térbeli struktúrák bizonyos mértékben kiüresednek – az infrastruktúra-rendszerek hiányosak, a társadalmi tevékenység szintje alacsony (CZIMRE 2006; PÉNZES 2010). Ez viszont az adott területen belül is csökkenti a térbeli interakciók bekövetkezésének lehetőségét, kedvezőtlenebb relatív helyzetet teremtve, mint ami más körülmények között egyébként jellemezhetné az adott térséget.

Bizonyos fekvésvizsgálatok hangsúlyos eleme azon kérdés megválaszolása, hogy mit jelent a határok átjárhatóságának megváltozása, a barrierfunkció esetleges feloldódása, valamint ez hogyan csapódik le a relatív helyzetet formáló tényezők mechanizmusában (PÉNZES ET AL. 2008). Ennek értékelése jelentheti többek közt a többletellenállás és a korlátok hatása redukcióján keresztül történő változások végigkövetését egy elérhetőségi modellben, vagy akár a hálózati kapcsolatok lehetséges újraszerveződésének modellezését új csomópontok és kapcsolódási lehetőségek bevonásával, illetve a megváltozott funkciójú szereplők helyzetének és térbeli pozíciókat befolyásoló hatásaiknak újraértelmezésével.

Helyi tényezők, egyéni jellemzők

A térbeli pozicionálás kérdéskörébe beletartozik azon helyi adottságok szerepének értékelése is, amelyek alapvetők egy terület egyedi jellemzőinek kialakításában, így megkülönböztethetővé teszik az adott térséget a többitől gazdasági, társadalmi,

környezeti stb. állapota tekintetében. A helyi adottságok azonban eltérő mechanizmusok nyomán alakultak ki, és különbözőképp tükröződnek az adott térség társadalmi-gazdasági sajátosságaiban. A fizikai környezet és egyéb természeti jellemzők olyan tényezők, amelyek sok tekintetben behatárolják egy-egy térség szerveződési és települési kereteit, és helyi adottságokként hatásuk kisebb-nagyobb mértékben megmutatkozik egy adott térség társadalmi jellemzőiben is. A társadalmi tér elemeinek arculatát viszont leginkább a társadalmi és gazdasági mechanizmusok formálják. Ezek hatása egy adott rendszer elemeinek egyéni jellemzőire csak az időbeliség dimenziójának figyelembevételével értelmezhető, ugyanakkor nem lehet elvonatkoztatni a térbeliség befolyásoló szerepétől sem.

Feltételezve a társadalmi tér elemeinek kölcsönös összefüggését, a fekvést alakító tényezők nemcsak önálló dimenzióikban értelmezhetők, hanem közvetett módon a helyi adottságokban is lecsapódnak, és minden (helyi) társadalmi-gazdasági ismérv formálódásában maguk játszanak szerepet. Így a centralitás vagy periferialitás, az alakzatjellegből fakadó tényezők hatása, az adott térbeli rendszer más elemeivel való aktuális vagy lehetséges kapcsolat karaktere egyaránt ott áll a különböző térségek társadalmi-gazdasági jellegzetességeit tükröző jelzőszámok tartalma mögött.

A társadalmi jelzőszámokat mégsem lehet úgy értékelni, mint amelyek önmagukban maradéktalanul megjelenítik a fekvést alakító tényezőket, hiszen ezek mechanizmusai nehezen egyszerűsíthetők le egy-egy dimenzió működési jellemzőire. A környezeti adottságok, a társadalmi folyamatok, az időbeliség szerepe és a relatív térbeli helyzet tényezői együttesen, komplex módon alakítják egy-egy térelem lokális sajátosságait. Így az egyéni jellemzőkből kiindulva nehezen lehet következtetni a relatív helyzetet alakító tényezők szerepére, ehhez szükséges a jelenség helyzetrelációkból kiinduló – az itt áttekintett módon – sokrétű, absztrakt, de válaszokat nem minden esetben adó megközelítése.

Egy társadalmi jelenséget vizsgálva nehéz elválasztani, hogy az azt reprezentáló társadalmi-gazdasági jellemzőkben mekkora a helyi és a fekvésből fakadó hatás. Hasonló kérdésfeltevéssel élő területi elemzési eszközök azonban kialakultak, és ezek árnyalhatják a lokális adottságokban lecsapódó helyzeti jellemzők megítélését. Ilyen módszer például a shift-share analízis, amely a területi sajátosságok, a térbeliség dinamikahordozó szerepének és társadalmi súlyának megragadását célozza, ennek hatását más társadalomszervezési dimenziók mechanizmusainak befolyásával szembeállítva (KISS 2008; NEMES NAGY 2009).

A potenciálmodell a fekvés vizsgálatában

Az előbbieken áttekintett helyzetrelációk és a hozzájuk kapcsolódó reprezentációs és elemzési eszközök viszonylag jól ragadják meg a társadalmi térben értel-

mezett fekvés egyik vagy másik kiemelt tényezőjét. Ugyanakkor csak a térbeliség és a társadalmi térben ható interrelációk egy-egy sajátos aspektusát képviselik; nehezen hozhatók fedésbe egymással, így a fekvés átfogó értelmezésének igényét nem elégítik ki. A relatív helyzetet viszont a maga összetettségében képes viszonylag hatásos módon megragadni a térkapcsolati modellek sajátos szemléletét hordozó potenciálmodell.

A térkapcsolati modellek alapvonása, hogy nem az egyedi jellemzők értékléséből indulnak ki, hanem a tömeg- és távolságviszonyok beépítésén keresztül a tér más elemeihez viszonyított kapcsolatokra helyezik a vizsgálat alapját. Így a társadalmi tér jelenségei nemcsak önmagukban értelmezhetők, hanem egy rendszer részeként, amelynek elemei kölcsönösen hatással vannak egymásra. A fennálló gazdasági, politikai és szociális körülmények között (akár lokális, regionális vagy globális értelemben) a társadalom ritkán alkot zárt (térbeli) rendszert. Az egyedi jellemzők értékelése a társadalmi tér megismerésének fontos eleme, de egy rendszer egyetlen része sem értelmezhető teljes mértékben az egészhez való viszonyának ismerete nélkül (STEWART, WARNTZ 1958). Ezen relációk, az előbbiek során bemutatott módon, többféleképpen is értelmezhetők. A társadalmi tömegek és távolságviszonyok különböző módokon egymásra vetített kapcsolatrendszerét szemléltető térkapcsolati modellek – jelen példában a potenciálmodell – egyszerűen fordítják le a relatív térbeli helyzet különböző dimenzióit a regionális kutatások nyelvére.

A potenciálmodell legáltalánosabb formulájának

$$V_j = \sum_i \frac{m_i}{d_{ij}}$$

és a saját, valamint a külső potenciálokat is figyelembe vevő matematikai megfogalmazásának

$$V_{jt} = V_{jj} + V_j + V_{jk}$$

kombinációja önmagában is jól szemlélteti a módszer hatásmechanizmusát a relatív helyzet (fekvés) megragadásában és változóként történő számszerűsítésében:

$$V_j = \frac{m_j}{d_{jj}} + \sum \frac{m_{i(k)}}{d_{ij(k)}}$$

ahol V_j a térség összesített potenciálértékét jelzi, m a rendszeren belüli (esetlegesen azon kívüli) hatótömegek (gazdasági, társadalmi) súlyára utal, d pedig az adott terület és a hatótömegek (térségek) közötti távolság.

- Logikája alapján a modell képes megjeleníteni az egyes térségek egyéni jellemzőit a sajátpotenciál-érték (adott terület önmagára kifejtett hatása)

megragadásán keresztül. A lokális sajátosságok teljesen önálló tényezőként is megjelenhetnek, de az általuk képviselt térkapcsolati hatást módosíthatja, finomíthatja a távolságfüggés térségen belüli reprezentációja.

- Hasonlóképpen, a modell a földrajzi elhelyezkedést is szemlélteti, mivel a távolság (a távolságok összessége) hatásának értékelése rámutat egy adott térség valamely rendszeren belül elfoglalt pozíciójára, összevetve azt a rendszer más elemeivel. Mint a legtöbb elérhetőségi modellnek, a potenciálmodellnek az alapját is a térelemek egymáshoz viszonyított távolsága képezi. A modellbe épített tömeg pedig – bizonyos logika szerint – ezen elérhetőségi relációkat módosítja.
- Ezen kívül a kitüntetett helyek, társadalmi és gazdasági központok térkapcsolati szerepe is beépíthető a modellbe, mivel a centrumok nagyobb társadalmi tömege adott távolságon belül szignifikánsabb hatást fejt ki egy adott térelemre, mint más, hasonló minőséget nem hordozó elemek, ami növeli az interakciók bekövetkezésének valószínűségét, így kedvezőbb elérhetőségi viszonyrendszert teremt. Ezen mechanizmus a társadalmi tömegeket reprezentáló súlyok hatásának kiemelésével érzékeltethető.
- A helyzetrelációk reprezentációját értelmezve a potenciálmodell a szomszédsági egymásrahatások megjelenítésére szintén alkalmas lehet – a távolságfüggés értékelésén keresztül –, hiszen a modellben jól azonosíthatók és kiszűrhetők az egymás közelében fekvő elemek, amelyek esetleg relatíve kisebb tömegük ellenére is jelentős hatást fejthetnek ki lokális viszonylatban, éppen kedvező megközelíthetőségük, fizikai elérhetőségük miatt.
- A határok barrierfunkciója szintén reprezentálható a modellben, az ellenállási tényezőt képező távolságfüggés módosításával. Ez megvalósulhat többek közt a távolságfüggés hatásának kiemelésével, különböző korlátozókat megjelenítő jelzőszámok alkalmazásával (a határ átlépéséből származó többletköltségeket és időráfordítást megragadva), illetve az elkülönülést jellemző dummy változók beépítésével is. Ugyanakkor ezen gátak oldódásának hatása is érzékeltethető a potenciálmodellen keresztül, a korlátozó tényezők szerepének redukálásával.

Mindezen tényezők számbavétele alapján jó érzékkel következtethetünk az egyes térségek társadalmi téren belüli relatív helyzetére, előnyösebb vagy kedvezőtlenebb fekvésbeli adottságaira. Előbbi dimenziók együttes értékelése ugyanakkor meglehetősen általánosítja a térkapcsolatok jellege alapján felrajzolható struktúrákat. Azonban a potenciálmodell alkalmas lehet arra is, hogy az egyes tényezőkre a különböző fekvéssdimenziók szerepét interpretálva reflektáljon, illetve az egyes összetevőket kiemelve közelítőleg meghatározza, hogy ezek milyen súllyal vesznek részt a társadalmi térben értelmezett relatív

helyzet alakításában. Így összességében szemléltetheti – de nem magyarázza –, hogy a különböző térkapcsolati relációk hogyan befolyásolhatják a társadalmi és gazdasági folyamatok térbeli lefutását. A potenciálmodell és általában a térkapcsolati modellek ily módon közvetetten járulnak hozzá a társadalmi jelenségek bizonyos mechanizmusainak megértéséhez, árnyalva az adott jelenségek térbeli összefüggéseit.

Irodalomjegyzék

- ABREU, M., DE GROOT, H. L. F., FLORAX, R. J. G. M. (2005): Space and growth: a survey of empirical evidence and methods. *Région et Développement*, 21., 13–44.
- ATTLEFIELD, C., CANNON, E., DEMERY, D., DUCK, N. (2000): Economic growth and geographic proximity. *Economic Letters*, 1., 109–112.
- BRUINSMA, F., RIETVELD, P. (1998): The accessibility of European cities: theoretical framework and comparison of approaches. *Environment and Planning A*, 3., 499–521.
- CANNON, E., DEMERY, D., DUCK, N. (2000): Does distance matter for economic performance? Evidence from European regions. *University of Bristol, Department of Economics Discussion Paper*. 509.
- CZIMRE, K. (2006): *Cross-border co-operation. Theory and practice*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- DUSEK T. (2001): A területi mozgóátlag. *Területi Statisztika*, 3., 215–229.
- DUSEK T. (2004): *A területi elemzések alapjai*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 10.)
- GALLUP, J. L., SACHS, J. D., MELLINGER, A. D. (1999): Geography and economic development. *International Regional Science Review*, 2., 179–232.
- HORVÁTH E. (2007): A földrajzi centrum és periféria lehetséges lehatárolásai. *Tér és Társadalom*, 1., 159–170.
- JENEY L. (2007): Dualitások az Európai Unió nagyváros-hálózatának fejlettségében az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*, 4., 155–178.
- JENEY L. (2008): A szomszédsági hasonlóság szerepe az Európai Unió nagyvárosaiban. *Területi Statisztika*, 1., 57–73.
- KISS J. P. (2008): *A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői Magyarországon*. PhD disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, Szeged
- LALL, S. V., SHALIZI, Z. (2003): Location and growth in the Brazilian Northeast. *Journal of Regional Science*, 4., 663–681.

- LŐCSEI H., SZALKAI G. (2008): Helyzeti és fejlettségi centrum–periféria relációk a hazai kistérségekben. *Területi Statisztika*, 3., 305–314.
- MCCALLUM, J. (1995): National border matter: Canada–US regional trade patterns. *American Economic Review*, 3., 615–623.
- MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MORENO, R., TREHAN, B. (1997): Location and growth of nations. *Journal of Economic Growth*, 4., 399–418.
- NEMES NAGY J. (szerk.) (2005): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- NEMES NAGY J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. *Tér és Társadalom*, 1., 1–19.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- NÉMETH N. (2009): *Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 15.)
- NIJKAMP, P., RIETVELD, P., SALOMON, I. (1990): Barriers in spatial interactions and communication. A conceptual exploration. *Annals of Regional Science*, 4., 237–252.
- PÉNZES J. (2010): *Területi jövedelmi folyamatok az Észak-alföldi régióban a rendszerváltás után*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen (Studia Geographica; 26.)
- PÉNZES, J., TAGAI, G., MOLNÁR, E. (2008): Effects of unifying economic space on the border areas of Hungary. In: KERTÉSZ, Á., KOVÁCS, Z. (eds.): *Dimensions and trends in Hungarian geography*. (Dedicated to the 31st International Geographical Congress. Tunis, Tunisia. 12–15 August 2008.) Geographical Research Institute of Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 223–238. (Studies in Geography in Hungary; 33.)
- PFENING V. (2010): A legközelebbi szomszéd analízis alkalmazásának problémái és lehetőségei a módszer kiterjesztésére. *Területi Statisztika*, 1., 22–33.
- STEWART, J. Q., WARNTZ, W. (1958): Macrogeography and social science. *Geographical Review*, 2., 167–184.
- SZALKAI G. (2001): Elérhetőségi vizsgálatok Magyarországon. *Falu Város Régió*, 10., 5–13.
- SZALKAI G. (2005): Hálózati hányados. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 229–236. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.)
- TAGAI G. (2009): *Térfelfogások filozófiai megközelítése*. Szakdolgozat. PTE BTK Filozófia Tanszék, Pécs

TOBLER, W. (1970): A computer movie simulating urban growth in the Detroit region. *Economic Geography*, 2., 234–240.

ULIED, A. (1999): *Distance still matters? Geographical position and spatial integration in Europe*. Kézirat

WEGENER, M., ESKELINNEN, H., FÜRST, F., SCHÜRMAN, C., SPIEKERMANN, K. (2000): *Indicators of geographical position. Final report*. Study Programme on European Spatial Planning, working group 1.1, Geographical position. IRPUD, Dortmund

---

Tagai Gergely, PhD, tudományos segédmunkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 1112 Budapest, Budaörsi út 45., tagai@rkk.hu

Regionalista körök

Nemes Nagy József

Bevezetés

A hazai regionális tudomány kialakulásáról, intézményei fejlődéséről, sikereiről, a főbb kutatási irányokról több értékelő írás megjelent már (LENGYEL, RECHNITZER 2009; LENGYEL 2010). Sajátos metodikájú kutatási közelítések térképezték fel a hazai regionalisták tudományometriai kapcsolati hálóját (RECHNITZER 2006; ZSOM 2012). Ezek az írások jellemzően inkább az elmúlt 2-3 évtized folyamatait, összefüggéseit mutatják be. Kétségtelen, hogy ez az időszak a hazai regionális tudomány megerősödésének, intézményesülésének, sokak kutatói és szervező munkájának sikeres időszaka, aminek eredményeként a hazai diszciplináris térben egy már érzékelhető súlyú tudományág jött mára létre (pusztán egyetlen momentumként az immár százat meghaladó számú akadémiai regionalista köztestületi tagot említem).

E tanulmány célja a hazai regionalista társadalom belső tagozódásának, *érzékeny, szubjektivitástól sem mentes* vázlatának megrajzolása, botcsinálta tudomány-szociológiai helyzetkép gyanánt.¹

A kezdetek

A hazai regionalista társadalom szerveződése távolabbra mutat. A regionális tudomány már a hatvanas években – egész konkrétan Walter Isard intenzív

---

1 A tanulmány „illusztrált” váza a Magyar Regionális Tudományi Társaság honlapján olvasható: http://www.mrtt.hu/konferenciak/ELTE_TTK_20120403/regionalistanak_lenni.pdf

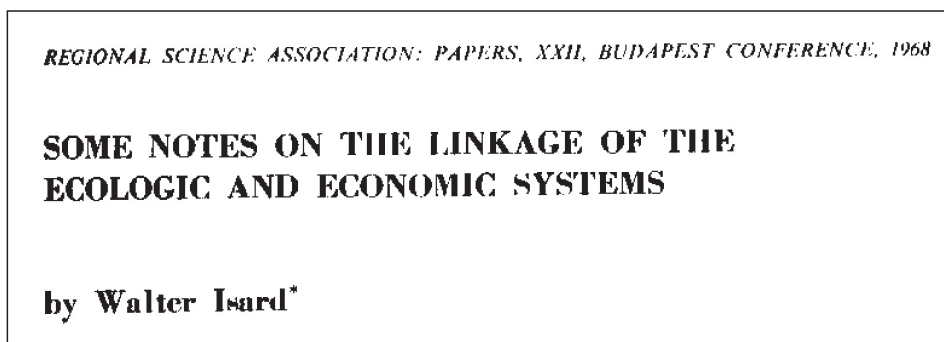

BOTTLIK Zs., CZIRFUSZ M., GYAPAY B., KŐSZEGI M., PFENING V. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 193–201. ISBN 978-963-284-287-5 (nyomtatott) ISBN 978-963-284-288-2 (PDF)

szervezőmunkájának köszönhetően – kilépett az amerikai kontinensről, Európa nyugati és keleti (!) felén is elkezdődött a tudományterület szerveződése. A szocialista blokkból elsőként a lengyel, magyar és szovjet kutatók kapcsolódtak az irányzathoz. A hazai korai előképek feltárása még érdemi tudománytörténeti kutatást igényel (amelyre most nem vállalkozhatom). Magam még csak távolról, tapasztalatlan, felkészületlen egyetemistaként, de már tudtam arról, hogy 1968-ban Budapesten – a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen – nemzetközi konferenciát szervezett az RSA, amelyen részt vett maga Walter Isard is. (1. ábra) (Szerencsétlen történelmi időpontban került sor a rendezvényre az év augusztusában, épp a Varsói Szerződés csapatai csehszlovákiai bevonulásának napjaiban, amelyre reakcióként több nyugati jelentkező bojkottálta azt. A konferencia azonban lezajlott, az utólagos értékelések szerint sikeres szakmai tartalommal (BOYCE 2004). Néhány kiemelt előadást, köztük széles tudományterületi spektrumot képviselő magyar kutatókét is – Andorka Rudolf szociológus, Sebestyén József agrárközgazdász, Fodor László és Illés Iván tervező közgazdászok – az RSA Papers önálló számban már 1969-ben közreadott.)

A magyar partnerszervezet ebben az időben a Magyar Közgazdasági Társaság volt (az egyetemekről és a tudományos háttérintézményekből verbuválódott, a területiséghez kötődő szakembercsoporttal). Az akkori szereplők közül – akik a regionalista vonal igazi hazai elindítói voltak – már kevés az élő tanú. Biztatom a tudománytörténeti érdeklődésű ifjú kollégákat e korszak dokumentumainak, folyamatainak kutatására, az első „regionalista kör”, az „úttörők” tevékenységének, szemléletének feltárására!

1. ábra: Walter Isard előadása az 1968-as budapesti RSA-konferencián

Forrás: Isard 1969, 85.

A mai tagozódás

Magam – a nemzetközi és a hazai jellemzőkre egyaránt kitekintve – több helyütt foglalkoztam a regionális tudomány értelmezésével (összegzően legutóbb: NEMES NAGY 2009), tartalmával kapcsolatos történésekkel, s fogalmaztam meg a magam álláspontját (amelynek lényege a területi tudományok „közös részeként” értelmezett regionálistudomány-koncepció). Ez az álláspont elfogadást nyert a hazai regionális tudomány vezető testületeiben. A „félhivatalos” állásfoglalás megkívánta objektív hangvételt vagy az empirikus helyzetfeltárás száraz, de tényszerűbb közelítését most félretéve tekintsünk rá a hazai regionalista társadalom sajátos csoportjaira!

A hazai területi kutatásban legalább három nagyobb szakmai kört látok, melyeknek valamifajta viszonya van a regionális tudományhoz mint önálló diszciplínához.

Hangsúlyozom: itt a regionális tudományhoz mint önálló diszciplínához való viszony szerinti, ilyen értelemben egydimenziós „klaszterekről” beszélek, nem tudományos teljesítményi rangsorról (sőt!), hierarchiáról. A csoportok nem zártak, az egyéni életpálya során átlépések lehetségesek, s vannak olyanok is, akik nem besorolhatók (szerintem kevesebben, mint akik azt gondolják magukról, hogy ők „függetlenek”).

1. Az önálló diszciplína létét, valós szerepét felvállaló, magukat – alapképzettségüktől függetlenül – regionalistának vallók köre („*belső mag*”).
2. A diszciplína létét, valós szerepét nem megkérdőjelező, legfeljebb némi szkepszissel kezelő, magukat – alapképzettségükben megrendíthetetlen talajt érezve a lábuk alatt – regionalistának egyértelműen ritkán nevezők köre („*a tág család*”). E csoporthoz közel áll a maguk eredeti tudományos területén színvonalas területi, települési kutatómunkát végzők köre, akik gyakran ugyancsak regionalistának (is) vallják magukat („*a multi(transz)diszciplináristák*”).
3. Harmadikként felismerhető egy – tovább tagolható – „*külső kör*” is, amelynek határozott, néha ellentmondásos kapcsolódásai vannak a regionális tudományhoz, de egyértelműen azon kívül található.

E csoportok a hazai regionális tudomány aktuális működése szempontjából kiemelt fontosságú szervezetszociológiai adottságként kezelendők leginkább.

Az igazi kérdések azonban *a jövőre tekintve* kapcsolódnak e tagozódáshoz, mint hogy a csoportok mozgásai, kapcsolódásai, súlyarányai milyen irányba viszik a hazai regionális tudományt. Vajon erősítik-e a diszciplináris önállósodást, a határozott karaktert (ha ezt kívánatosnak gondoljuk), vagy egy másik markáns mozgásirány, a multidiszciplinaritás, a különböző szakmákon belüli

diszperzió, bizonyos értelemben az önálló diszciplináris lét feladásának, a kiindulópontoz, a „pre-regional science” időszakhoz való visszatérés (szintén felvállalható) trendjét erősítik?

Hogy idő előtt ne fulladjon teljes unalomba ez az írás, nem jellemezgetem általánosan a megjelölt „köröket”. Inkább azt az utat választom, hogy a fenti csoportok néhány markáns hazai képviselőjét nevének nevezem (felhatalmazás és az én koromban már kockázat nélkül, minden következményt vállalva – gondolom ide illik a rangos folyóiratok szokásos megjegyzése: „A tanulmányban leírtak a szerző véleményét tükrözik.”). Nagyra becsült kollégáim közül azok, akik kimaradnak a „nevesítésből”, tekintsek ezt jó szándékom jelének, akik bekerülnek, úgyszintén. Ahogy már említettem, tudom persze, hogy nyíltan vagy burkoltan nagyon sokan besorolhatatlannak tartják magukat bármilyen csoportba, körbe, és az idők során mozgások is vannak a kutatói életpályán és karakterben, így minden csoportosítás tökéletlen, s az igazi mérce a tényleges tudományos teljesítmény. Gondolkodási kiindulásként azonban talán elfogadható egy ilyen közelítés.

A „belső mag”

Hogy az érzékeny téma kezdeti nehézségén gyorsan túlessek: a „belső körbe” tartozónak – regionalistának – vélem magamat (hogy mások mit gondolnak rólam, az az ő ügyük).

Az apró korelőnyt (hátrányt?) megillető tisztelet okán kezdhettem volna *Korompai Attilával*, akivel azonos földrajzos iskolából indulva – ami tágabban az ELTE földrajz szakát jelenti az 1960-as évek második felében, szűkebben pedig két, mindkettőnk szemléletét mindmáig meghatározó személyt, *Kovács Csabát és Sárfalvi Bélát* – nagyon eltérő pályát követően a regionalisták között futottunk össze, s dolgozunk együtt már két évtizede. Az ő elméleti felkészültsége és habitusa a hazai regionális tudomány térelméleti alapjainak felépítésében, megismerésében, a nemzetközi kapcsolatépítésben kulcsszerepű volt.

Idé sorolom *Lengyel Imrét*. Ahogy én látom, ő mára – ezt friss munkái s korábbi számos publikációja, aktív szakmai közéleti szerepe, egyetemi oktatói törekvései is igazolják – egyértelműen túllépett a regionális közgazda pozíción.

Rechnitzer János úgy vált regionalistává (közgazdász kandidátusival, földrajzos nagydoktorival), hogy minden új területi kutatási irányzatra figyelt, és eredményesen bekapcsolódott ezekbe (az innovációkutatástól az elitvizsgálatokig), de megmaradt eközben a szó legjobb értelmében vett „régiónkutatónak”, intézményvezetői, egyetemi oktatói szerepeiben a tudományos aktivitás tanulságait jól kamatoztatva.

Horváth Gyula „regionalistaságának” kiemelkedő momentuma a hazai regionális tudomány valóságos megerősödését hozó intézményfejlesztési, vezetői, kutatási és gyakorlati tervezési-programozási aktivitás. Az ő kutatói munkássága köti össze legerőteljesebben a hazai regionalista közösséget az európai regionális politikai folyamatok és intézmények elemzésével, megismertetésével. Furcsa paradoxonként azonban mindehhez hozzátapad *mindannyiunk közös kudarca*, a regionális politika, a területfejlesztés mai európai és hazai krízise is, jól jelezve a hangsúlyosan (s persze sok tekintetben kikerülhetetlenül) politikai irányultságú regionális tudomány művelésének kockázatát.

Sajnos már nincs köztünk, de nem hagyható említés nélkül *Bartke István*, aki évtizedeken át csendes, megbízható teherhordója, életben tartója volt a területi gazdasági kutatásoknak (a maga korában újító – ma már természetesnek vagy túlhaladottnak vett, alig értékelt – elemzési irányok megteremtőjeként).

Az idősebbek nem szisztematikus számbavétele után megkockáztatom az egyetemeken, kutatóintézetekben regionalistává „érett” fiatal generáció néhányát – általam jól ismert – jelesének említését (remélem, nem okozok kárt a karrierjüknek): *Gál Zoltán*, *Dusek Tamás*, *Hardi Tamás*, *Jakobi Ákos*, *Lukovics Miklós*, *Tóth Géza*, *Kiss János Péter*, *Szabó Pál*, vagy a még fiatalabbak közül *Bajmócy Zoltán*, *Tagai Gergely*, *Lőcsei Hajnalka* (többeket jó szándékkal kihagytam). Esetükben nem a formális, nyílt „hitvallás” az elsődleges, hanem munkáik meghatározó részének karaktere, szemlélete. Az egyetemeken regionális tudományi, regionális gazdaságtani, társadalom-földrajzi tanszékeken, különböző kutatóhelyeken számos olyan kiváló fiatal-középkorú kolléga dolgozik, akik tevékenységében egyértelműen ott van a regionális tudományi szál, bár aktuális feladataik okán aktivitásuk még megoszlik az „eredeti” szakma és a regionális tudományi szemléletet sugárzó munka között. Ebbe a csoportba sorolom *Benedek Józsefet* is, ő regionalistaként lett akadémikus – valós alappal, hisz tudományos aktivitása jóval közelebb áll a regionális tudomány szemléletéhez és irányzataihoz, mint eredeti végzettségéhez, a geográfiához. Ők azok, akik esetében még nyitva az út a „belső mag” vagy a „tág család” irányába. Megítélésem szerint jórészt rajtuk, harmincas-negyvenes kollégákon múlik a hazai regionális tudomány jövője.

A „tág család”

A „tág családhoz” nagy hatású, elismert kollégáink tartoznak, akik nyíltan vállalják eredeti szakmai irányultságukat – nem visszautasítva azt sem, hogy a kissé távolabbi, külső szemlélő őket regionalistának látja.

„Szakmailag” talán ez a legerősebb csoport. Akadémikusi szintű tudományos produkcióval a hátuk mögött ők azok, akik a hazai területi kutatások

kulcsintézményeiben dolgoznak: *Beluszky Pál, Pálné Kovács Ilona, Barta Györgyi, Erdősi Ferenc, Hajdú Zoltán, Varga Attila, Kocziszky György, Buday-Sántha Attila, Mészáros Rezső, Kovács Zoltán, Timár Judit, Csatári Bálint* képviseli ezt a kört. Ők azok, akiknél magam fájdalom, de elfogadom, hogy „nem váltottak diszciplínát”, őket – nem úgy, mint engem, szerencsésükre – nem érintette meg a saját eredeti szakmájukból kiinduló identitászavar. Ezt a szakmai csoportot a „belső magtól” nemcsak egy-egy ágazathoz, szférához, tanult szakmájához való erős kötődés különíti el, hanem talán az is, hogy többségük munkássága kevésbé érinti a „térbeliség” szempontját, inkább megmaradt a „területi” közéletésnél.

Ide sorolódnak nálam olyan – a maguk bármifajta „besorolása” ellen bizonynyal elsőként tiltakozó – egyéniségek, mint *Illés Iván* (aki tervhivatali előgyakorlati nyomán) nagyszerű, hivatkozástakarékos írások sorát publikálta, akinek „Regionális gazdaságtan” c. kandidátusi értekezése (ILLÉS 1975) a hazai regionális tudomány első – azóta sem nagyon meghaladott – átfogó munkája. Vagy *Faragó László*, aki a „térbeli fordulatot” a tervezéseméleti gondolkodásban lényegében annak nemzetközi megjelenésével egy időben hajtotta végre, s akivel sok vitám volt/van. Nehezen „besorolható” meghatározó egyénisége az elmúlt három évtized területi kutatásainak *Sikos T. Tamás* is, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a kvantitatív módszertan megismertetésében, elterjesztésében – az általa szerkesztett módszertani kötet (SIKOS T. 1984) ma is gyakran citált alpmű –, s aki egy korábban területi szempontból alig vizsgált, de mára kiemelt gazdasági szerephez jutott ágazatot, a kereskedelmet és a marketinget emelte be a hazai területi kutatói érdeklődés körébe.

Leginkább ennek a tág szakmai körnek az irányultságát („Miért legyenek regionalista, kiterítenek úgy is.” – gondolják talán ők, „Miért ne legyenek regionalista, kiterítenek úgyis.” – mondom én) látszik követni a fiatal generáció több jelese. Közülük leginkább a geográfusokat ismerem, s így csak közülük tudok említeni néhány kiválóságot: *Győri Róbert, Bajmócy Péter, Czírfusz Márton, Pénzes János* s még több szárnyait „vészesen” bontogató, egészen ritka tehetségű fiatalember Pesten, Szegeden, Debrecenben és Pécsen tartozik ide.

Közelegve az „érzékenyebb” csoportokhoz, mindenképp említenem kell a „multi(transz)diszciplináristák” tiszteletre méltó körét. A bizonytalanul meghatározott előtag itt arra utal, hogy ők regionalisták és geográfusok (*Izsák Éva*), regionalisták és szociológusok (*Szirmai Viktória*), regionalisták és vidékfejlesztők (*Káposzta József*). Aktivitásuk, a közös akciókban, kutatásokban végzett munka az igazi biztos kapaszkodónak egész tevékenységükben eredeti szakmájukat mutatja. Ez korrekt, nyíltan felvállalható, pótolhatatlan szerep.

A „tág család” tudományos karaktere inkább a nemzetközi tudományban is jelen levő „regional studies” irányzattal rokon, mintsem a „regional science”-szel.

Én úgy vagyok vele, hogy azt szeretném, ha a „tág családhoz” tartozók csoportjai is a „belső maghoz” tartoznának. De ez persze csak egy elvakult regionalista önző szempontja.

A tagolt „külső kör”

Ide tartoznak a nagy súlyú akadémiai tudományoknak (történelem, közgazdaságtan, szociológia, urbanisztika, etnográfia stb.) a térbeliséget, a területi szempontot a társadalmi folyamatokban, a társadalomirányításban, általában a társadalmi tevékenység összes szegmensében nem elhanyagolható dimenzióként felismerő képviselői (a „rá(nk)csodálkozó”).

E tudományos kör számos szereplője és szervezete mára deklaráltan elfogadta (talán kimondhatjuk azt is: ha nem is kritikátlanul, de elismerte) a hazai regionalisták tudományos erőfeszítéseit. Velük jó, eredményes, hasznos a szakmai kooperáció, akár a szűkebb értelemben vett tudományos, akár a gyakorlati tartalmú (tervezési) kérdésekben.

Ennek a csoportnak a „negatív” párja az a szakmai kör, amely a regionális tudományt elutasítja, intézményeit konkurensnek tartja („versenyársak”). A regionalistákkal együtt élve, dolgozva, de hullámzó viszonyban – reményeim szerint a kooperáció irányába mutatóan – ez a reláció leginkább a hazai társadalomföldrajz és a regionális tudomány viszonyára jellemző.

Egy harmadik sajátos szegmenseként egy korábban markánsan jelenlévő szakmai csoport és mai párja, a kormányzati intézmények regionalistái kívánkoznak még ide („az eltűntek”). A hetvenes évektől egészen a rendszerváltozásig a kormányzat szakmai (tervezési, gazdasági, építészeti) háttérintézményei a hazai regionalista gondolkodás és kutatás talán legfontosabb intézményei voltak. Érdekes tendenciaként ma ismét ott van a területi szemléletű szakembergárda (geográfusok, közgazdászok) a kormányzati szinteken, esetenként meghatározó pozíciókban. Ma azonban még – változnak az idők – inkább csak „feladatkielölői, megbízói” szerepben. Az új viszonyok új kormányzati tapasztalatai előbb-utóbb talán – a regionális tudomány irányítási, tervezési tematikájú irányzataiban –, tudományosan is értékelhető színvonalon megjelennek majd az ő tanulmányaikban, kötetekben.

„Aki nem besorolható”

Nem csodálkoznék azon, hogy ha valaki egészen idáig eljutott az olvasásban, erős hiányérzet kerülgetné – nem az átütő gondolatokat hiányolja, arra nem is

várt –, hanem a sok név között egyvalaki említését: *Enyedi Györgyét*. Egészen addig húztam-halasztottam a kézirat leadását, amíg tragikus hír vágott mellbe: meghalt Enyedi! Ilyen napok nem az „objektív” értékelgetés, hanem a tisztelgés napjai. Én az alábbi gondolatokkal – egyben zárva is az írást – tisztelgek előtte.

Enyedi szerepe a történelemben nem értékelhető túl, ő nem besorolható, minden említett kör kapcsán érintett: Enyedi személye – különböző, nem erőltetett módon – összefogta a sokszínű csoportokat.

Vitathatatlanul ő a hazai regionális tudomány működőképes intézményesítésének elindítója, s mindvégig legtekintélyesebb támogatója (ENYEDI 2011).

Enyedi teljesítménye nélkül sem intézményekről, sem „belső magról” nem beszélhetnénk. Az ő szakmai felkészültsége, átfogó intelligenciája azonban igazából a „multi(transz)diszciplináris” körnek adott erőt (véletlenül nincsenek: emögött – egyebek közt – ott van az ő kettős, közgazdász és geográfus alapképzettsége). Ebben azonban van egy sajátos buktató is: a regionális tudomány ugyan lehet „multidiszciplináris tudáskészlet” (ahogy Enyedi erre fent utalt rövid, érvelő írásában is hangsúlyozottan kitér), de multidiszciplináristának (polihisztornak) manapság elég nehéz lenni.

Enyedinek kiemelkedő szerepe volt a hazai regionalista teljesítmény más tudományterületeken és nemzetközileg is megjelenő elismerésében. Megújító aktivitása elfedhetetlenül ott van a hazai regionális tudomány léte szempontjából kulcsszerepű intézményrendszer-változtató momentumok és személyi következményeik kapcsán lezajlott viták mögött is, amit „értünk” folytatott.

Nehéz dolgunk lesz nélküle!

Irodalomjegyzék

- BOYCE, D. (2004): A short history of the field of regional science. *Papers in Regional Science*, 1., 31–57.
- ENYEDI GY. (2011): Mi a regionális tudomány? *Magyar Tudomány*, 12., 1514.
- ILLÉS I. (1975): *Regionális gazdaságtan*. Tankönyvkiadó, Budapest
- ISARD, W. (1969): Some notes on the linkage of the ecologic and economic systems. *Papers in Regional Science*, 1., 85–96.
- LENGYEL I., RECHNITZER J. (szerk.) (2009): *A regionális tudomány két évtizede Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- LENGYEL I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- NEMES NAGY J. (2009) *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest

-
- RECHNITZER J. (2006) A Tér és Társadalom első húsz éve. *Tér és Társadalom*, 4., 1–13.
- SIKOS T. T. (szerk.) (1984): *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ZSOM B. (2012) Górcső alatt a Regionális Tudományi Tanulmányok. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 7–22. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.)

Nemes Nagy József, DSc, egyetemi tanár, ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, nemesnagy@t-online.hu

